

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**MUS'AB B. ZÜBEYR'İN (v.72/691)
HAYATI VE ŞAHSİYETİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ DADAN**

**HAZIRLAYAN
FATİH AKKOCA**

KONYA – 2019

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatih AKKOCA		
	Numarası	138110021006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Mus'ab b. Zübeyr'in (v.72/691) Hayatı ve Şahsiyeti			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Fatih AKKOCA
İmza

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatih AKKOCA
	Numarası	138110021006
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN
	Tezin Adı	Mus'ab b. Zübeyr'in (v.72/691) Hayatı ve Şahsiyeti

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Mus'ab b. Zübeyr'in (v.72/691) Hayatı ve Şahsiyeti başlıklı bu çalışma 21/01/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman ve Üyeler			
S. No	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Dr. Öğr. Üyesi	Ali DADAN	
2	Prof. Dr.	İsmail Hakkı ATÇEKEN	
3	Prof. Dr.	Mehmet Bahaüddin VAROL	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatih AKKOCA		
	Numarası	138110021006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN		
Tezin Adı	Mus'ab b. Zübeyr'in (v.72/691) Hayatı ve Şahsiyeti			

Peygamberimiz'in (s.a.s) davetine ilk icabet edenlerden biri olan Zübeyr b. Avvâm ve oğulları, Rasulullah (s.a.s), Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler dönemlerinde çok önemli olaylara katılmış ve mühim vazifeler üstlenmişlerdir. Zübeyr b. Avvâm, Rasulullah'ın havarisi lakabıyla meşhurdur. Büyük oğlu Abdullah 64/683 yılında Şam'da küçük bir grup dışındaki bütün İslam beldelerini tek idare altında birleştirmiş ve dokuz yıl yönetmiştir. Küçük oğlu Mus'ab ise ağabeyi Abdullah'ın Irak valiliğini yapmış ve onun en önemli destekçisi olmuştur.

Mus'ab b. Zübeyr, Tabûn neslinin küçüklerindedir. İslam tarihinin, etkisi günümüze kadar devam eden ilk ve en kanlı fitnelerinin vuku bulmasının hemen sonrasında, bir fitne merkezi konumundaki Irak topraklarında kesintisiz beş yıl valilik yapan İlk dönem kaynaklarımızda hakkında bir çok bilgi bulunan ve önemli faaliyetler gerçekleştirmiş bir devlet adamı olan Mus'ab b. Zübeyr hakkında bugüne kadar Türkçe hiçbir akademik çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmayla Mus'ab'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında akademik çalışmalara bir katkı sağlamak ve konuyla ilgili yapılacak benzer çalışmalara öncülük etmek hedeflenmiştir.

Bu çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın önemi, gayesi, metodu ve kaynakları verilmekte, kaynaklar değerlendirilmektedir. Ayrıca Mus'ab'ın yaşadığı siyasi ve kültürel ortam, öncesiyle birlikte zikredilmektedir. Birinci bölümde Mus'ab b. Zübeyr'in nesebi, kabilesi, künyesi ve ailesinden bahsedilmekte, doğumu ve gençliği anlatılmaktadır. İkinci bölümde, Mus'ab b. Zübeyr'in valilik dönemi faaliyetleri ile vefatı işlenmekte, üçüncü bölümde ise fiziki, şahsi ve ilmi özellikleriyle ortaya koyduğu ilk uygulamalar incelenmektedir.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Fatih AKKOCA		
	Student Number	138110021006		
	Department	Islamic History and Arts / History of Islam		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN		
	Title of the Thesis/Dissertation	Mus'ab b. Zubayr's (72/691) Life and Personality		

Who is Zubayr b. Avvâm and his sons one of the first responders to the invitation of the Prophet (s.a.s). had participated in very important events in the times of Rasulullah (s.a.s), Hulefâ-i Râşidîn and Umayyads and they played important roles. Zubayr b. Avvâm is famous for his nickname Rasulullah's apostle. His eldest son Abdullah, in 64/683, united all the Islamic towns except for a small group in Damascus under a single government and ruled for nine years. His younger son Mus'ab became the governor of Iraq, under his elder brother Abdullah's administration and became his pillar of support.

Mus'ab b. Zubayr was the youngest of the Tabiîn Generation. Immediately after the emergence of the first and most bloody sedition of Islamic history, which has continued to its present day, Mus'ab b. Zubayr administrated for five years constatly, at the Iraq territory which is center of chaos. Although we have a lot of acknowledge at his first term sources about Mus'ab b. Zubayr, important activities carried out and his statesmanship but there have been no academic studies in Turkish about them. In this study, it is aimed to contribute to the academic studies about his life and labour of Mus'ab and guide for the next similar studies.

This study consists of three sections except introduction. In the introductory chapter, the importance, the purpose, the method and the resources of the research are given and resources of are evaluated. In addition, the political and cultural environment which Mus'ab lived, was mentioned included the early term. In the first chapter, Mus'ab b. Zubayr's birth, youth, descendants, tribes, ancestry and family are mentioned. In the second chapter, it's examined that Mus'ab b. Zubayr's governorship period and his deaths. In the third chapter, the sanctions he put into practise firstly as physical, personal and scientific features are examined.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	I
Kısaltmalar	III
Önsöz	IV

GİRİŞ

I. Araştırmanın Önemi, Gayesi ve Metodu	1
II. Araştırmanın Kaynakları ve Kaynakların Değerlendirilmesi	2
III. Mus'ab b. Zübeyr Öncesi Döneme Genel Bir Bakış	9

BİRİNCİBÖLÜM

MUS'AB B. ZÜBEYR'İN DOĞUMU, AİLESİ VE GENÇLİĞİ

1.1 Doğumu	22
1.2. Nesebi ve Kabilesi	22
1.3. Nisbe, Künye ve Lakapları	23
1.4. Ailesi	25
1.4.1. Dedesi Avvâm bin Huveylid	25
1.4.2. Babannesi Safiyye bint Abdülmuttalib	25
1.4.3. Babası Zübeyr bin Avvâm	26
1.4.4. Annesi Rebab bint Uneyf	27
1.4.5. Kardeşleri	28
1.4.6. Hanımları	31
1.4.6.1. Âişe bint Talha b. Ubeydullah	33
1.4.6.2. Sükeyne bint Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib	35
1.4.6.3. Fatıma bint Abdullah b. Saib	36
1.4.7. Çocukları	37
1.5. Yetiştirilmesi ve Gençliği	38

İKİNCİ BÖLÜM

VALİLİĞİ DÖNEMİNDE MUS'AB B. ZÜBEYR

2.1. Medine Valiliği	46
2.2. Basra Valiliği	47
2.3. Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî ile Mücadelesi	51

2.3.1. Mezâr Savaşı	53
2.3.2. Harûrâ Savaşı	55
2.3.3. Muhtar es-Sekafi'nin Öldürülmesi	58
2.4. Hâricîlerle Mücadelesi	68
2.5. Ubeydullah b. Hürri'nin Öldürülmesi	70
2.6. Mus'ab'ın Valiliğinde Meydana Gelen Diğer Olaylar	73
2.7. Deyrulcâselik Savaşı	75
2.8. Mus'ab b. Zübeyr'in Vefatı	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUS'AB B. ZÜBEYR'İN FİZİKÎ, AHLAKÎ VE İLMÎ ÖZELLİKLERİ

3.1. Fizikî Özellikleri	93
3.2. Ahlakî Özellikleri	93
3.2.1. Cesaret ve Kahramanlığı	95
3.2.2. Cömertliği	97
3.2.3. Affediciliği	99
3.3. İlmî Özellikleri	101
3.4. Diğer Özellikleri	105
3.5. Ortaya Koyduğu İlkler	105
SONUÇ	107
KAYNAKÇA	110

KISALTMALAR

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

b. : Bin, İbn.

bt. : Bint, Binti

Bkz. : Bakınız

c. : Cilt

CÜİFD: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Çev. : Çeviri, Çeviren

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

Edt. : Editör

EÜİFD: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

h. : Hicrî

Hz. : Hazreti

m. : Miladî

r.a. : Radıyallahu anh (anha)

s. : Sayfa

s.a.s : Sallallahu aleyhi ve sellem

sy. : sayı

SÜİFD: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Ter. :Tercüme

Thk. : Tahkik

Trh. : Tarihsiz

UÜİFD: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Uyr. : Uyarlayan

v. : Vefatı

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve devamı

y. : Yıl

yay y. : Yayın Yeri Yok

ÖNSÖZ

Son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.s) 610 yılında Mekke'de risalet vazifesiyle görevlendirilmesi, insanlık tarihi açısından çok önemli bir olaydır. Zira o zamana kadar merkezi bir idareden mahrum olarak belli şehir ve kabile idareleri halinde yaşayan Araplar, kendilerini büyük bir medeniyetin ilk mümessilleri haline getirecek önemli bir tarihi sürece girmişlerdi. Rasulullah'ın (s.a.s) tebliğine icabet ederek Müslüman olanlar, insanlık tarihi boyunca başka hiçbir topluluğa nasip olmayan bir saygı, hürmet ve şükrana mazhar olmuşlardır. Bugün dahi müslümanların dini, sosyal ve kültürel hayatlarında hayırla yadedilmektedirler. Sahabe-i Kiram olarak adlandırılan bu ilk müminler, kendilerinden sonra gelen bütün Müslümanlar tarafından ideal nesil olarak tavsif edilmiş ve örnek alınmışlardır. Sahabe nesli, Peygamber Efendimiz'in (s.a.s) dilinde insanların en hayırlıları olarak zikredilirken, Tabiîn ve Tebe-i Tabiîn'de sırasıyla en hayırlı ikinci ve üçüncü nesil sayılmıştır.

Peygamberimiz'in (s.a.s) davetine ilk icabet edenlerden biri olan Zübeyr b. Avvâm ve oğulları, Rasulullah (s.a.s), Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler dönemlerinde çok önemli olaylara katılmış ve mühim vazifeler üstlenmişlerdir. Zübeyr b. Avvâm, Rasulullah'ın havarisi lakabıyla meşhurdur. Büyük oğlu Abdullah 64/683 yılında Şam'da küçük bir grup dışındaki bütün İslam beldelerini tek idare altında birleştirmiş ve dokuz yıl yönetmiştir. Küçük oğlu Mus'ab ise ağabeyi Abdullah'ın Irak valiliğini yapmış ve onun en önemli destekçisi olmuştur.

İslam tarihinin, etkisi günümüze kadar devam eden ilk ve en kanlı fitnelerinin vuku bulmasının hemen sonrasında, bir fitne merkezi konumundaki Irak topraklarında kesintisiz beş yıl valilik yapan Mus'ab b. Zübeyr, Tabiîn neslinin küçüklerindedir. İlk dönem kaynaklarımızda hakkında bir çok bilgi bulunan ve önemli faaliyetler gerçekleştirmiş bir devlet adamı olan Mus'ab b. Zübeyr hakkında bugüne kadar Türkçe hiçbir akademik çalışma yapılmamıştır. Bu sebeple Yüksek Lisans tezimizi Mus'ab b. Zübeyr'in hayatı ve şahsiyeti konusunda yapmaya karar verdik.

Bu çalışmamızın her aşamasında hiçbir yardımını bizden esirgemeyen tez danışmanım ve değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Fatih AKKOCA
Ankara – 2019

GİRİŞ

I. Araştırmanın Önemi, Gayesi ve Metodu

Hayatını ve faaliyetlerini incelediğimiz Mus'ab b. Zübeyr'le ilgili bilgiler birçok kaynakta dağınık ve dolaylı olarak yer almakta, bazı biyografik kaynaklarda ise çeşitli bölümlerde müstakil bir başlık altında verilmektedir. Ülkemizde ise İrfan Aycan tarafından TDV İslam Ansiklopedisi'ne yazılan maddenin dışında Mus'ab'la ilgili müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Kaynaklarda bulunan bu bilgileri içerecek şekilde hazırladığımız tezimiz Mus'ab b. Zübeyr'in hayatını bir bütün halinde kapsamı bakımından önemlidir.

Mus'ab'la aynı dönemde yaşayan Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin, Abdülmelik b. Mervan ve Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafi gibi meşhur şahsiyetlerle ilgili akademik tez veya makale çalışmaları yapılmasına rağmen Mus'ab'ın hayatını ve faaliyetlerini konu alan herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmamız, adeta birer hadiseler zinciri gibi işlenen tarihi olaylar arasında boşlukta kalan önemli bir halkanın diğer halkalara eklenmesinde rol alacağı için de önemlidir.

Diğer taraftan, Mus'ab b. Zübeyr'in yaşadığı dönem, İslam toplumunun birçok krizle boğuştuğu ve bu krizlerin yıkıcı sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda kaldığı sıkıntılı bir tarihi süreci kapsamaktadır. Çalışmamız bu dönemin yaşantısını ve tarihi özelliklerini bir nebze de olsa takip etmemize yardımcı olması açısından ayrıca önemlidir.

64/683 yılında neredeyse bütün müminlerin bey'atini alarak halife olan Abdullah b. Zübeyr ile kardeşi Mus'ab, çağdaş araştırmacıların bazıları tarafından meşru idareci olarak kabul edilmemektedir. Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'e karşı isyan eden bir asi ve Mus'ab da onun en önemli yardımcısı ve Irak yöneticisi olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple günümüzde bu iki devlet adamına karşı negatif bir bakış açısı mevcuttur ve çağdaş eserlerin bir çoğunda onlar hakkında verilen bilgiler genellikle olumsuz yargılardan oluşmaktadır. Ortaya koyduğumuz bu çalışmanın söz konusu olumsuz değerlendirme ve negatif yargıların değişmesine katkı sunacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla çalışmamız bu noktada da önem arz etmektedir.

Araştırmamızın gayesi; Mus'ab b. Zübeyr'in ailesini, eş ve çocuklarını tanımak ve tanıtmak, şahsiyetini, ahlaki ve fiziki özelliklerini, hayatını ve gerçekleştirdiği faaliyetleri araştırmaktır. Mus'ab b. Zübeyr'le ilgili kaydedilen bütün bilgilere ulaşmak, bu bilgilerden hiçbirini zayi etmeden her birini kullanmak amaçladığımız en temel hedeftir.

Ayrıca bu bilgileri işlerken en üst seviyede tarafsız olmayı, her yönüyle ortaya

koymaya çalıştığımız Mus'ab portresini net bir şekilde çizmeyi hedefledik. Her ne kadar insan olmamız, farklı dünya görüşlerine, farklı bakış açılarına sahip olmamız ve belli değer yargılarımız sebebiyle tarafsızlığımız her zaman tartışılabilirse de Mus'ab'ı tanıtırken kesinlikle dürüst ve objektif olmayı ana gaye edindik. Zira bir tarihinin tarafsızlığı tartışılabilir ama dürüstlüğü ve objektifliği asla tartışılabilir olmamalıdır. Tarihçi tarafsız kalamasa da dürüst davranmalı, objektifliği hiçbir zaman terk etmemelidir.

Çalışmamızdaki bir başka gayemiz de İslam tarihi araştırmalarında Mus'ab b. Zübeyr'le ilgili yapılacak çalışmalara öncülük etmektir. Ayrıca bu alanda varolan bir açığın kapatılmasına yardımcı olarak yapılacak diğer çalışmalara katkıda bulunmaktır.

Çalışmamızda şu metodu takip ettik: İlk olarak konumuzla ilgili ilk başvuru eseri durumundaki Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin (DİA) Mus'ab b. Zübeyr maddesini okumakla araştırmamıza başladık ve buradaki kayıtlardan ilgili kaynaklara ulaşma yoluna gittik. Daha sonra o dönemle ilgili eserleri taradık ve ulaşabildiğimiz bütün bilgileri toplayarak bir araya getirdik. Ana kaynaklara ulaştıkça kaydedilen bilgilerden ve dipnotlardan diğer kaynaklara ulaşacak yollar bulduk. En nihayet ulaşabildiğimiz bütün kaynaklardaki bilgileri topladıktan sonra, bu bilgileri ilgili bölümlerde işledik ve çalışmamızı bu minval üzere tamamladık.

Çalışmamızda, ulaşabildiğimiz bütün bilgileri kullanmaya gayret gösterdik. Birbiriyle çelişen veya biri diğerini nakzeden rivayetlerle karşılaştığımızda tarihi süreç içinde en çok kabul gören, iyi niyete ve hakkaniyete en uygun olan rivayeti esas aldık. Diğer rivayetlere de dipnotlarda yer verdik. Bağlamdan uzaklaşmamak ve konuyu dağıtmamak amacıyla çalışmada yer alan şahısların hayatlarıyla ilgili ayrıntıya girmeden kıvam miktarda bilgi vermekle yetindik.

Bu çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın önemi, gayesi, metodu ve kaynakları verilmekte, kaynaklar değerlendirilmektedir. Ayrıca Mus'ab'ın yaşadığı siyasi ve kültürel ortam, öncesiyle birlikte zikredilmektedir. Birinci bölümde Mus'ab b. Zübeyr'in nesebi, kabilesi, künyesi ve ailesinden bahsedilmekte, doğumu ve gençliği anlatılmaktadır. İkinci bölümde, Mus'ab b. Zübeyr'in valilik dönemi faaliyetleri ile vefatı işlenmekte, üçüncü bölümde ise fiziki, şahsi ve ilmi özellikleriyle ortaya koyduğu ilkler incelenmektedir.

II. Araştırmanın Kaynakları ve Kaynakların Değerlendirilmesi

Araştırmamızda istifade ettiğimiz kaynakları, temel İslam tarihi kaynakları,

müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalar ve çağdaş eserler olarak üç gruba ayırarak inceleyebiliriz.

Temel İslam Tarihi kaynakları, klasik kaynaklar, Tabakât, Rical, Evâil, Şiir ve Edebiyat, Coğrafya, Neseb, Vefeyât vb. tarihî malumat nakletmek üzere kaleme alınan eserlerden meydana gelmektedir.

Klasik kaynaklarımız arasında Halîfe b. Hayyât'ın (v.240/854) *Târih*'i,¹ Taberî'nin (v.310/923) *Târih*'i,² Mes'ûdî'nin (v.346/957) *Mürucu'z-Zeheb*'i,³ İbnü'l-Cevzî'nin (v.597/1201) *el-Muntazam*'ı,⁴ İbnü'l-Esîr el-Cezerî'nin (v.630/1232) *el-Kâmil fi't-Târih*'i,⁵ Zehebî'nin (v.748/1347) *Târihu'l-İslâm*'ı⁶ ve el-İberî,⁷ İbn Kesîr'in (v.774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'si,⁸ İbn Tağriberdî'nin (v.874/1470) *en-Nücûmu'z-Zâhira*'sı,⁹ çalışmamızın her bölümünde sıkça faydalandığımız eserlerin başında gelmektedir.

Tabakât türü kaynaklarımız arasında İbn Sa'd'ın (v.230/845) *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sı,¹⁰ Halîfe b. Hayyât'ın (v.240/854) *Tabakât*'ı,¹¹ Hatib el-Bağdadî'nin (v.463/1071) *Târihu Bağdâd*'ı,¹² İbn Asâkir'in (v.571/1175) *Târihu Medineti Dimeşk*'i,¹³ Zehebî'nin (v.748/1347) *Siyer*'i¹⁴ ve İbn Hacer el-Askalanî'nin (v.852/1449) *el-İsâbe*'si¹⁵ konumuzla ilgili bilgileri derlediğimiz ilk kaynaklardır.

Rical kaynakları arasında Ebu Hatim er-Razi'nin (v.277/890) *Cerh ve't-Ta'dil*'i,¹⁶

¹ Halîfe b. Hayyât, Ebû'l-Amr el-Uşfurî (v.240/854), *Târih*, Thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, 1993.

² Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (v.310/923), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mısır, 1964.

³ Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (v.346/957), *Mürucu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, Thk. Kemal Hasan Mer'i, 1. Baskı, Sayda (Beyrut), 2005.

⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v.597/1201), *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûki ve'l-Ümem*, Thk. Muhammed - Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992/1412.

⁵ İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (v.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, Thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kadî, Beyrut, 1987.

⁶ Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (v.748/1347), *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1990.

⁷ Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (v.748/1347), *el-İber li-Haberi Men Ğaber*, Thk. Ebû Hacir Muhammed es-Saîd b. Beysûnî Zağlûl, Beyrut, 1985.

⁸ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Şhabeddin Ömer (v.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1990.

⁹ İbn Tağriberdî, Cemaleddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf el-Atabeyî (v.874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhira fi Mülûki Mısra ve'l-Kâhire*, Beyrut, 1992.

¹⁰ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (v.230/845), *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, Trh.

¹¹ Halîfe bin Hayyât, Ebû'l-Amr el-Uşfurî, (v.240/854), *Kitabu't-Tabakât*, Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Bağdat, 1967/1387.

¹² Hatib el-Bağdadî, Hafız Ebû Bekir Ahmet b. Ali b. Sabit (v.463/1071), *Târihu Bağdâd*, Beyrut, Trh.

¹³ İbn Asâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî, (v.571/1175) *Târihu Medineti Dimeşk*, Thk. Ömer b. Ğarame el-Amrî, Beyrut, 1997/1418.

¹⁴ Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (v.748/1347), *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, Thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, 1990.

¹⁵ İbn Hacer, Şihabeddin Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kinanî el-Askalanî (v.852/1449), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahabe*, Mısır, 1328.

¹⁶ Ebû Hâtim er-Râzî, Muhammed b. İdris b. Münzir (v.277/890), *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Beyrut, 1952.

İbn Hibban'ın (v.354/965) *Kitabu's-Sikat*'ı,¹⁷ İmam Buhari'nin *Târihu'l-Kebir*'i¹⁸ ve İbn Hacer'in (v.852/1449) *Ta'cilu'l-Menfaa*'sı¹⁹ her ne kadar hadis ravilerinin durumunu belirtmek için kaleme alınmış olsa da konumuzla doğrudan ilgili şahıslardan bahsettikleri için bu kaynaklardan da istifade ettik.

Evail kaynakları arasından Taberânî'nin²⁰ ve Ebu Hilâl el-Askerî'nin²¹ *Evâil*'lerinden istifade ettik.

Şiir ve edebiyat kaynaklarından olan Zübeyr b. Bekkâr'ın (v.256/870) *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*'ı,²² Dîneverî'nin (v.276/889) *el-Meârif*'i,²³ İbn Abdîrabbih'in (v.327/938) *el-İkdu'l-Ferîd*'i,²⁴ İsfahânî'nin (v.356/967) *Kitâbu'l-Eğânî*'²⁵ sinden çalışmamızla ilgili bilgileri aldık.

Coğrafya eserlerinden Yâkut el-Hâmevî'nin (v.626/1229) *Mu'cemu'l-Büldân*'ından²⁶ yerleşim yerleri ile mevki isimleri ve bilgileri konusunda istifade ettik.

Neseb bilgileriyle ilgili kaynaklardan Mus'ab ez-Zübeyrî'nin (v.236/851) *Nesebi Kureyş*'i,²⁷ Zübeyr b. Bekkâr'ın (v.256/870) *Cemheretü Nesebi Kureyş*'i,²⁸ Belâzurî'nin (v.284/892) *Ensâb*'ı,²⁹ faydalandığımız eserlerin başında gelmektedir.

Vefeyât türü eserler arasında ise İbn Hallikan'ın (v.681/1282) *Vefeyâtu'l-A'yân*'i³⁰ ile bu eserin bir mütemmimi olma özelliği taşıyan Muhammed b. Şakir'in (v.764/1362) *Fevâtu'l-Vefeyât*³¹ isimli eserlerinden istifade ettik.

Müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalar arasından Julius Welhausen'in

¹⁷ İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed (v.354/965), *Kitabu's-Sikât*, Beyrut, 2007.

¹⁸ Buhârî, Muhammed b. İsmail (v.256/870), *Târihu'l-Kebir*, Trh.

¹⁹ İbn Hacer, Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kinanî el-Askalanî (v.852/1449), *Ta'cilu'l-Menfa'a*, Thk. İkrâmullah İmdat el-Hak, Beyrut, 1996.

²⁰ Taberânî, Hafız Ebû'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (v.360/971), *Kitabu'l-Evâil*, Thk. Muhammed Şekûr b. Mahmud, Beyrut, 1983.

²¹ Ebû Hilâl, Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (v.400/1009) *el-Evâil*, Thk. Velid Kassab-Muhammed el-Mısri, Riyad, 1981.

²² Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah el-Kuraşî ez-Zübeyrî, (v.256/870), *el-Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, Thk. Samî Mekkî, Beyrut, 1996.

²³ İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, (v.276/889), *el-Meârif*, Beyrut, 1970.

²⁴ İbn Abdîrabbih, Ahmed b. Muhammed el-Fakîh (v.328/940), *el-İkdu'l-Ferîd*, Thk. Abdülaziz er-Râhinî, 1. Baskı, Beyrut, 1983.

²⁵ Ebû'l-Ferec, Ali b. Hüseyin el-İsfahânî (v.356/967), *el-Eğânî*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut, 2008.

²⁶ Yâkut el-Hâmevî, Şeyhu'l-İmam Şihabüddin Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah (v.626/1229), *Mu'cemu'l-Büldân*, Thk. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Beyrut, 1990.

²⁷ ez-Zübeyrî, Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab (v.236/851), *Kitabu Nesebi Kureyş*, Kahire, 3. Baskı, 1953.

²⁸ Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah el-Kuraşî el-Esedî ez-Zübeyrî, (v.256/870), *Cemheratu Nesebi Kureyş ve Ahbâruhû*, Thk. Abbas Hanî, Beyrut, 2010.

²⁹ Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (v.279/892), *Ensâbu'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr – Riyad Zirikli, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

³⁰ İbn Hallikan, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (v.681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1978.

³¹ Muhammed b. Şakir el-Kütübî (v.764/1362), *Fevâtu'l-Vefeyât*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut, Trh.

(ö.1918) *Arap Devleti ve Sükutu*³² ile *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*³³ ve Philip K. Hitti'nin (ö.1978) *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*,³⁴ eserlerinden karşılaştırmalı olarak istifade ettik.

Çağdaş eserleri büyük hacimli İslam tarihi kitapları, akademik tezler, makaleler ve ansiklopedi maddeleri oluşturmaktadır.

Büyük hacimli çağdaş eserlerden Hasan İbrahim Hasan (v.1968),³⁵ Mahmut Şakir (v.1997)³⁶ ve Namık Kemal'in³⁷ İslam Tarihi isimli eserlerinden istifade ettik. Benzer isimler altında yazılan diğer eserleri okumakla birlikte içerikleri genel hatlarıyla aynı olduğu için onlardan herhangi bir alıntı yapmadık.

Akademik tezler arasında Mustafa Sami Tok'un Zübeyr b. Avvam'ın hayatını ana hatlarıyla ve dönemlere ayırarak inceleyen tezi³⁸ Mus'ab öncesi dönemi ele alırken onun babasıyla ilgili bilgileri çağdaş başık açısıyla derlediğimiz kaynaklardan biri olmuştur. Fatih Erkoçoğlu'nun Abdülmelik b. Mervan'ın hayatını ve faaliyetlerini konu alan tezinden³⁹ Mus'ab'ın valilik yıllarına dair bilgileri çağdaş bir araştırmacının tenkid süzgecinden geçmiş haliyle alma imkanı bulduk.

Makaleler arasında en çok İrfan Aycan,⁴⁰ Adem Apak,⁴¹ Mehmet Ali Kapar,⁴² Ahmet Turan Yüksel,⁴³ ve Ali Aksu⁴⁴ tarafından yayınlanan çalışmalardan faydalandık.

Ansiklopedi maddeleri arasında TDV İslam Ansiklopedisi'nde konumuzla ilgili yazılan maddeler pratik bilgi bulmamızda ve kaynaklara ulaşmamızda en önemli yol göstericimiz oldu.

Bu bilgiler ışığında tez çalışmamızda istifade ettiğimiz ve yukarıda gruplandırarak tanıtmaya çalıştığımız kaynaklarımızı yine aynı gruplandırma muvacehesinde değerlendirebiliriz.

³²Wellhausen, Julius (ö.1918), *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963.

³³ Wellhausen, Julius (ö.1918), *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1989.

³⁴ Hitti, Philip K. (ö.1978), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Salih Tuğ, İstanbul, 1980.

³⁵ Hasan İbrahim Hasan (v.1968), *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, İstanbul, 1991.

³⁶ Şakir, Mahmut (v.1997), *et-Târihu'l-İslâmî*, Beyrut, 2000.

³⁷ Namık Kemal (v.1888), *Büyük İslam Tarihi*, Uyr. İhsan Ilgar, İstanbul, 1975.

³⁸ Tok, Mustafa Sami, *Hizmet Peygamber Dönemi Sonrası Siyasi Olaylarında Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2009.

³⁹ Erkoçoğlu, Fatih, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, TDV Yayınları, Ankara, 2011.

⁴⁰ Aycan, İrfan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", *AÜİFD*, 1999, c.XXXIX, s.147-174.

⁴¹ Apak, Adem, "Emevilerin Irak Siyaseti", *UÜİFD*, 2009, c.XVIII, s.103-128.

⁴² Kapar, Mehmet Ali, "İslam'da Bey'at (Seçim Usulü)", *SÜİFD*, 1991, sy.4, s.73-83.

⁴³ Yüksel, Ahmet Turan, "Emeviler Döneminde Abdullah b. Ömer", *İSTEM*, 2006, y.4, sy.8, s.21-42.

⁴⁴ Aksu, Ali, "Emeviler Döneminde Kadının Durumu", *CÜİFD*, 2001, c.V, sy.1, s.95-102.

İlk sırada zikrettiğimiz klasik İslam tarihi kaynaklarının en önemli ortak özelliklerinden biri, tarihî malumatı şahıslardan rivayetler şeklinde senetli olarak aktarmalarıdır. Bilginin alındığı ravilerin isimlerinin bir silsile halinde yazılmasıyla oluşan senetli bilgi aktarımı, sadece Müslümanlara özel bir sistemdir.⁴⁵ Ayrıca senetli bilgi aktarımı, İslam ilim geleneğinin ayırdedici özelliklerinden biridir.

Klasik kaynaklarımızın bir diğer ortak özelliği, bilgileri herhangi bir yoruma tabi tutmadan okuyucuya sunmasıdır. Her ne kadar bu özellik müsteşriklerce eleştirilse de müelliflerin yorum yapmak suretiyle hakikati tahrif etme kaygılarının ağır bastığını ve bu sebeple yorum yapmaktan çekindiklerini söyleyebiliriz. Her şahitliği ayrı ayrı kaydeden ve bu bilgileri sahiplerine dayandıran mahkeme dosyaları gibi hazırlanmışlardır. Kitapların bu özelliği, müelliflerin kaydettikleri bilgileri kimden aldıklarını ispat ettikleri anlamına gelmektedir. Müelliflerimize ait yorumsuz bilgi aktarımı, tıpkı senetli bilgi aktarımında olduğu gibi başka medeniyet havzalarında bulunmayan, sadece İslam Medeniyetine ve Müslüman ilim adamlarına has bir özelliktir.⁴⁶

İstifade ettiğimiz klasik kaynakların umumisi kronolojik olarak telif edilmiştir. Bunlardan olayları ana hatlarıyla yıl hesabına göre kaydeden Halîfe'nin Târih'i ve Zehebî'nin el-İber'i gibi küçük hacimli olanlarının yanı sıra, yine Taberî'nin ve Zehebî'nin Târih'i ile İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam'ı gibi büyük hacimli eserler de bulunmaktadır.

Taberî'nin tarihi yaratılıştan 302/914 yılına kadar gerçekleşen olayları ele almaktadır. Hicrete kadar herhangi bir tarih vermeyerek olayları belli başlıklar altında inceler. Hicretten sonraki olayları ise yıl başlığı altında ravilerin isimleriyle birlikte kaydeder. İşlediği olayla ilgili ulaşabildiği bütün rivayetleri bir araya toplayarak adeta bir rivayetler ansiklopedisi oluşturur. Taberî, eserini yıl esasına göre oluşturması ve konuyla ilgili bütün rivayetleri yorumsuz bir şekilde kaydetmesi gibi özellikleriyle İslam tarihi kaynakları arasında adeta bir kırılma noktası konumundadır. Taberî bu özelliğiyle kendisinden sonra eser kaleme alan bütün müellifleri etkilemiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam isimli eseri insanlığın yaratılışından başlayıp 574/1179 yılına kadar cereyan eden olayları hicrete kadar konu esasıyla, hicretten itibaren yıl esasına göre kaydeden kronolojik bir umumi tarih eseridir. El-Muntazam'ın en önemli özelliklerinden birisi her yıla ait olayları başlıklar halinde işledikten sonra aynı yıl içinde

⁴⁵ Sırma, İhsan Süreyya, "İslam Tarihine Giriş-2", *Diyanet Dergisi*, 1977, c.XVI, sy.5, s.294.

⁴⁶ Hamidullah, Muhammed (v.2002), "Akdeniz Çevresi Müslümanlarının Tarih İlmüne Kazandırdıkları," Trc. İhsan Süreyya Sırma, *Diyanet Dergisi*, Ankara, 1974, c.III, sy.6, s.365-366; Sırma, İhsan Süreyya, *İslam ve Tarih*, İstanbul, 2014, 115.

vefat eden önemli şahsiyetlerin hayat hikayelerine de yer vermesidir. El-Muntazam'da 302/914 yılına kadar bulunan bilgiler Taberî Tarihi'ndeki bilgilerle paralellik arz etmektedir.

İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil adlı eseri çalışmamızın bir diğer önemli kaynağıdır. El-Kâmil'de bulunan bilgiler de Taberî Tarihi'yle benzeşmekle birlikte İbnü'l-Esîr kitabına aldığı rivayetler konusunda seçici davranmıştır. Bu özelliği sebebiyle Taberî'deki rivayetleri tercih etme noktasında araştırmacılara önemli ölçüde kolaylık sağlamıştır.

Zehebî'nin Tarih'i ve İbn Kesir'in el-Bidaye'si geç dönem eserleri arasında sayılmakla birlikte el-Muntazam gibi yıllara göre işlenen olayların ardından aynı yıl içinde vefat edenlerin biyografilerinden bahsetmeleri araştırmacılara önemli bir kolaylık sunmaktadır.

Tabakat, Rical ve Vefeyât türü eserler, çoğunlukla alfabetik olarak hazırlanmış şahıslarla ilgili rivayetleri toplayan eserlerdir. Tezimiz biyografik bir çalışma olduğu için bu tür eselerden tezin her bölümünde azami derecede istifade ettik. Edebiyat ve şiir türü eserler toplumun sosyal hayatı ile ilgili çok güzel bilgiler verirler. Şair ve hatiplerin, bilge kişilerin söz ve anlatımlarına yer veren bu eserler, o dönemde bu kimselerin, çeşitli grupların görüşlerini ortaya koyan sözcüleri durumunda olmaları sebebiyle, siyâsî ve dinî grupların istek ve arzularının arkasında yatan gerçekleri açığa çıkarmamız açısından çok önemli bilgiler içermektedir.

Müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalarda genel itibarıyla ana kaynaklarımızla örtüşen bilgiler bulunmakla birlikte özellikle kilit sayılabilecek noktalarda doğruluğu ve objektifliği tartışmalı bilgiler bulunmaktadır. Bu sebeple müsteşriklerin eserlerinden aldığımız bilgileri özellikle ana kaynaklarla karşılaştırarak işledik. Zaten araştırdığımız konu itibarıyla müsteşriklerin eserlerinde çok fazla bilgi bulunmadığı için bu eserlerden istifade etme imkanımız sınırlı kaldı.

Çağdaş eserlerin bir kısmı müsteşriklerin eserlerden etkilenen müelliflerin eserlerinden oluşmaktadır. Bu eserlerden bazıları adeta müsteşriklerin serdettikleri bilgileri olduğu gibi tekrar etmiştir. Diğer bazılarında ise önemli ölçüde müsteşrik tesiri hissedilmektedir. Günümüze doğru gelindikçe çağdaş eserlerin özgünleştiği, müsteşrik etkisinin kaybolduğu ve ana kaynaklara yönelimin çok büyük oranda arttığı gözlenmektedir. Bu durum ise özelde İslam tarihi araştırmaları, genelde İslami ilimler adına bir başarı, bir kazançtır.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz ve yukarıda üç grup halinde tatad ederek değerlendirdiğimiz eserlerin müelliflerini de yine üç grup halinde genel olarak

değerlendirmemiz yerinde olacaktır. Zira her ne kadar eserlerin özelliklerini bilsek de genel olarak müelliflerinin usullerini, hassasiyetlerini, çekincelerini, gayelerini... bilemeyebiliriz. Bu noktada müellifler hakkında genel bir kanaate sahip olmamız hem eserlerinden istifade ederken hem de bu bilgileri işleyip değerlendirirken bizlere yardımcı olacaktır.

Ana kaynaklarımızın müelliflerinin en önemli özelliği eserlerinde kendi kanaatlerini belirtmemeleridir. Tenkitçi usulü benimseyen müsteşrikler, Müslüman müellifleri edebi hiçbir tarafı olmayan kuru ve tenkitsiz bir usul takip etmekle eleştirmişlerdir. Müsteşriklerin İslam tarihçilerinin üslubunu beğenmemelerini biraz da onların Arap diline olan yabancılığına bağlamak yerinde olacaktır. Zira İslam tarihçisi edebi cümle kurmaktan ziyade olayları mümkün olduğunca doğru nakletme endişesi ve çabası içindedir.⁴⁷

İslam tarihi müellifleri daha ziyade nakilci olmayı tercih etmişlerdir. Bu durum biraz da müellifin, tenkidle hakikati tahrif etme korkusuna bağlanabilir. İslam tarihçisi, kolay kolay hüküm vermez, olayın teferruatını anlatır ve hükmü okuyucuya bırakır. Dolayısıyla tarihi bir araştırma yapmak isteyen kimse, kendisini müellifin verdiği hükmün karşısında değil, doğrudan doğruya olayların içinde bulur. Eğer müellif hüküm verseydi veya kaydettiği olayın yorumunu yapmış olsaydı, bugünün okuyucusu belki tesir altında kalacak ve çeşitli rivayetler içinde doğrusunu seçme hürriyetinden mahrum kalacaktı. Zira tarihçi eserine tenkidle başlamış olsaydı, kendi hükmüne uyan rivayetleri alıp, gerisini almayabilirdi.⁴⁸ Dolayısıyla bizler bugün yorum yapılmadan veya tenkit edilmeden senet sistemiyle sağlam bir şekilde günümüze ulaşan bilgileri hiçbir tesir altında kalmadan inceleyebiliyoruz ki, bu durum eleştirilmesi gereken bir eksiklik değil, sevinilmesi, kıymetinin bilinmesi ve gurur duyulması gereken önemli bir kazanım, önemli bir medeniyet mirasıdır.

Müsteşrik müelliflerin çoğunluğu araştırma ve incelemelerinde objektifliğe veya ilmi dürüstlüğe çoğu zaman riayet edememiş, elde ettikleri birçok bilgiyi bağlamından kopararak işlemiş, değer yargılarına ve akli değerlendirmelerine uymayan bilgileri inkar etme yoluna gitmiş, ortaya koydukları kanaat ve hükümlerinde delile dayanma, objektif olma ve dürüst davranma zorunluluğu hissetmemiş, gerçeğe uzaktan yakından ilgisi olmayan sonuçlara ve hükümlere varabilmişlerdir.⁴⁹ Bazen zayıf rivayeti alıp daha

⁴⁷ Sırma, *İslam Tarihine Giriş-2*, 295.

⁴⁸ Sırma, *İslam Tarihine Giriş-2*, 295.

⁴⁹ Sırma, *İslam Tarihine Giriş-2*, 297-298; Sırma, *İslam ve Tarih*, 83-84.

kuvvetli rivayetleri terk edebilmişler, bazen hiçbir ilmi itibarı olmayan rivayet veya eseri kaynak olarak alıp onun üzerinden kitap yazabilmişler, böylece İslam tarihini ve İslam'ı tahrife yeltenebilmişlerdir.⁵⁰ Müsteşriklerin çoğunluğu yukarıda sıraladığımız davranışların birini veya birçoğunu sergilemekle birlikte, içlerinde az da olsa ilmi vicdana, dürüstlüğe, objektifliğe sahip önyargılarının esiri olmamış ilim ve fikir namusuna sahip ilim adamları da bulunmaktadır.

20. yüzyılın başından itibaren eser veren müellifleri çağdaş araştırmacılar olarak kabul ettiğimizde, yüzyılın başından itibaren günümüze doğru gelindikçe en çok göze çarpan husus, müelliflerin giderek müsteşrik tesirinden kurtulmuş olmalarıdır. Zira yüzyılın başlarında yapılan araştırmalarda ve telif edilen kitaplarda müsteşriklerin ortaya koyduğu tezler ve hükümler genel kabul görmekte iken, günümüz müellifleri müsteşriklerin eserlerini ve değerlendirmelerini inceden inceye tedkik etmekte, eleştiri süzgecinden geçirmekte ve ana kaynaklarla karşılaştırmaktadır. Bir diğer husus ise ana kaynaklara olan yönelimdir ki, artık yapılan çalışmalarda ana kaynakların önemli ölçüde etkileri fark edilmektedir. Günümüz araştırmacı ve müelliflerinin yapması gereken en önemli iş, ana kaynakları okuyup anlayacak ve yorumlayacak bilgi birikimine ve ilmi formasyona sahip olmak, Müslüman ilim adamlarının ortaya koyduğu ilmi müktesebata ulaşmak, bu kaynaklardan beslenerek geçmiş hadiseleri değerlendirirken bugüne ve geleceğe yön verecek stratejiler geliştirmektir.

III. Mus'ab b. Zübeyr Öncesi Döneme Genel Bir Bakış

Bir hak-batıl mücadelesi şeklinde devam edegelen insanlık tarihinde, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Mekke'de 610 yılında⁵¹ son peygamber sıfatıyla insanlığa yeni bir davetçi olarak gönderilmesiyle, unutulmaya yüz tutan Allah'ın dinini tebliğ süreci tekrar başlamıştır. Peygamberimiz (s.a.s.) yaklaşık 13 yıl boyunca en yakın akrabalarından başlamak üzere bütün Mekkelileri İslam'a davet etmiştir.⁵² Mus'ab'ın babaannesi Safiyye bint Abdülmuttalib ile babası Zübeyr b. Avvam ve amcası Saib'le birlikte birçok Mekkeli, Efendimizin davetine icabet ederek Müslüman olmuş, canlarıyla, mallarıyla ve gayretleriyle İslam'ın güç kazanması için çalışmışlardır. Efendimiz, İslam'ı tebliğ sürecinde müşriklerin çetin bir şekilde direnişiyle karşılaşmış, nihayet kendisine inanan,

⁵⁰ Sırma, *İslam Tarihine Giriş-2*, 295.

⁵¹ Sarıçam, İbrahim (v.2017), *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, 2005, 82; Avcı, Casim, "İslam'ın Doğuşu ve Mekke Dönemi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I*, Edt. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, 2. Baskı, Eskişehir, 2012, 33.

⁵² Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 85; Avcı, "İslam'ın Doğuşu ve Mekke Dönemi", 34.

davetine icabet eden müslümanlarla birlikte 622 yılında Medine'ye hicret etmek zorunda kalmıştır.⁵³

Yaklaşık 10 yıl süren Medine döneminin sonunda 11/632 yılında Peygamberimiz (s.a.s.) vefat etmiştir. Bu dönemde İslam dininin bütün unsurları tamamlanmış, müşriklerle ve diğer düşmanlarla mücadelede büyük başarılar elde edilmiş, Bizans ve Sasani imparatorları başta olmak üzere komşu yönetici ve hükümdarlara İslam'a davet mektupları gönderilmiş,⁵⁴ 8/630 yılında Mekke'nin fethedilmesinin ardından⁵⁵ Arap yarımadasının tamamı İslam egemenliğini tanımış ve çoğunluğu müslüman olmuş, devletin temelleri sağlamlaştırılmıştır. Bununla beraber Peygamberimizin (s.a.s.) son günlerinde, yeni Müslüman olan bazı kabileler muhtelif sebeplerle yeni dinlerinden dönmüşler ve bazı yalancı peygamberler zuhur etmiştir.⁵⁶

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) olmadığı bir hayata hazır olmayan İslam toplumu O'nun vefatından sonra birçok sorunla yüzleşmek durumunda kaldı. Kimin yönetici olması gerektiğinin konuşulduğu Beni Sa'ide Sakifesi'nde Hz. Ömer'in delaletiyle Efendimiz'in en yakın dostu ve kayınpederi Hz. Ebû Bekir halife seçildi. Hz. Ebû Bekir'in iki yıl süren hilafetinde kurulan bir komisyon marifetiyle dağınık halde bulunan Kur'an ayetleri bir araya toplanmış ve Kur'an, Mushaf haline getirilmiştir. Yalancı peygamberlerin bertaraf edilmesiyle iki kol halinde başlayan fetih hareketleri sonucu Suriye ve Irak topraklarının büyük kısmı fethedildi. Halife Hz. Ebû Bekir, 13/634 yılında yerine Hz. Ömer'i yönetici olarak bıraktıktan sonra vefat etti.⁵⁷

Hz. Ömer'in (r.a.) yaklaşık 10 yıl süren hilafeti döneminde, daha önce başlayan fetih hareketlerinin genişlemesi sonucunda Bizans ve Sasani İmparatorluklarına ait birçok toprak fethedilmiştir.⁵⁸ Medine'de 23/644 yılında sabah namazını kıldırırken bir köle tarafından hançerlenerek ağır yaralanan Hz. Ömer, Zübeyr b. Avvam'ın da içinde bulunduğu Aşere-i Mübeşşereden⁵⁹ hayatta olan altı kişiyi, üç gün içinde içlerinden birini

⁵³ Halife, *Târih*, 54; Avcı, "İslam'ın Doğuşu ve Mekke Dönemi", 45.

⁵⁴ Halife, *Târih*, 79.

⁵⁵ Halife, *Târih*, 87.

⁵⁶ Halife, *Târih*, 101-110.

⁵⁷ Halife, *Târih*, 121; Sarıçam, *Hz. Ebû Bekir*, TDV Yayınları, Ankara, 2013, 52.

⁵⁸ Halife, *Târih*, 152.

⁵⁹ *Aşere-i Mübeşşere*: Hz. Peygamber tarafından daha hayattayken cennete gidecekleri müjdelenen on sahabe için kullanılan özel bir terimdir. Genel kabule göre bu on sahabe şu kimselerdir: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Talhâ b. Ubeydullah, Hz. Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Sa'îd b. Zeyd'dir. Bazı kaynaklarda Ebû Ubeyde b. Cerrâh yerine Abdullah b. Mes'ud bu sahabiler arasında sayılmaktadır. Aydınlı, Abdullah-Çakan, İsmail L., "Aşere-i Mübeşşere", DİA, İstanbul, 1991, III, 547.

halife seçmekle görevlendirdikten sonra vefat etti.⁶⁰ Hz. Ömer (r.a.) vefat ettiğinde, geriye yönetim birimlerine ayrılarak mükemmel bir şekilde teşkilatlandırılmış idari yapısıyla, kadılarla ve atadığı diğer görevlilerle oluşturduğu adalet teşkilatıyla, tahsisatların kaydedildiği divanlarıyla, gelir ve giderin kaydedilerek harcamaların yapıldığı beytülmal denilen devlet hazinesiyle, Kûfe ve Fustat gibi yeni kurduğunu şehirlerle kurumsal hale getirilmiş kuvvetli bir devlet bırakmıştır.⁶¹

Hz. Ömer'in belirlediği süre dolmadan Hz. Osman (r.a.) halife seçildi. Yaklaşık on iki yıl süren Hz. Osman'ın hilafetinde, Hz. Ömer dönemindeki fetihler daha da ilerilere taşındı. Oluşturulan donanma ile 28/649 yılında Kıbrıs barış yoluyla fethedildi. Bizans donanmasına karşı 34/655 yılında kazanılan Zatü's-Savari muharebesi neticesinde Doğu Akdeniz hakimiyeti İslam devletine geçti.⁶²

Hz. Osman döneminde devam eden fetihler vesilesiyle devlet gelirleri artmış, halk zenginleşmişti. Bu zenginleşmeyle birlikte halkın refah seviyesi yükseldi ve toplum yapısında yeme, içme, giyim-kuşam vb. konularda önemli değişiklikler yaşanmaya başladı. Ganimet gelirlerinin bol olduğu ilk yıllarda halk genel olarak Hz. Osman'ın yönetiminden memnundu. Yönetim aleyhinde bazı şikayetler olmakla birlikte bu şikayetler büyük sorun haline gelmeden çözülmüyordu. Devletin doğal sınırlarına ulaştığı ilerleyen yıllarda fetihlerin durması ekonomik durgunluğa ve krize sebep oldu. 17/638 yılında Suriye bölgesinde etkili olan Amvas vebasında birçok sahabenin hayatını kaybetmesi ve Hz. Osman'ın hilafeti döneminde kanaat önderi durumundaki birçok sahabenin yaşlanması veya vefatı kaht-ı ricale yani topluma önderlik yapacak şahsiyetlerin azalmasına yol açmıştır.⁶³

Hz. Osman'ın valiliklere ve önemli devlet görevlerine Ümeyyeoğullarını ataması başta olmak üzere halifenin bazı icraatları halkta rahatsızlıkların ortaya çıkmasına sebep olmaya başladı.⁶⁴ Söz konusu sıkıntılara kalıcı çözüm bulunamaması 35/656 yılında Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelerek Medine'de toplanan isyancıların halifenin evini kuşatmasıyla sonuçlandı. Tam bir kargaşanın yaşandığı Medine'de halkın çoğunluğu evlerine kapanarak fitneden uzak kalmaya çalıştı. Başkentte halifeyi koruyacak askeri bir birlik bulunmadığı için Hz. Hasan ve Hüseyin başta olmak üzere, Abdullah b. Zübeyr,

⁶⁰ Sariçam, İbrahim, *Hz. Osman*, Ankara, 2017, 44; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi, Emeviler-Abbassiler*, Ankara, 1968, 1.

⁶¹ Halife, *Târih*, 152-156.

⁶² Halife, *Târih*, 168.

⁶³ Sariçam, *Hz. Osman*, 86.

⁶⁴ *Hz. Osman'ın şikayete konu olan icraatıyla ilgili geniş bilgi için Bkz. Gönen, Metin, Ezârika'nın Doğuşu ve Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s.12; Üçok, *İslam Tarihi*, 9-13.

Abdullah b. Selam gibi ashabın ileri gelenleri halifenin evini koruma altına aldı.⁶⁵ Bu cılız koruma önlemine rağmen yirmi gün veya iki ay devam ettirdikleri muhasaranın sonunda İsyancılar, Hz. Osman'ı evinde şehid ettiler.⁶⁶ Hz. Osman'ın şehid edildiği 35/656 yılına “*Hüzün yılı*” denir.⁶⁷

Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle sonuçlanan iç karışıklıklar, İslam tarihinde ilk büyük fitne olarak isimlendirilmektedir. Zira bu olaylar neticesinde Müslümanlar fırkalara ve gruplara bölünmüşler,⁶⁸ asırlar boyu devam eden bu fikri ayrılık zaman ilerledikçe derinleşmiş ve günümüzde kapanmaz hale gelmiştir. Diğer taraftan bu büyük fitne neticesinde Hz. Peygamber'in (s.a.s) risaleti boyunca, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de hilafetleri döneminde aldıkları birçok tedbir sayesinde etkisiz hale getirdikleri kabile asabiyeti yeniden faaliyete geçmiş, Kureyş kabilesi içinde cahiliye dönemine dayanan rekabet tekrar canlanmış, bu rekabet Kureyşli-Kureyşli olmayan mücadelesini de beraberinde getirmiştir.⁶⁹ İktidarın ve otoritenin kimin hakkı olduğu sorunu kılıçla çözülmeye başlanmış,⁷⁰ güçlü olan taraf iktidarı hakkettiğini iddia ederek meşruiyet kazanmanın yollarını aramıştır. Bu siyasi rekabet ve hizipleşmeler dini hizipleşmeleri tetiklemiş, İslam toplumu dini, siyasi, ictimai ve iktisadi olarak birçok değişimler geçirmiştir. Bütün bu fitne olaylarının ve sonrasındaki çok yönlü değişimlerin sonucunda Müslümanlar, aralarındaki ümmet birliğini kaybetmişler, zamanla derinleşen rekabet, hiziplerin arasına düşmanlık girmesine, zaman ilerledikçe de bu düşmanlığın artarak devam etmesine sebep olmuştur.

Hz. Osman'ın ansızın şehid edilmesiyle Müslümanlar büyük bir sıkıntıyla karşı karşıya kaldılar. Medine'de asayiş ve emniyet kalmamış, hakimiyet tamamen isyancıların eline geçmişti. Ortaya çıkan otorite boşluğunu doldurmak isteyen isyancılar, ashabın ileri gelenlerinden birinin halife olması için girişimlere başladılar. Fakat muhtemel halife

⁶⁵ Halife, *Târih*, 174.

⁶⁶ Üçok, *İslam Tarihi*, 15.

⁶⁷ Yiğit, İsmail, “Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I*, Edt. Mustafa Sabri Küçükkaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012, s.127; Apak, Adem, “Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy.4, s.157; Atçeken, İ.Hakkı, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü”, *SÜİFD*, 2000, sy.9, s.341.

Hz. Osman'ın şehadetine sebep olan karışıklık ve isyanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Sarıçam, Hz. Osman, 74-92; Apak, Adem, “Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri”, *UÜİFD*, 1998, c.7 sy.7, 495-511; Atçeken, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü”, 318-343; Yiğit, “Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II”, 127-132.

⁶⁸ Yiğit, *Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II*, 126; Atçeken, “Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü”, 338; Üçok, *İslam Tarihi*, 15.

⁶⁹ Apak, “Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, 165.

⁷⁰ Üçok, *İslam Tarihi*, 15.

adaylarından hiçbiri halkı temsil etmeyen isyancıların yöneticilik teklifini kabul etmedi. Ashabın ileri gelenleri hilafet için en kuvvetli aday olan Hz. Ali'ye hilafet görevini kabul etmesini teklif ettiler. Hz. Ali bu görevi halkın desteği ve temsili olmadığı gerekçesiyle kabul etmek istemedi. Ancak yaşanan krizin daha fazla büyümesinden endişe ederek ve otorite boşluğunun bir an önce doldurulması gayesiyle, Mescid-i Nebevî'de bütün halkın açık bir şekilde bey'at etmesini şart koşarak halifelik görevini kabul etti.⁷¹

Hz. Ali'nin ilk icraatı, şikayetlerin ve Hz. Osman'ın şehadetinin en önemli sebebi olarak kabul ettiği valileri değiştirmek oldu. Valilerin değişimi büyük oranda gerçekleşmiştir. Ancak Şam valisi Muâviye, valilikten azledilmesine rağmen görevini bırakmamıştır.⁷²

Hz. Ali'nin karşılaştığı ilk problem Hz. Osman'ın katillerinin tespit edilerek cezalandırılması meselesiydi.⁷³ Bu konuda fikri anlaşmazlığa düştüğü Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdullah b. Zübeyr ve Hz. Âişe ile Hz. Osman'ın şehadetinden yaklaşık 8 ay sonra 36/656 yılında Basra yakınlarında karşı karşıya geldi. İki taraf arasında doğrudan görüşmeler yapılmış, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması konusunda anlaşmaya varılmışken, durumun aleyhlerine döndüğünü anlayan katiller tarafından hazırlanan bir komplo neticesinde iki taraf çatışmaya girmiş, başta Talha b. Ubeydullah ile Mus'ab'ın babası Zübeyr b. Avvâm olmak üzere birçok Müslüman hayatını kaybetmiştir.⁷⁴ Cemel vakası olarak anılan bu kanlı olay, Peygamberimizin vefatından sonra iki Müslüman gücün karşı karşıya gelerek çarpıştığı ilk muharebe olmuş, o gün için sebep olduğu acı ve üzüntünün ötesinde devamında gelecek diğer olaylarla birlikte İslam tarihi boyunca ortaya çıkardığı etki çok büyük ve yıkıcı olmuştur.⁷⁵

Hz. Ali Cemel vakasından sonra Medine'ye dönmemiş ve başkenti Kûfe'ye taşımıştır.⁷⁶ Muâviye'nin azledilmesine rağmen görevini bırakmaması üzerine Hz. Ali elçiler vasıtasıyla bey'at etmesini istemiş, Muâviye ise kabul edilmesi imkansız şartlar öne sürerek bey'attan kaçınmıştır. Bunun üzerine Hz. Ali, Muâviye üzerine yürümüş, iki ordu Sıffin'de karşı karşıya gelmiştir. 37/657 yılı içinde cereyan eden Sıffin savaşı yüz on iki

⁷¹ Yiğit, "Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II", s.134; Fiğlalı, *İmam Ali*, 61; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu*, 12; Üçok, *İslam Tarihi*, 16.

⁷² Yiğit, "Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II", 134; Varol, M. Bahaüddin, *Hz. Hasan*, TDV Yayınları, Ankara, 2013, 94.

⁷³ Fiğlalı, *İmam Ali*, 62; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu*, 12; Üçok, *İslam Tarihi*, 16.

⁷⁴ Fiğlalı, *İmam Ali*, 65; Varol, *Hz. Hasan*, 95; Üçok, *İslam Tarihi*, 17; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu*, 13-14.

⁷⁵ Yiğit, "Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II", 136; Varol, *Hz. Hasan*, 95.

⁷⁶ Fiğlalı, *İmam Ali*, 66; Varol, *Hz. Hasan*, 94.

gün sürmüş ve iki taraftan hakemlerin tayin edilmesiyle sona ermiştir.⁷⁷ Sıffin savaşı Müslümanlar arasında cereyan eden ikinci büyük iç savaştır. Bu savaş, İslam toplumunun geleceğini en fazla etkileyen olaylardan biri, belki en müessir olanıdır.⁷⁸

İki tarafça tayin edilen hakemler yaklaşık 6 ay sonra 37/658 yılında görüşmeye başlamışlar, uzayan görüşmelerden hilafet konusunda bir çözüm ve sonuç çıkması şöyle dursun hilafet meselesi iyice içinden çıkılmaz hale gelmiştir. Hz. Ali hakemlerin kararını tanımamış, bu durumu fırsat bilen Muâviye, Şam'da kendisini halife ilan edince İslam devleti fiilen ikiye bölünmüştür.⁷⁹ Hakem olayı aynı zamanda üçüncü bir muhalif grup olan Hâricîlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁸⁰

Sıffin savaşının sonunda önce hakem tayin edilmesini isteyen, sonra halifelik meselesini hakemlerin kararına bırakmayı büyük günah sayan Hâricîler, Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak Kûfe yakınlarındaki Harûrâ'da toplandılar. Hz. Ali'nin birçok vesileyle gönderdiği elçilerin ikna etmesiyle bazıları bu gruptan ayrılrsa da önemli bir kısım Hâricî Nehrevan'da toplandı. Hâricîler kendileri gibi düşünmeyen Müslümanları katletmeye başlayınca halife bütün gücüyle üzerlerine yürüdü ve 39/658 yılında Nehrevan'da Hâricîlerin neredeyse tamamı temizlendi.⁸¹ Hz. Ali'nin Hâricîlerle etkin bir şekilde mücadele etmesi onları bitme noktasına getirmesinin yanı sıra halifeye karşı intikam hissiyle dolmalarına da sebep oldu. Hâricîler 40/661 yılında Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. Âs'a suikast planladılar. 17 Ramazan sabahı Hz. Ali'yi takip eden suikastçı halifeyi ağır yaraladı. Zehirli bir hançerle yaralanan Hz. Ali iki gün sonra vefat etti ve Necef'e defnedildi.⁸²

Hz. Ali'nin yaklaşık 5 yıl süren hilafeti, iç karışıklıklarla mücadele ederek geçmiştir. Müslümanlar arasında yaşanan iç savaşlar, halifelik müessesesinin saygınlığını olabildiğince sarsmış, İslam toplumunda halifeye kılıç çekip isyan edilebileceği, gerektiğinde halifenin öldürülebileceği hatta öldürülmesi gerektiği kanaati yerleşmeye başlamıştır. İslam ümmeti bu savaşlar sebebiyle o güne kadar yaşamadığı boyutta siyasi, ekonomik ve sosyal bir dağılmayla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca bu iç savaşlar neticesinde fikri ve itikadi yeni fırka ve gruplar ortaya çıkmış, yeni kelami meseleler zuhur etmiştir. Müslümanların izahında zorlandıkları bütün bu olaylar İslam düşmanlarına ve müsteşriklere İslam aleyhine kullanacakları bulunmaz malzemeler

⁷⁷ Varol, *Hz. Hasan*, 98; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu*, 14; Üçok, *İslam Tarihi*, 22.

⁷⁸ Yiğit, "Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II", s.138.

⁷⁹ Fiğlalı, *İmam Ali*, 79; Varol, *Hz. Hasan*, 98.

⁸⁰ Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu*, 15.

⁸¹ Fiğlalı, *İmam Ali*, 78. Üçok'a göre bu savaş 37/657 yılında gerçekleşmiştir. Üçok, *İslam Tarihi*, 24.

⁸² Fiğlalı, *İmam Ali*, 81; Varol, *Hz. Hasan*, 100; Üçok, *İslam Tarihi*, 25; Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu*, 22.

sunmuştur.

Hz. Ali'nin yaralanması, ardından şehid olması üzerine Kûfe'de büyük oğlu Hz. Hasan'a halife olarak bey'at edilmiştir.⁸³ Hz. Hasan, Muâviye'nin kendisine itaat etmeyi reddederek hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia etmesi, ordusunun ve en büyük destekçisi konumundaki Iraklıların sadakat ve itaatten uzak, kozmopolit yapılı, iç bütünlüğü bulunmayan bir kalabalığı andırması ve askerlerinin canına kastetmesi gibi sebeplerle Muâviye ile barış yapmak için girişimlerde bulunmuş ve 41/661 yılı başlarında bazı şartlar çerçevesinde yapılan anlaşma neticesinde hilafeti Muâviye'ye devretmiş ve Müslümanların tek idare altında toplanmalarına öncülük etmiştir. İslam ümmetinin yeniden tek idare altında toplanması sebebiyle 41/661 yılına "*Âmu'l-Cemaa*" birlik ve beraberlik yılı denmiştir.⁸⁴ Hz. Hasan, yakın geçmişte meydana gelen Cemal ve Siffin gibi kanlı iç savaşlardan ibretler almış, bu savaşlarda olduğu gibi birçok Müslümanın kanının akmasına müsaade etmemiş, hilafetten ferağat ederek ortaya koyduğu fedakarlıkla İslam toplumunda büyük bir memnuniyet uyandırmıştır.⁸⁵

Hz. Hasan'ın hilafeti Muâviye'ye devretmesiyle Raşit Halifeler dönemi sona ermiş,⁸⁶ Muâviye'nin halife olarak yönetime gelmesi ve ardından oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmesi ile fiilen saltanat yönetimi başlamıştır.

Muâviye iktidara geldikten sonra uzun süredir bozulan devlet otoritesini tekrar sağlamak, Irak ve Fars topraklarında faaliyet gösteren Hâricîlerle mücadele etmek durumundaydı. Hz. Ali taraftarı olan Iraklılar ise bitkin bir haldeydiler. Siyasi tercihlerini ve hislerini kuvvetle ifade etmek yerine bir adım geri çekilerek gönüllerinde gizlemeye başladılar.

Muâviye, tayin ettiği valilerle bozulan idari otoriteyi yeniden sağladı. Yeni valilerin tayiniyle birlikte, iç mücadeleler sebebiyle yaklaşık on yıldır terkedilen dış seferlere üç ayrı cephede yeniden başlandı.⁸⁷ Muâviye döneminde gerçekleştirilen fetihler daha önceki fetihler gibi her zaman karlı neticeler ortaya koymamıştır. Zira bu dönemde, eski günleri kadar güçlü olmasa da organize bir güç ve büyük bir devlet olan Bizans hala etkin ve kuvvetli bir düşmandı. Özellikle Anadolu ve İstanbul üzerine yapılan seferlerde kazanmanın yanında kaybetmek de söz konusuydu ve kayıpların yaşandığı seferler devlet

⁸³ Kapar, Mehmet Ali, "Hz. Hasan'ın Halifeliği ve Hasan-Muâviye Andlaşması", *SÜİFD*, Konya, 1997, sy.7, s.67.

⁸⁴ Üçok, *İslam Tarihi*, 26; Kapar, "Hz. Hasan'ın Halifeliği", 68; Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", 147.

⁸⁵ Kapar, *Hz. Hasan'ın Halifeliği*, 75.

⁸⁶ Sırma, İhsan Süreyya, *Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi*, 21. Baskı, İstanbul, 2016, 27.

⁸⁷ Avci, "Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler", 149.

hazinesine büyük meblağlara mal oluyordu.⁸⁸

Duhâtu'l-Arab'dan⁸⁹ biri olan Muâviye, uzun diplomatik uğraşların ardından oğlu Yezîd'i veliaht ilan etti.⁹⁰ İslam ümmetinin çoğunluğundan daha sağlıklıdayken oğlu adına bey'at aldı ve yaklaşık yirmi yıllık iktidarının ardından 60/680 yılında vefat etti.⁹¹

Hz. Osman'ın şehadeti ve devamında yaşanan hadiseler İslam toplumunun politize olmasını hızlandırmış ve toplumda gergin bir atmosferin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Muâviye döneminde İslam ümmeti bu sosyal şartlar içinde din ve siyasetin birlikteliği anlayışından, siyasetin dine nazaran ön plana geçtiği sosyal değişimlere maruz kalmıştır. Muhalif ve gelecek için tehlikeli görülen rakiplerin kiralanan katiller eliyle bertaraf edildiği siyasi cinayetler,⁹² idari ve mali görevlere yapılan tayinlerde liyakatin yerini mutlak itaat ve belli bir aileye mensubiyetin alması, Cuma hutbelerinde Hz. Ali'nin şahsında Ehl-i beyt'ine lanet okunması,⁹³ yöneticiler tarafından baskı ve şiddet kullanmanın yaygınlaşması ve idarenin ayrılmaz bir parçası haline gelmesi, bey'at usulünün farklılaşarak yöneticiye bey'at etmeyen potansiyel tehlike olarak kabul edilip bir düşman gibi davranılması ve yöneticilerin devlet hazinesinden, istedikleri kimselere bol miktarda atıyye ve bahşişler vermeleri Muâviye döneminde İslam ümmetinin ilk defa tanıştığı ve ilerleyen süreçte kanıksamaya başladığı hoş olmayan uygulamalardır.⁹⁴

Yezîd b. Muâviye İslam tarihinde veliaht tayin edilerek iktidara gelen ilk yöneticidir.⁹⁵ Yezîd, iktidara gelir gelmez Medine'de yaşayan sahabe çocuklarından bey'at alması için valiye mektup gönderir. Valinin Yezîd adına bey'at talebini Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr oyalayıcı cevaplar vererek geri çevirirler ve ikisi de aynı gece birbirlerinden ayrı bir şekilde Mekke'ye doğru yola çıkarlar.⁹⁶ Yezîd'in ve valilerinin bey'at alma hususunda kararlı, ısrarcı, bunaltıcı ve bıktırıcı tavrı toplum bir anda gerilmesine sebep olmuştur.

Geçmişte Hz. Ali'ye destek vererek iktidar mücadelesi başlatan Iraklılar, Muâviye

⁸⁸ Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, 4. Baskı, Ankara, 2014, 222.

⁸⁹ Duhâtu'l-Arab; Arap milletinin dört dâhisi demektir. Bunlar, Muâviye b. Ebî Süfyan, Muğire b. Şube, Amr b. As ile Ziyad b. Ebîh'tir. Refik, Ahmet, *Büyük Tarih-i Umûmî*, İstanbul, 1328, 101.

⁹⁰ Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi III Emeviler Dönemi*, 7. Baskı, İstanbul, 2013, 81; Apak, Adem, "Emevilerin Irak Siyaseti", *UÜİFD*, 2009, c.XVIII, s.108.

⁹¹ Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 100; Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, 204.

⁹² Sırma, *Emeviler Dönemi*, 29.

⁹³ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 115.

⁹⁴ Muâviye b. Ebî Süfyan ve idari faaliyetleri hakkında geniş bilgi için Bkz. Gömbeyaz, Melek Yılmaz, "Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri", *UÜİFD*, 2010, c.XIX, sy.1, s.301-332.

⁹⁵ Sırma, *Emeviler Dönemi*, 65; Apak, *İslam Tarihi III*, 82.

⁹⁶ Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 103; Aycan, İrfan, "Emeviler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr", *AÜİFD*, 2000, c.XLI, s.107; Sarıçam, İbrahim-Aycan, İrfan, *Emeviler*, TDV Yayınları, Ankara, 1993, 28.

önderliğindeki Suriyeliler karşısında bu mücadeleyi kaybetmişler, onun ölümüyle tekrar mücadele fırsatı yakalamış ve Hz. Hüseyin'i şehirlerine davet ederek kendilerine halife olmasını, dağılık vaziyetteki halkı Yezîd'e karşı toplayıp birleştirmesini istediler ve sancağı altında Yezîd'e karşı savaşacaklarına dair sözler verdiler.⁹⁷ Hz. Hüseyin, Kûfeliler'den gelen ısrarlı davet mektupları üzerine Kûfe'ye doğru yola çıktı. Hz. Hüseyin, Iraklıların sözlerine ve davetine güvenerek oraya gitmemesi konusunda kendisine yapılan onlarca uyarıyı dikkate almamış⁹⁸ ve maalesef Kerbelâ'da Iraklılardan müteşekkil Emevî ordusu tarafından 10 Muharrem 61/681 Cuma günü beraberinde bulunan birçok aile efradıyla birlikte hunharca şehid edilmiştir.⁹⁹ Bu üzücü hadise Yezîd ile Emevî hanedanına karşı toplumda büyük bir infial ve nefretin doğmasına, onların Müslüman kamuoyu desteğini önemli ölçüde yitirmelerine sebep olmuştur. Kerbelâ hadisesi, Emevîlerin yıkılışına kadar yönetim aleyhtarı faaliyetlerin en önemli propaganda malzemesi haline gelmiştir. Bundan dolayı Hz. Hüseyin'in acımasızca şehid edilmesi, İslam tarihçileri tarafından Emevî devletinin yıkılma sebepleri arasında zikredilmektedir.¹⁰⁰

63/683 yılında Kerbelâ faciasından etkilenen Medineli bir heyetin Yezîd'in uygunsuz bir yaşantısı olduğunu iddia ederek bey'atlarını bozmaları ve şehir halkının da onlara katılması neticesinde tarihe Harre Vakası olarak geçen ikinci bir facia daha yaşandı ve Medine büyük bir yıkıma uğradı. Daha Kerbelâ faciasının acıları Müslümanların zihinlerinde ve kalplerinde tazeliğini korurken Yezîd ve askerleri tarafından ortaya konulan bu tarifsiz facia, Emevîlere ve özellikle Yezîd'e karşı oluşan nefretin daha da artmasına sebep olmuştur.¹⁰¹

Medine'yi şiddet ve yıldırma politikasıyla itaat altına alan Emevî ordusu, ikinci hedef olarak Mekke'ye sığınan Abdullah b. Zübeyr'i itaat altına almak gayesiyle harekete geçti. Ordu Mekke'ye 64/683 yılı Muharrem ayında ulaştı ve Kabe'ye sığınan şehir halkını muhasara altına aldı. Yaklaşık kırk gün devam eden Kabe muhasarası Yezîd'in

⁹⁷ Apak, *İslam Tarihi III*, 84; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 28.

⁹⁸ Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye gitmemesi konusunda uyarıların başında Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, şair Ferazdak, Abdullah b. Ömer ve Muhammed b. Hanefiyye gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Belâzurî, *Ensabu'l-Eşraf*, III, 373 vd.; Dîneverî, Ebû Hanife, Ahmet b. Davud (v.282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Mısır, 1330, 243-244; Taberî, *Târih*, V, 383-388; Sallâbî, Dr. Ali Muhammed, Hilâfetu *Emiru'l-Mü'minin Abdullah b. Zübeyr*, Müessesetü İkra, 1. Baskı, Kahire, 2006/1427, 43.

⁹⁹ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 125-134; Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 256; Ecer, A. Vehbi (v.2014), "Abdullah b. Zübeyr ve Kurduğu Devlet", *EÜİFD*, 1998, sy.X, s.156; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 43; Sırma, *Emeviler Dönemi*, 51; Üçok, *İslam Tarihi*, 36; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 69; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 30.

¹⁰⁰ Apak, *İslam Tarihi III*, 99.

¹⁰¹ Sırma, *Emeviler Dönemi*, 59-60; Avcı, "Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler", 152.

14 Rebiülevvel 64/683 günü öldüğü haberinin Mekke'ye ulaşması üzerine kaldırıldı.¹⁰²

Üç buçuk yıl halifelik makamında kalan Yezîd, bu kısa saltanatına, etkisi bugüne kadar devam eden büyük acılar, facialar ve fitneler sığdırmıştır. Babasının vasiyetine aykırı hareket ederek muhaliflerinden bilâ kaydu şart bey'at almak istemesi, teenni ile hareket edebilecekken şiddeti tercih etmesi bütün bu acı hadiselerin yaşanmasına sebep olmuştur. Hz. Hüseyin ve ailesinin Kerbelâ'da hunharca şehid edilmesi, Harre vakasında Medinelilerin canına, malına, ırz ve namusuna kastedilmesi, Mekke'nin muhasara altına alınması ve Kabe'nin mancınıklarla ateş ve taş yağmuruna tutularak büyük hasar görmesine sebebiyet verilmesi gibi bir Müslümanın yapamayacağı faaliyetlerin asıl sorumlusu olan Yezîd, İslam ümmetine yaşattığı büyük acılar ve sebep olduğu felaketler nedeniyle İslam tarihi boyunca hiçbir zaman rahmetle anılmamıştır.¹⁰³

Diğer taraftan Yezîd'in ortaya koyduğu şiddete dayalı faaliyetleri İslam ümmetinin arasına büyük fitne ve anlaşmazlıklar sokmuştur. Asırlar boyunca Müslümanların Şî-Sünnî olarak temelde iki ayrı fırkaya ayrılmalarının en önemli kırılma noktasını Kerbelâ faciası oluşturmuş, bu facianın akabinde fikir ayrılığına düşen ümmet, hiçbir zaman bir araya gelememiş ve bir daha aynı fikir etrafında toplanamamıştır.

Yezîd'in ölümü üzerine II. Muâviye olarak anılan oğlu aynı gün hilafet makamına geçmiştir.¹⁰⁴ Muâviye 40 gün veya iki ay hilafet makamında kalmış, bu süre zarfında hiçbir idari ve askeri icraatta bulunmamış ve hastalığı sebebiyle evinden çıkmamıştır.¹⁰⁵ Kendisine yapılan ısrarlı müracaatlara rağmen yerine hiç kimseyi veliaht tayin etmeyen Muâviye, halife seçme işini toplumun istişaresine bırakmış¹⁰⁶ ve süregelen hastalığı sebebiyle vefat etmiştir.¹⁰⁷ Muâviye'nin hangi ayda vefat ettiği kaynaklarda zikredilmemektedir. Ancak 14 Rebiülevvel'de halife olduğunu 40 gün veya iki ay sonra öldüğünü bildiğimiz Muâviye'nin, Cemaziyelevvel ayının ilk yarısında vefat ettiği ortaya çıkmaktadır.

Abdullah b. Zübeyr, Yezîd'e bey'at etmeyip Mekke'ye sığındıktan sonra şehirden hiç çıkmamış ve kendisini “*Âizü Beytillah*” Kabe'ye sığınan mülteci vasfıyla niteleyerek

¹⁰² Halife, *Târih*, 255; İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 141; Atçeken İsmail Hakkı, “Muâviye b. Yezid Üzerine Bir Araştırma”, *SÜİFD*, Konya, 1997, sy.7, 414; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 34.

¹⁰³ İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 140; Zehebî, *Târih*, V, 20; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 112; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 79; Sırma, *Emeviler Dönemi*, 65.

¹⁰⁴ İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 140; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 112; Atçeken, *Muâviye b. Yezid*, 416; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 35.

¹⁰⁵ Zehebî, *Târih*, V, 36; Atçeken, *Muâviye b. Yezid*, 417.

¹⁰⁶ İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 32; Atçeken, *Muâviye b. Yezid*, 423; Apak, *İslam Tarihi III*, 121; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 36.

¹⁰⁷ Halife, *Târih*, 255; İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 32; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 113; Atçeken, *Muâviye b. Yezid*, 424.

Mekke'de bir sığınmacı gibi yaşamaya başlamıştı.¹⁰⁸ Yezîd tarafından yapılan bütün bey'at tekliflerini onun hilafete layık olmadığı gerekçesiyle geri çevirmiş ve hiçbir şekilde bey'at etmeyeceğini açıklamıştır.¹⁰⁹ Yezîd ise, 61/681 yılında Abdullah b. Zübeyr üzerine Amr b. Zübeyr komutasında bir ordu gönderdiyse de Amr ve ordusu hezimete uğramıştı.¹¹⁰ Bu hezimetten sonra 63/683 yılında, Medine üzerine gönderilen Müslim b. Ukbe komutasındaki orduya, Mekke üzerine yürümesi emrini de veren Yezîd,¹¹¹ Abdullah'ın muhakkak bey'at etmesi için her yolu denemiştir. Abdullah b. Zübeyr'de şehirde savunma tedbirleri almış, Kâbe'nin yakınlarına çadırlar kurdurmuş ve halkı savunmaya dayanabilmesi için düzene sokmuştu.¹¹²

Şam ordusunun Mekke üzerine hareket ettiği haberi etrafa yayıldığı zaman Harre vakasından kurtulabilen bazı Müslümanlar Mekke'ye sığınmış, Necde b. Amir liderliğindeki Hâricîler ile Muhtar es-Sekafî de Mescid-i Haram'ı ve Kabe'yi muhafaza etmek için Abdullah b. Zübeyr'e yardıma koşmuştu.¹¹³ Bunlardan başka ve ilginç bir grup ise Habeş Necaşisi'nin savunmaya yardımcı olmak amacıyla gönderdiği askeri birliktir. İlk Müslümanların 617 yılında gerçekleştirdikleri ikinci Habeşistan hicreti sırasında ülkenin durumu karışık bir haldeydi ve Necaşi'ye karşı isyan başlamıştı. Zübeyr b. Avvam, bu karışıklığın ve isyanın bastırılmasında Necaşi'ye yardımcı olmuş ve ona üstün hizmetleri geçmişti. Mekke muhasarası günlerinde iktidarda olan Necaşi, Zübeyr'in bu unutulmaz hizmetlerinden dolayı bir vefa eseri olarak zor durumdaki oğlu Abdullah'a iki yüz kişilik bir askeri kuvvet gönderdi.¹¹⁴ Abdullah, mızrak kullanmada mahir olan bu askeri birliği kardeşi Mus'ab'ın komutasında istihdam etti.¹¹⁵ Mus'ab, muhasara boyunca emri altındaki bu askerlerle kahramanca mücadele etti ve önemli yararlılıklar gösterdi. Bu komutanlığı, Mus'ab'ın ilk askeri tecrücesi olması bakımından önemlidir.

Şam ordusu, Ebu Kubeys ve Ahmer dağı başta olmak üzere bütün hakim tepelere kurduğu mancınıklarla Kabe'yi şiddetli bir şekilde ateş altına almış, mancınıklarla

¹⁰⁸ Zehebî, *Siyer*, III, 372; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I/II, 100; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 47. Wellhausen Abdullah b. Zübeyr'in, Hz. Hüseyin'in şehid edilmesinden istifade etmek düşüncesiyle Kufeliler ve Yezid hakkında ithamlarda bulunduğunu, ardından ününün iyice arttığı için kendi adına gizlice bey'at aldığını zikretmektedir. Fakat ilerleyen satırlarda görüleceği üzere onun bu iddiası isabetli değildir. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 70.

¹⁰⁹ Halîfe, *Târih*, 252; Zehebî, *Siyer*, III, 372; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 47.

¹¹⁰ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 126; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 49; Aycan, *Abdullah b. Zübeyr*, 109; Üçok, *İslam Tarihi*, 35; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 110; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 71.

¹¹¹ Halîfe, *Târih*, 254; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 139.

¹¹² İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 141.

¹¹³ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 78; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 108.

¹¹⁴ Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 33.

¹¹⁵ Aycan, *Abdullah b. Zübeyr*, 112-113.

attıkları taş ve tutuşturulmuş yağlı paçavraların isabet etmesiyle Kabe'nin örtüsü parçalanmış, ahşap kısımları yanmış ve duvarları da büyük oranda hasar görmüştür. Yezîd'in ölüm haberinin Mekke'ye ulaşmasıyla, Şam ordusu muhasarayı kaldırmış fakat Kâbe'ye büyük zararlar vermiştir.¹¹⁶

Muhasaranın kaldırılması ve ordunun geri çekilmesiyle Abdullah b. Zübeyr, gücünü ve ününü bütün İslam dünyasına duyurdu.¹¹⁷ Husayn b. Numeyr, muhasarayı kaldırdıktan sonra Abdullah'a haber göndererek halife olmasını ve kendisiyle beraber Şam'a gelmesini teklif etmiş, gelirse bey'at ederek kendisini destekleyeceğini, Şam'da halifeliği için müsait bir ortam olduğunu ifade etmiş, fakat Abdullah yanındaki şura arkadaşlarıyla istişare ettikten sonra gitmemeye karar vermiştir.¹¹⁸ Abdullah'ın Şam'a gitmemesini, büyük bir fırsatı kaçırmaması, dolayısıyla uzak görüşlü olmaması olarak değerlendirmek mümkün olmakla beraber, Abdullah'ın, Suriyeliler'in Emevîler'e sadakatini bildiği ve akıbetinden emin olmadığı için böyle bir maceraya atılmayarak aslında en doğru olanı yaptığını söyleyebiliriz.

64/683 yılı Rebiülevvelinde Yezîd'in ve yaklaşık iki ay sonra Cemaziyelevvel ayının ilk yarısında II. Muâviye'nin vefat etmesinin ardından Abdullah b. Zübeyr, 7 Receb 64/683 günü Mekke'de hilafetini ilan etmiş ve halktan kendi adına bey'at almaya başlamıştır.¹¹⁹ Abdullah'ın hilafetini ilan etmesiyle çok kısa bir zaman içinde Şam'da küçük bir grup hariç,¹²⁰ bütün İslam beldeleri Abdullah'a halife olarak bey'at etmiş, böylece İslam ümmetinin tek idare altında birliği yeniden sağlanmıştır. Böylece Abdullah, daha önce ümmet içinde tefrika çıkarmak istemediği gibi, halifenin yokluğu sebebiyle oluşacak kargaşa ve fitneyi bertaraf etmek istemiş, bunda da kısmen başarılı olmuştur.

Abdullah b. Zübeyr, her ne kadar Muâviye b. Yezîd'in vefatının ardından kendisi adına bey'at almaya başlamışsa da, bazı çağdaş müellifler onun daha önce gizlice bey'at aldığını iddia ederek birtakım faaliyetlerini de delil olarak kullanmışlardır. Bunlar

¹¹⁶ Halîfe, *Târih*, 255; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 141; Gönen, *Ezârîka'nın Doğuşu*, 36; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 112; Namık Kemal (v.1306/1888), *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1975, 185.

¹¹⁷ Ecer, *Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği*, 156; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 55.

¹¹⁸ Dîneverî, *Ahbâru't-Tivâl*, 264; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 142; Zehebî, *Siyer*, III, 374; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 55-56; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 79.

¹¹⁹ Halîfe, *Târih*, 253, 255, 257; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 341; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 71; Zehebî, *Târih*, V, 35; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 33.

¹²⁰ Bu grubun başında Ümeyye ailesinin en yaşlı üyesi olan Mervan b. Hakem bulunuyordu. Esasında Mervan da Mekke'de hilafetini ilan eden Abdullah'a bey'at etmeye ve Hicaz'a gitmeye karar vermişti. İşte bu esnada Basra'dan kaçarak Şam'a sığınan Ubeydullah b. Ziyad Mervan'ın niyetinden haberdar oldu ve onu Ümeyye iktidarını tahkim etmesi için teşvik etti. Böylece etrfına toplanlarla güçlenen Mervan Ümeyye iktidarının devam etmesini sağlamış oldu. Apak, "Emevîlerin Irak Siyaseti", 111; Üçok, *İslam Tarihi*, 40; Aycan, "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", 161; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 113.

arasında, Abdullah'ın, halifelğe Yezîd'den daha layık olduklarını ifade etmesi,¹²¹ Abdullah'ın 61/681 yılı hac mevsiminde Medine valisi Amr b. Saîd'le beraber hacetmelerine rağmen haccın bütün menasikini kendi başına yapması ve namazlarda valiye ittiba etmemesi,¹²² Amr b. Saîd'in Mekke'deki naibi olan Haris b. Halid el-Mahzumî'yi Mekkeliler'e namaz imamlığından men etmesi ve yerine Mus'ab b. Abdurrahman b. Avf'ı imam olarak cemaatin önüne geçirmesi,¹²³ 63/683 yılı hac mevsiminde, Abdullah'ın Mekke valisini engelleyerek Müslümanlara kendisinin hac yaptırması¹²⁴ ve liderlik vasıflarına sahip bir kişi olması sebebiyle bazı sahabe çocuklarının ona bey'at ettiklerinin düşünülmesi¹²⁵ sayılabilir. Fakat bunlar Abdullah'ın, Yezîd'in hilafeti günlerinde Mekke'de bir yönetim oluşturduğu, bu idarenin lideri olduğu ve kendisine gizlice bey'at aldığı anlamına gelmez. Bilakis Yezîd'e hiçbir şekilde bey'at etmediğini, onu tanımadığını ve Mekke'de müstakil bir şekilde yaşadığını gösterir.¹²⁶ Abdullah, kendisine bey'at almaya başladığı 7 Recep 64/683 tarihinden önce devlet idaresinin şûra usulüyle yürütülmesi gerektiğini¹²⁷ ifade etmiş, hiç kimseyi kendisine bey'at etmeye çağırmamıştır. Abdullah b. Zübeyr, İslam ümmetinin aynı anda iki halifeye bey'at etmesini yasaklayan ve böyle bir durum yaşandığında bey'at edilen halifelerden birinin öldürülmesini emreden hadis-i şerifi çok iyi bilecek ve anlayacak bir insandır.¹²⁸ Ayrıca Yezîd ve oğlu Muviye halife iken, insanları kendisine bey'ate davet etmesinin, kendisini fitne çıkaran bir isyancı durumuna düşüreceğini ve insanları da mevcut yönetime isyana çağırması anlamına geleceğini biliyor olmalıdır. Dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr'in, isyancı değil, bir halifenin bulunmadığı 64/683 yılında hilafetini ilan ederek, ümmeti büyük kargaşalardan kurtaran bir devlet adamı olarak kabul edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Abdullah b. Zübeyr'in kurduğu ve yöneticiliğini yaptığı devlet aynı zamanda Mus'ab b. Zübeyr'in de bir görevlisi olduğu İslam devletidir.

¹²¹ Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 44; Aycan, "Abdullah b. Zübeyr", 110.

¹²² Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 47.

¹²³ Aycan, "Abdullah b. Zübeyr", 109; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 71.

¹²⁴ Halife, *Târih*, 251.

¹²⁵ Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 48.

¹²⁶ Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 48.

¹²⁷ Halife, *Târih*, 258; Zehebî, *Târih*, IV, 35.

¹²⁸ Kapar, "*İslam'da Bey'at*", 82-83.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUS'AB B. ZÜBEYR'İN DOĞUMU, AİLESİ VE GENÇLİĞİ

1.1. Doğumu

Tabiîn neslinin ikinci tabakasından ve Medine ehlerinden¹²⁹ olan Mus'ab b. Zübeyr'in doğum tarihi ile ilgili kaynaklarımızdan sadece İbn Hacer'in Ta'cîlu'l-Menfa'a isimli eserinde tarih verilmekte¹³¹ ve Mus'ab b. Zübeyr'in, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde 33/653 yılında doğduğu kaydedilmektedir. Vefat tarihini ve yaşını zikreden kaynaklarla karşılaştığımızda anılan yılda doğduğu bilgisinin doğru olduğunu söyleyebiliriz. Mus'ab'ın babası, aşere-i mübeşşereden Zübeyr b. Avvâm ve annesi de, Rebab bt. Uneyf'tir.¹³²

1.2. Nesebi ve Kabilesi

Mus'ab b. Zübeyr'in nesebi, Mus'ab b. Zübeyr b. Avvâm¹³³ b. Huveylid b. Esed b. Abdüluzâ b. Kusay b. Kilab¹³⁴ b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Galib'dir.¹³⁵

Mus'ab b. Zübeyr, Kureyş kabilesinin¹³⁶ Esed b. Abdüluzza koluna mensuptur. Kureyş “*toplanmak, bir araya gelmek*” manalarına gelir. Kureyş kabilesi ismini Hz. Peygamber'in (s.a.s) onbirinci göbekten dedesi olan Fihri b. Malik'ten alır ve Adnânîlerin Mudar koluna mensuptur. Kureyş kabilesi, uzun süre Mekke dışında çadırlarda yaşadı. Kusay b. Kilab'ın liderliğinde Huzaalıları yenilgiye uğratarak Mekke hakimiyetini ve Kâbe hizmetlerini ele geçirdiler. Kusay, dağınık halde yaşayan Kureyşlileri bir araya topladı ve Kabe'nin çevresine iskan etti. Kusay, Mekke yönetimini ve Kabe hizmetlerini (Nedve, Kıyâde, Liva, Sidane, Hicabe, Sikaye ve Rifade) belli kollar arasında dağıttı. Kusay'dan sonra bu hizmetlerin yerine getirilmesi konusunda anlaşamayan Kureyşliler Mutayyebûn ve Ahlaf ismiyle ikiye bölündü. İki fırka arasında varılan anlaşma neticesinde söz konusu görevler belli kollar arasında dağıtıldı ve bu durum İslam'ın doğuşuna kadar böyle devam etti.¹³⁷

¹²⁹ Halife, *Tabakât*, 241; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 214.

¹³¹ İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfaa*, II, 263.

¹³² Halife, *Tabakât*, 241; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 210-215; Zehebî, *Siyer*, IV, 141; Aycan, İrfan, “*Mus'ab b. Zübeyr*” DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 227.

¹³³ Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, IV, 143.

¹³⁴ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 322.

¹³⁵ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 210.

¹³⁶ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 210-214; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 322.

¹³⁷ Avcı, Casim, “*Kureyş*”, DİA, İstanbul, 2002, XXVI, 442.

Mus'ab'ın mensubu olduğu Esedoğulları, Kusay b. Kilab'ın, Abdüluzza isimli oğlundan gelmektedir. Abdüluzza'nın Esed isimli bir oğlu olmuş, Esed'in de Nevfel ve Huveylid isimli çocukları dünyaya gelmiştir. Huveylid'in Hatice ve Avvâm isimli iki çocuğu olmuştur. Hatice bint Huveylid, iki evlilik yaptıktan sonra kırk yaşında iken Peygamberimiz'le (s.a.s) evlenmiştir. Avvâm ise, Peygamberimiz'in halası Safiyye bint Abdülmuttalib ile evlenmiş ve bu evliliklerinden Zübeyr, Saib¹³⁸ ve Abdülka'be isimli çocukları dünyaya gelmiştir. Mus'ab b. Zübeyr'in soyu, büyük halası Hz. Hatice ve babaannesi Hz. Safiyye'nin karşılıklı evlilikleri vesilesiyle ana ve baba tarafından, Kusay b. Kilab'da da nesep olarak Peygamberimizin soyuyla birleşmektedir. Hz. Hatice ve Hz. Safiyye'nin evlilikleri, iki ailenin daha İslam'dan önce birbirleriyle yakın ilişkiler geliştirmelerine ve Zübeyr b. Avvâm ile annesinin erken dönemde müslüman olmalarına vesile olmuştur. İlerleyen süreçte Peygamberimiz'in (s.a.s) en önemli yardımcıları arasında Zübeyr b. Avvâm da bulunmuş, fakat amcası Nevfel Müslümanlara karşı daima düşmanlık etmiş ve Bedir'de kafir olarak öldürülmüştür.¹⁴⁰ Nevfel'in soyu devam etmediği için¹⁴¹ Esedoğulları kolu, Zübeyr b. Avvâm'ın oğullarıyla devam etmiş, daha sonraki nesillere Zübeyroğulları veya Zübeyrî nisbesi verilmiştir.

1.3. Nisbe, Künye ve Lakapları

Mus'ab b. Zübeyr'in nisbelerini zikretmeden önce nisbenin ne anlama geldiğini izah etmek faydalı olacaktır. Nisbe; bir şeyin veya bir kimsenin bir yere, bir aile, kabile veya topluluğa, bir din yahut mezhebe, bir meslek veya sanata, bir sığata bağlanması demektir.¹⁴² Kaynaklarımızda Mus'ab b. Zübeyr'in ez-Zübeyrî,¹⁴³ el-Kuraşî,¹⁴⁴ el-Esedî¹⁴⁵ ve el-Medenî¹⁴⁶ nisbeleriyle anıldığı zikredilmektedir. Bunlardan ez-Zübeyrî nisbesi, Zübeyr b. Avvâm'ın oğlu olması ve Zübeyr'in ilk Müslümanlardan meşhur bir şahsiyet olması sebebiyle; el-Kuraşî nisbesi, Kureyş kabilesine mensubiyetinden dolayı; el-Esedî nisbesi, Kureyş kabilesinin Esedoğulları koluna mensup olduğundan ve el-Medenî nisbesi de, Medine'de doğup hayatının büyük bölümünü burada geçirmesinden dolayı verilmiştir.

¹³⁸ Saib b. Avvâm, ilk davet günlerinde Müslüman olmuş, Yemame savaşında da şehid olmuştur. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, VII, 236; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 247.

¹⁴⁰ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, VII, 230.

¹⁴¹ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, VII, 236.

¹⁴² Avcı, Casim, "Nisbe", DİA, İstanbul, 2007, XXXIII, 142.

¹⁴³ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 210.

¹⁴⁴ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 214; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 317; Zehebî, *Siyer*, IV, 140; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfaa*, II, 263.

¹⁴⁵ Buhârî, *Târih*, VII, 350; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfaa*, II, 263.

¹⁴⁶ Zehebî, *Târih*, V, 524.

Künye, Arap toplumlarında şahıslar için kullanılan tanıtıcı ifadedir. Künye kız veya erkek ayrımı yapılmaksızın ilk doğan çocuğa izafe edilme anlamına gelir.¹⁴⁷ Kaynaklarımızda Mus'ab b. Zübeyr'in üç farklı künyesinden bahsedilir ki bunlar; babası Zübeyr'in de künyesi olan Ebu Abdullah,¹⁴⁸ Ebu Abdurrahman¹⁴⁹ ve Ebu İsa'dır.¹⁵⁰

Mus'ab'ın künyesinin Ebu Abdullah olduğunu rivayet eden kaynaklarda, her ne kadar bu künye ile anılsa da Musab'ın bu şekilde anılamayacağı, zira onun Abdullah isminde bir oğlunun olmadığı zikredilir.¹⁵¹ Fakat İbn Sa'd Tabakât isimli eserinde, Deyrulcâselik savaşında Mus'ab b. Zübeyr'in yanında olup onunla beraber öldürülenler arasında Abdullah isimli bir oğlunun da olduğunu kaydeder.¹⁵² Aynı zamanda Mus'ab'ın İsa isminde bir oğlu olduğu ve Deyrulcâselik savaşında babasıyla beraber savaşırken öldürüldüğü kaynakların ekserisinde geçmektedir.¹⁵³ Mus'ab'ın niçin Ebu Abdurrahman künyesiyle anıldığı konusunda ise kaynaklarda herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Bu bilgilerden hareketle, Musab'ın İsa ve Abdullah isminde iki oğlunun olduğu anlaşılmaktadır. Bu oğullarından hangisinin büyük hangisinin küçük olduğu konusunda bir yargıya varmak zor olmakla beraber, kaynaklardaki Deyrulcâselik savaşıyla ilgili rivayetlerden anladığımıza göre İsa'nın büyük olma ihtimali daha kuvvetlidir. Zira ilgili rivayetlerde İsa'nın babasıyla birlikte ortaya koyduğu mücadele, kahramanlık ve fedakarlık ayrıntılı bir şekilde anlatılmasına rağmen Abdullah'tan sadece tek kaynaktan bahsedilmektedir. Ayrıca Arap toplumunda birden fazla evladın ismine izafeten künyelenme adeti mevcut olduğu için Mus'ab da iki oğluna izafe edilerek iki künye ile anılmıştır.

Lakap; bir kimseye asıl isminden ayrı olarak sonradan takılan ikinci bir isim, övgü veya yergi ifade eden isim veya sıfat, şeref payesi, halife veya sultanların hakimiyet alametlerine denilmektedir. İslam ahlakına göre bir kişiye, aynı ismi taşıyan başka kişilerden ayırt etmek ve sahip olduğu bir özelliğini vurgulamak amacıyla lakap takmakta bir sakınca yoktur.¹⁵⁴ Fakat kişinin hoşlanmadığı çirkin bir lakapla çağırılması Kur'an-ı Kerim'de yasaklanmıştır.¹⁵⁵

¹⁴⁷ Bozkurt, Nebi, "Künye", DİA, Ankara, 2002, XXVI, 558.

¹⁴⁸ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 182; Halife, *Tabakât*, 241; Buhârî, *Târih*, VII, 350; Hatib, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 210-215; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 322.

¹⁴⁹ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 214.

¹⁵⁰ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 210; Zehebî, *Târih*, V, 524.

¹⁵¹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 182; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 214.

¹⁵² İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 183.

¹⁵³ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 250; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 316; Zehebî, *Siyer*, IV, 145; Zehebî, *Târih*, V, 305.

¹⁵⁴ Bozkurt, Nebi, "Lakap", DİA, Ankara, 2003, XXVII, 65-67.

¹⁵⁵ Hucurât Suresi, 49/11.

Kaynaklarda, Mus'ab b. Zübeyr hakkında üç farklı lakap zikredilmektedir. Bunlardan biri, cömertliği ve ikram sahibi olması sebebiyle bal küpü anlamına gelen “*Âniyetu'n-Nahl*”dır.¹⁵⁶ İkincisi, Mus'ab b. Zübeyr'in 67/686 yılında Basra valiliğine atanması üzerine şehre gelip görevi devralmasının ardından halka yaptığı ilk hitabesinde kendisi için kullandığı deve kasabı anlamına gelen “*Cezzâr*” lakabıdır.¹⁵⁷ Üçüncüsü ise; eşlerinden Sükeyne bt. Hüseyin'in kocasını vafettiği halkın kralı/idarecisi veya halkın adamı manasına gelen “*Melikü's-Şa'b*”dır.¹⁵⁸

1.4. Ailesi

Mus'ab b. Zübeyr Tabiin neslinin ikinci tabakasından yani küçüklerinden olduğundan, onu daha iyi tanımak için ailesini de biraz tanımamız gerekmektedir. Çünkü Mus'ab'ın ailesi, kendisinden önce iki nesildir müslümandır ve İslam'a büyük hizmetleri geçmiş öncü şahsiyetlerdir. Ayrıca, Esedoğulları'nın soyu, Zübeyr b. Avvâm ve çocuklarıyla devam etmiştir. Bizde bu sebeple Musab b. Zübeyr'in ailesini dedesinden itibaren ele alıp teferruata girmeden inceleyeceğiz.

1.4.1. Dedesi Avvâm b. Huveylid

Avvâm b. Huveylid hakkında kaynaklarda çok az bilgi mevcuttur. Zübeyr b. Avvâm küçük yaşlardayken Ficar harbinde Ukaz'da öldürüldüğü zikredilmektedir.¹⁵⁹ Avvâm'ın Zübeyr, Saib, Abdurrahman, Ümmü Habib ve Zeynep isimli çocukları dünyaya gelmiş; nesli ise Zübeyr ile devam etmiştir.¹⁶⁰

1.4.2. Babanesi Safiye bint Abdülmuttalib

Mus'ab'ın babanesi olan Safiye bt. Abdülmuttalib, Peygamberimiz'in (s.a.s) halasıdır.¹⁶¹ İslam'ın ilk günlerinde oğlu Zübeyr'le beraber müslüman olmuş, hayatı boyunca Peygamberimiz'in hep en yakınında bulunmuş ve her zaman ona destek olmuştur. Çeşitli gazvelere katılan Safiye, gazaya çıkan ilk Müslüman kadındır. Ayrıca Hendek savaşında bir yahudiye öldürdüğü için İslam'da bir kafiri öldüren ilk Müslüman kadın olma özelliğine sahiptir. Safiye, başta Peygamberimiz olmak üzere yeğenlerinin ve diğer bazı yakınlarının yanında bazen başını örtmemiş, böylece Müslüman hanımların

¹⁵⁶ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 212.

¹⁵⁷ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 152; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 64.

¹⁵⁸ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 245.

¹⁵⁹ Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheratu Nesebi Kureyş*, I, 221; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 219; Çiçek, Mustafa, “Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm”, *İSTEM*, y.4, sy.7, 135.

¹⁶⁰ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 235.

¹⁶¹ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 20.

kimlerin yanında örtünmeyebileceğini fiilen göstermiştir. Safiye, 20/641 yılında Medine’de vefat etmiş, cenaze namazını Hz. Ömer kıldırması ve Baki kabristanına defnedilmiştir.¹⁶²

1.4.3. Babası Zübeyr b. Avvâm¹⁶³

Mus’ab’ın babası Zübeyr b. Avvâm 589¹⁶⁴ veya 592¹⁶⁵ yılında Mekke’de doğdu. Babası Hz. Hatice’nin kardeşi Avvâm b. Huveylid, annesi ise Peygamberimizin halası Safiyye bt. Abdülmuttalib’dir.¹⁶⁶ Babası, Zübeyr çok küçükken vefat etti. Zübeyr, yetim olarak amcası Nevfel’in evinde bir müddet kaldı.¹⁶⁷ Safiyye, kocası vefat edince oğlunu alarak akrabalarının yanına taşındı ve oğlunun terbiyesiyle bizzat ilgilendi.¹⁶⁸ Safiyye oğlunun terbiyesinde ve yetişmesinde çok titiz davranmış, bazen şiddet dahi uygulamıştır. Bu terbiye metoduna Nevfel başta olmak üzere birçoğları karşı çıkmasına rağmen Safiyye, oğlunun dayanıklı ve kuvvetli bir erkek olarak yetişmesini istediğini söyleyerek aldırmanmış,¹⁶⁹ ona yüzücülük, atıcılık ve kılıç kullanmayı öğretmiştir.¹⁷⁰ Zübeyr putlara hiç tapmamış, Hz. Ebû Bekir’in delaletiyle İslam’ın ilk günlerinde onaltı yaşında Müslüman olmuştur. Amcası Nevfel’in Müslümanlara karşı aşırı düşmanlığı sebebiyle en çok işkenceyi amcasından görmüştür.¹⁷¹ Zübeyr, İslam tebliğinin ilk yıllarında müşriklerden bir grubun Peygamberimize suikast düzenleyeceğini duymuş, kılıcını kuşandığı gibi evinden çıkmış ve müşriklerin üzerine yürümüştür. Bu hareketiyle o, Mekke döneminde İslam adına kılıç çeken ilk kişi olmuştur.¹⁷² İki defa Habeşistan’a hicret etti.¹⁷³ Medine’ye hicretten kısa süre önce Mekke’ye döndü ve Esmâ bt. Ebî Bekir ile evlendi. Medine’ye annesiyle birlikte hicret etti. Peygamberimiz tarafından Ka’b b. Malik ile kardeş ilan edildi. Medine’de bir yandan çiftçilik bir yandan da kasaplık yaptı.

¹⁶² Uraler, Aynur, “Safiyye bint Abdülmuttalib”, DİA, İstanbul, 2008, XXXV, 474-475.

¹⁶³ Zübeyr b. Avvâm’la ilgili daha geniş bilgi için şu iki çalışmaya bakılabilir: Tok, Mustafa Sami, *Hz. Peygamber Dönemi Sonrası Siyasi Olaylarında Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah*, Basılmamış Y.Lisans Tezi, Sivas, 2009; Çiçek, Mustafa, “Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm”, *İSTEM*, 135.

¹⁶⁴ Mus’ab ez-Zübeyrî, Zübeyr b. Avvâm’ın 67 yaşında şehid edildiğini kaydetmektedir. İlgili kayıttan Zübeyr’in 589 yılında doğduğu anlaşılmaktadır. Mus’ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 235.

¹⁶⁵ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 219.

¹⁶⁶ Mus’ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 20; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil*, I, 298; Abdülğani, Muhammed İlyas, *Büyütu’s-Sahâbe Havle’l-Mescidi’n-Nebevi*, Medine, 1999, 129; Çiçek, “Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm”, 135.

¹⁶⁷ Mus’ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 230.

¹⁶⁸ Çiçek, “Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm”, 136.

¹⁶⁹ Mus’ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 230; Tok, “Hz. Peygamber Dönemi Sonrası Siyasi Olaylarında Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah”, 14.

¹⁷⁰ Çiçek, “Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm”, 136.

¹⁷¹ Mus’ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 230.

¹⁷² Taberânî, *Evâil*, 54; Abdülğani, *Büyütu’s-Sahâbe*, 129.

¹⁷³ Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 132.

Zübeyr, Peygamberimizin daima en yakınında yaşadı ve onunla birlikte bütün gazvelere katıldı. Hendek gazvesinde müşriklerin cengaverlerinden Nevfel b. Abdullah'ı öldürdü. Bu gazvedeki yararlılıklarından ötürü Peygamberimiz Zübeyr hakkında “*Her peygamberin bir havarisi vardır. Benim havarim de Zübeyr b. Avvâm'dır.*”¹⁷⁴ buyurdu. Hudeybiye anlaşmasında bulundu. Mekke'yi fetheden ordunun komutan ve sancaktarlarından biridir. Hz. Ebû Bekir döneminde irtidat edenlere karşı mücadele etti. Hz. Ömer'in en yakınında bulundu ve idari konularda danışmanlık yaptı. Hz. Ömer'in, vefat etmeden önce halife seçimiyle görevlendirdiği altı kişilik heyette Zübeyr'de vardı. Hz. Osman'ın evi asiler tarafından kuşatıldığında oğullarını halifeyi korumakla görevlendirdi.¹⁷⁵ Hz. Osman'ın şehadetinden sonra Hz. Ali'ye bey'at etti. Hz. Ali'den umre yapmak için izin isteyerek Mekke'ye gitti. Hz. Âişe ve Talha b. Ubeydullah'la Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmak için ordu topladılar ve Basra'ya gittiler.¹⁷⁶ Burada meşhur Cemel savaşında Hz. Ali'nin ikna etmesi üzerine savaştan çekildi ve geri dönerken Vadi's-Siba denilen yerde Amr b. Cürmüz isimli biri tarafından 36/656 yılında şehid edildi.¹⁷⁷ Zübeyr, kahramanlık ve cömertliğiyle meşhur olmuştur.¹⁷⁸ Peygamberimize vahiy katipliği yapmış ve onsekiz hadis rivayet etmiştir.¹⁷⁹

1.4.4. Annesi Rebab bint Uneyf

Kaynaklarımızda Mus'ab'ın annesi Rebab bt. Uneyf'e dair verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. Söz konusu kaynaklarda Rebab bt. Uneyf'in nesebi; Rebab bt. Uneyf b. Ubeyd b. Husayn b. Rabi' b. Munkız b. Habib b. Alim b. Hubab b. Abdullah b. Kinane b. Bekir b. Avf b. Uzra b. Kelb b. Vebre¹⁸⁰ olarak kaydedilir. Rebab bt. Uneyf'in, şehrin civar mahallelerinden birinde yaşadığı ve bu mahallin ileri gelenlerinden biri olduğu zikredilmektedir.¹⁸¹ Kaynaklardaki bu bilgilerin dışında Rebab bt. Uneyf'in hayatıyla ve

¹⁷⁴ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 20; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil*, I, 298; Abdülğani, *Büyütü's-Sahabe*, 129; Çiçek, “Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm”, 139.

¹⁷⁵ Çiçek, “Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm”, 147.

¹⁷⁶ Abdülğani, *Büyütü's-Sahabe*, 129.

¹⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 220; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil*, I, 298; Abdülğani, *Büyütü's-Sahabe*, 129; Çiçek, “Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm”, 156.

¹⁷⁸ Abdülğani, *Büyütü's-Sahabe*, 129; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil*, I, 298.

¹⁷⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 249-251; İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 545-546; Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 132; Efendioğlu, Mehmet, “Zübeyr b. Avvâm”, DİA, İstanbul, 2013, XXXIV, 522-524. Abdülğani, *Zübeyr'in Sahihayn'da 38 hadis rivayet ettiği bilgisini vermektedir.* Abdülğani, *Büyütü's-Sahabe*, 129.

¹⁸⁰ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 236; Halife, *Tabakât*, 241; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 212.

İbn Sa'd, Tabakât'ta Mus'ab'ın annesinin nesebini şöyle verir: Rebab bt. Üneyf b. Ubeyd b. Mesad b. Ka'b b. Uleym b. Cenab b. Kelb. İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 182.

¹⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 220.

yaptıklarıyla ilgili doğrudan bir malumatımız bulunmamaktadır. Ancak Zübeyr b. Avvâm'ın vefat etmeden önce oğlu Abdullah'a yaptığı vasiyeti sonucu Rebab bt. Uneyf'e de mirasından pay verildiği anlaşılmaktadır. İlgili rivayetten Zübeyr b. Avvâm'ın çok zengin olduğu ve diğer varislerinin dışında dört hanımına yüklü miktarda miras kaldığı görülmektedir. Abdullah b. Zübeyr, 36/656 yılından itibaren dört yıl boyunca her hac mevsiminde Mekke ve Medine'de babasından alacağı olanların alacaklarını tahsil etmek üzere kendisine gelmesini ilan ettirerek babasının bu vasiyetini yerine getirmiştir. Dört yılın sonunda alacaklı kimse kalmadığını gören Abdullah, babasının geri kalan mirasını varisler arasında paylaşmıştır.¹⁸² Bu mirastan, Zübeyr'in eşi olarak Rebab bt. Uneyf'in de pay aldığını düşünmekteyiz.

Rebab bt. Uneyf vefat ettiğinde cenazesine Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr ve Abdullah b. Abbas da katılmış, cenazenin ardından kabristana kadar yürümüşler ve mevtaya karşı son vazifelerini yerine getirmişlerdi.¹⁸³ Bu rivayetten Rebab'ın 65/685 yılından daha erken bir tarihte vefat ettiğini anlıyoruz. Zira cenazeye katılan Abdullah b. Amr 65/685 yılında Mısır'da vuku bulan ve Abdullah b. Zübeyr'in Mısır eyaletini kaybetmesiyle sonuçlanan Terviha savaşı sırasında vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.¹⁸⁴

1.4.5. Kardeşleri

Zübeyr b. Avvâm'ın çocuklarına isim koymasıyla ilgili şöyle bir rivayet nakledilir: Talha b. Ubeydullah'ın yeni doğan çocuklarına peygamber isimlerini verdiğini duyan Zübeyr, şöyle demiştir: *“Talha'nın yeni doğan çocuklarına peygamber isimlerini verdiğini duydum. Bilindiği üzere Muhammed'den (s.a.s) sonra peygamber gelmeyecektir. Bende çocuklarıma şehidlerin isimlerini vereceğim ki; çocuklarım da şehadet mertebesine ulaşsınlar.”*¹⁸⁵ Zübeyr'in oğullarının hayatlarını, mücadelelerini ve akıbetlerini göz önüne aldığımızda, gerçekten de Zübeyr'in oğullarından çoğunun şehid olarak bu dünyayı terk ettiğini, isimleriyle müsemma bir hayat sürdürdüklerini görürüz. Dolayısıyla yukarıdaki rivayetten Zübeyr'in çocuklarına isim koymadaki hassasiyetini anladığımız gibi, çocuklarını isimlerine layık olacak şekilde yetiştirmeleri için gayret sarfettiği sonucunu da çıkarabiliriz.

¹⁸² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 250.

¹⁸³ İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Ebû Bekir (v.235/849), *Kitabu'l-Musannef*, Thk. Kemal Yusuf el-Hut, I. Baskı, Riyad, 1409, II, 482.

¹⁸⁴ Zehebî, *Târih*, IV, 42; İbn Tağriberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I, 216.

¹⁸⁵ Şakir, Mahmut, *İslam Tarihi*, IV, 137.

1. Abdullah b. Zübeyr: Hicretten sonra Medine’de Müslüman olarak doğan ilk Muhacir çocuğudur. Onun doğumuyla Müslümanlar çok sevinmişler, doğumunu tekbirlerle karşılamışlardır.¹⁸⁶ Medine’de İslam toplumu içinde büyüyen Abdullah b. Zübeyr her yönüyle İslami kültürü hazmetmiş birisi idi.¹⁸⁷ Peygamberimiz (s.a.s.) Abdullah’a tahnik yapmış¹⁸⁸ ve ismini koymuştur.¹⁸⁹ Zübeyr’in en büyük oğlu olduğu için babasının şehadetinden sonra ailesini bir arada tutmaya gayret göstermiştir. Annesi, Hz. Ebû Bekir’in kızı Esmâ’dır.¹⁹⁰ Abdullah, genç yaşta Peygamberimiz’e (s.a.s) bey’at etmiştir. Yermük savaşına katılmış, Abdullah b. Sa’d komutasındaki İslam ordusuyla çıktığı İfrkiye seferinde Bizans komutanı Cercir’i öldürülerek Müslümanların büyük bir zafer kazanmasına vesile olmuştur.¹⁹¹ Bu zaferdeki katkısı sebebiyle halife Hz. Osman kızı Âişe’yi Abdullah’la evlendirmiştir.¹⁹² Abdullah b. Zübeyr, 64/683 tarihinde Mekke’de halifelğini ilan etmiştir.¹⁹³ Bu devletin Irak valiliğini de uzun süre Mus’ab b. Zübeyr deruhte etmiştir. Abdullah b. Zübeyr, Mekke’nin Emevî ordusu tarafından ikinci defa kuşatıldığı 73/692 yılı Cemaziyelahirinde şehid edilmiş, bedeni günlerce teşhir edildikten sonra defnedilebilmiştir.¹⁹⁴

2. Urve b. Zübeyr: Babası ona Taif halkı tarafından şehid edilen Urve b. Mes’ud’un ismini verdi.¹⁹⁵ Fukaha-ı Seb’a’dan biri olarak kabul edilir. Annesi, Hz. Ebû Bekir’in kızı Esmâ’dır. Medine yakınlarında tatlı suyu olmayan bir bölgede su kuyusu açtırmış ve bu kuyu “Bi’r-i Urve” ismiyle anılmıştı. 94/713 yılında Medine yakınlarında bulunan bir köyde vefat etti. Bu yılda birçok fakih vefat ettiği için “Senetü’l-Fukaha” olarak adlandırılır.¹⁹⁶

3. Münzir b. Zübeyr: Bi’ri Maûne’de şehid edilen Münzir b. Amr’ın ismine izafeten bu isim verildi.¹⁹⁷ Annesi, Hz. Ebû Bekir’in kızı Esmâ’dır. Ebû Osman künyesiyle tanınırdı. Halim ve beyefendi bir tabiatı vardı.¹⁹⁸ Abdullah’la beraber Mekke

¹⁸⁶ Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, IX, 435; Zehebî, *Siyer*, III, 365; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 309; Sallâbî, *Abdullah b. Zübeyr*, 9; Aycan, “Abdullah b. Zübeyr”, 99.

¹⁸⁷ Gönen, *Ezârika’nın Doğuşu*, 36.

¹⁸⁸ Tahnik; hurma ezmesi veya bal gibi tatlı bir maddenin yeni doğan çocuğun damağına sürülmesi demektir. Peygamberimiz (s.a.s), ağzında yumuşattığı hurmayı, yeni doğan çocuğun damaklarına sürer, çocuğa hayır duada bulunur ve ismini koyardı. Güler, Zekeriya, “*Tahnik*”, DİA, İstanbul, 2010, XXXVIII, 416.

¹⁸⁹ Taberânî, *Evâil*, 98-99; Ebû Hilâl Askerî, *Evâil*, 310-311; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XII, 187; Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 132-133.

¹⁹⁰ Mus’ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 237.

¹⁹¹ Mus’ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 238-239; Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 133; Üçok, *İslam Tarihi*, 4.

¹⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XII, 213; Aycan, “Abdullah b. Zübeyr”, 102-103.

¹⁹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, III, 71.

¹⁹⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 139

¹⁹⁵ Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 137.

¹⁹⁶ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 222; Aycan, İrfan, “*Urve b. Zübeyr*”, DİA, Ankara, 2012, XXXXII, 184.

¹⁹⁷ Şakir, Mahmut, *İslam Tarihi*, IV/137.

¹⁹⁸ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 221, 223.

muhasarasında şehid edildi.¹⁹⁹

4. Âsım b. Zübeyr: Reci' olayında ihanete uğrayıp şehid edilen Asım b. Sabit'in hatırasını yaşatmak gayesiyle bu isim verildi. Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.²⁰⁰

5. Muhacir b. Zübeyr: Tuster Savaşı'nda şehid olan Muhacir b. Ziyad'ın ismine izafeten bu isim verildi. Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.²⁰¹

6. Halid b. Zübeyr: Babası ona, Mercu's-Sufer'de şehid olan Halid b. Saîd'in ismini verdi. Abdullah'ın kurduğu devletin Yemen valisi idi. Annesi, Emeh bint Halid b. Saîd'dir.

7. Amr b. Zübeyr: Babası ona Ecnadeyn'de şehid olan Amr b. Saîd'in ismini verdi. Ağabeyi Abdullah'a muhalifti ve Emevî saflarında yer almıştı. Yezîd b. Muâviye tarafından Mekke'de bey'at etmeden yaşayan Abdullah üzerine gönderilen bir orduya komutan olarak atanmış, bu sefer sonunda hezimete uğramış ve Abdullah b. Zübeyr tarafından öldürülmüştür. Annesi, Emeh bt. Halid b. Saîd'dir.

8. Hamza b. Zübeyr: Babası ona Uhud savaşında şehid olan dayısı Hz. Hamza'nın ismini verdi. Annesi, Rebab bint Uneyf el-Kelbiyye'dir.²⁰²

9. Ubeyde b. Zübeyr: Babası ona, Bedir savaşında şehid olan Ubeyde b. Haris'in ismini verdi. Annesi, Zeyneb Ümmü Cafer bint Mürşid b. Amr'dır.

10. Cafer b. Zübeyr: Babası ona Mute savaşında şehid olan Cafer b. Ebî Talib'in ismini verdi. Abdullah'ın kurduğu devletin Medine valiliğini yürütmüştü. Annesi, Zeynep Ümmü Cafer bint Mürşid b. Amr'dır.

11. Hatice el-Kübrâ bint Zübeyr: Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.

12. Ümmü-l Hasan bint Zübeyr: Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.

13. Âişe bint Zübeyr: Annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esma'dır.

14. Habibe bint Zübeyr: Annesi, Emeh bint Halid b. Saîd'dir.

15. Sevde bint Zübeyr: Annesi, Emeh bint Halid b. Saîd'dir.

16. Hind bint Zübeyr: Annesi, Emeh bint Halid b. Saîd'dir.

17. Ramle bint Zübeyr: Annesi, Rebab bint Uneyf el-Kelbiyye'dir. Ramle, Osman b. Abdullah b. Hakîm b. Hizam'la, daha sonra Halid b. Yezîd b. Muâviye ile evlendi.²⁰³

18. Zeynep bint Zübeyr: Annesi, Ümmü Gülsüm bint Ukbe b. Ebî Muayt'tır.

19. Hatice es-Suğra bint Zübeyr: Annesi, Helal bint Kays'tır.

¹⁹⁹ Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 137.

²⁰⁰ Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 137.

²⁰¹ Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 137.

²⁰² Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 137-138.

²⁰³ Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheratu Nesebi Kureyş*, I, 220; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dîmeşk*, XVI, 214.

Görüldüğü gibi Mus'ab b. Zübeyr'in on erkek, dokuz kız toplam on dokuz kardeşi vardır.²⁰⁴

1.4.6. Hanımları

Kaynaklarımızda Mus'ab b. Zübeyr'in hanımı olarak Âişe bint Talha, Sükeyne bint Hüseyin ve Fatıma bint Abdullah'ın isimleri geçmektedir. Bunlardan Fatıma'nın ilk hanımı olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Mus'ab'ın en büyük oğlu olan İsa'nın annesi Fatıma'dır.²⁰⁵ Mus'ab, Âişe ve Sükeyne ile evlenebilmek için Kabe'de dua etmiştir. Konuyla ilgili kaynaklarımızda şu hadise nakledilir: “Bir gün Zübeyr'in oğulları Abdullah, Urve ve Mus'ab ile Abdullah b. Ömer Kabe'nin bitişiğinde bulunan Hicr-i İsmail'de oturmuş sohbet ediyorlardı. İçlerinden biri; *“Kalkalım ve şurada dua edip Rabbimizden istekte bulunalım”* dedi. Bunun üzerine ilk önce Abdullah b. Zübeyr: *“Ben bu ümmete halife olmayı Rabbimden diliyorum.”* dedi. İkinci olarak Urve b. Zübeyr: *“Ben alim olmayı ve benden ilim alınmasını Rabbimden istiyorum.”* dedi. Üçüncü olarak Mus'ab b. Zübeyr: *“Ben Rabbimden Irak valisi olmayı, Âişe bt. Talha ve Sükeyne bt. Hüseyin'le evlenmeyi nasib etmesini istiyorum.”* dedi. Son olarak Abdullah b. Ömer de: *“Ben de Rabbimden beni affetmesini niyaz ediyorum.”* dedi. Hadiseyi aktaran Abdurrahman b. Zinad: *“Allah'a yemin olsun ki, ben Zübeyr'in oğullarının yaptığı duaların kabul olduğuna yaşayarak şahit oldum. Umuyorum ki Allah, Abdullah b. Ömer'in de duasını kabul edecek ve onu bağışlayacaktır. Zira yanında dua eden arkadaşlarının duaları kabul oldu.”*²⁰⁶ dedi. Tarihi süreç bize Abdullah ve Urve'nin dualarının kabul edildiğini ve isteklerine nail olduklarını göstermiştir. Abdullah b. Ömer'in ahiret ahvaliyle ilgili isteğine kavuşmasını niyaz ediyoruz. Bu duanın bir neticesi olarak Mus'ab da Basra valiliğine atanmasından çok kısa süre sonra bu iki soylu, eşsiz ve alime kadınla arzu ettiği evliliği gerçekleştirmiştir. Aşağıda Mus'ab'ın hanımlarıyla ilgili bilgi verilecektir.

Mus'ab'ın bu hanımlarından başka Muhtar es-Sekafî ile girdiği mücadeleden galip çıkmasının ardından öldürdüğü rakibinden intikam almak için hanımlarından biri olan Humeyde bint Numan b. Beşir'le nikahlandığı kaydedilmekteyse de²⁰⁷ bu bilgi

²⁰⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 435; Şakir, *İslam Tarihi*, IV, 139;

Zübeyr b. Avvâm'ın çocukları hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 236-250.

²⁰⁵ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 221.

²⁰⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 22; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 134; Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, IV, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 320.

²⁰⁷ Aksu, Ali, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, CÜİFD, 2001, c.V, sy.1, s.268.

birçok çelişkiyi bünyesinde barındırmaktadır. Öncelikle bu bilgi ulaşabildiğimiz kaynakların hiçbirinde bulunmamaktadır. Makalede verilen kaynakta ise Numan b. Beşir'in edebi yönü ve şiirdeki şöhreti tanıtıldıktan sonra ailesinden edebiyat ve şiirle ilgilenenlerden bahsedilirken Humeyde isimli kızının şairliği ve kocalarını hicvetmesi anlatılmakta, Humeyde'nin ilk olarak Haris b. Halid el-Mahzumi ile, daha sonra Ravh b. Zinba' ve ardından alkol bağımlısı biri olan Feyz b. Ebu Ukayl ile nikahlandığı belirtilmektedir.²⁰⁸ Görüldüğü gibi, Humeyde'nin evlendiği kişiler arasında Muhtar es-Sekafî bulunmamaktadır. İlerleyen bölümlerde zikredileceği üzere Muhtar öldürüldüğünde iki hanımından birisinin ismi Amrâ bint Numan b. Beşir'dir ve Mus'ab bu kadınla nikahlanmamış, bilakis Amrâ, kocası hakkında hüsnü şehadette bulunduğu için öldürülmüştür.²⁰⁹ Dolayısıyla Mus'ab, ne iddia edildiği gibi Humeyde ile ne de Amrâ ile herhangi bir evlilik gerçekleştirmemiştir.

Diğer taraftan Mervan b. Muhammed'in, aslen cariye olan annesinin de Mus'ab'ın nikahında olduğu ve onun şehadetinin ardından Muhammed b. Mervan tarafından nikahlandığıyla ilgili bir haber bulunmakta ise de²¹⁰ kanaatimizce bu zayıf bir ihtimaldir. Zira Mervan b. Muhammed'in annesiyle öncelikle İbrahim b. Eşter'in nikahlı olduğu kaydedilmekte, zayıf bir rivayet olduğu ihsas ettirilerek Mus'ab ve Müslim b. Amr'ın da isimleri verilmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in bu hanımlarının dışında yedi cariyesinden daha çocukları olmuş ve bu cariyeler ümmü veled²¹¹ stasüsü kazanmıştır. Fakat bu cariyelerin isimlerine kaynaklarda yer verilmemektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in, kadınlara karşı aşırı düşkünlüğü, onlara karşı büyük teslimiyet gösterdiği, hanımları uğruna bütünüyle savurgan ve müsrif davrandığı ve hatta bu müsrifliği sebebiyle ağabeyi Abdullah tarafından Basra valiliğinden azledildiği iddia edilmekte, bu iddiayı ispat sadedinde, Sükeyne'den olan kızı Fatıma yeni doğduğunda üzerine inciler saçtığı, bunu kızının güzelliği karşısında incilerin sönük kaldığını göstermek için yaptığı, bir defasında Âişe uyurken üzerine inciler serptiği dile

²⁰⁸ Isfehâni, *Eğânî*, XVI, 38.

²⁰⁹ İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155; Taberî, *Târih*, VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 70.

²¹⁰ İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 211; Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 194; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 277.

²¹¹ Ümmü Veled, efendisinden çocuk doğuran cariyeye denir. Cariye efendisinden çocuk doğurmakla hürriyeti garanti etmiş olur ve cariye olarak kaldığı sürece diğer kölelerden hukuken ve fiilen farklı bir statüde bulunur. Bu cariye artık satılamaz, hukukî işlemlere konu olamaz. Efendisinin ölümünden sonra da başka bir işleme gerek kalmaksızın hürriyetini kazanır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Aydın, Mehmet Akif-Hamidullah Muhammed, "Köle", DİA, İstanbul, 2002, XXVI, 241.

getirilmektedir.²¹² Kanaatimizce bu iddiaların doğruluk payı yoktur. Zira ispat için dile getirilen hususlar, zengin bir insan için israf olarak nitelenebilecek türden büyük harcamalar değildir. Aşağıda açıklanacağı üzere hanımlarına yüksek miktarlarda mehir ödeyen birisinin inci sahibi olup bunları hanımı ve kızı için harcaması normal bir durum olmalıdır. Diğer taraftan incilerin miktarının belirtilmemesi de ayrıca düşündürücüdür. Bir sahil şehri olan Basra'nın inci gibi denizden çıkarılan değerli mücevherat açısından zengin bir yer olabileceği de nazar-ı dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Mus'ab b. Zübeyr, asil bir sondan gelen, heybetli, değerli ve saygın bir kadının daha iyi ve daha üstün olduğunu söyler; kısır kadının ise en şerli insan olduğunu dile getirirdi.²¹³ Bu sözünden Mus'ab'ın niçin asil kadınlarla evlenmek istediğini ve neden bu gayeye ulaşmak için çaba sarfettiğini anlayabiliriz.

1.4.6.1. Âişe bint Talha b. Ubeydullah

Mus'ab b. Zübeyr'in evlenmek için Kabe'de dua ettiği hanımlarından biri Âişe bt. Talha'dır. Âişe, aşere-i mübeşşere'den Talha b. Ubeydullah ve Ümmü Gülsüm bt. Ebû Bekir'in kızıdır.²¹⁴

Mus'ab'la 67/686 yılında Basra valiliğine atanmasının ardından 500 bin dirhem mehir karşılığında evlenmiş²¹⁵ ve bu evliliklerinden Muhammed ve Abdullah isimli iki çocukları olmuştur.²¹⁶ Mus'ab daha vali olmazdan önce Âişe'ye güvendiği biriyle evlenme isteği göndermiş, fakat o kabul etmediği gibi; “Eğer Mus'ab'la evlenecek olursam, o bana babamın sırtı gibi olsun”²¹⁷ diyerek zihar²¹⁸ sözleriyle yemin etmiş ve Mus'ab'la evlenmek istemediğini ifade etmişti. Mus'ab Basra valiliğine atandıktan sonra yine evlilik teklifi göndermiş, bu defa da; “O bedeviyi benden uzak tutun!”²¹⁹ diyerek Mus'ab'ı hakir görmüş ve teklifini ikinci defa geri çevirmişti. Aradan kısa bir müddet

²¹² Refik, , *Büyük Tarih-i Umûmî*, 115.

²¹³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 447.

²¹⁴ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 278-283; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 20; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 115.

²¹⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 19; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 269.

²¹⁶ İbn Abdırabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155.

²¹⁷ Abdurrezzak b. Hemmam es-San'ani (v.211/826-27), *el-Musannef*, Thk. Habiburrahman el-A'zami, 2. Baskı, Beyrut, 1403, VI, 444; Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (v.385/915), *es-Sünen*, Thk. Şuayb Arnavut, 1. Baskı, Beyrut, 2004, IV, 495.

²¹⁸ Zihar; erkeğin eşine, onu kendisine haram kılmak amacıyla “Sen bana anamın sırtı gibisin” demesidir. Zihar, cahiliye döneminde erkeklerin hanımlarını boşamak için kullandıkları bir usuldü. Fakat İslam bu konuda yeni bir düzenleme getirmiş ve zihar yapan kişinin kefaret ödemededen eşine dokunması, öpmesi veya eşiyile cinsel ilişkide bulunmasını yasaklamıştır. Ziharın kefareti imkan dahilinde köle azad edilmesi veya 60 gün oruç tutulması ya da 60 fakirin doyurulmasıdır. Mücadele Suresi, 58/3-4; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 715.

²¹⁹ Abdurrezzak, *Musannef*, VI, 444.

geçtikten sonra söylediklerine ve yaptıklarına pişman olmuş olmalı ki, söylediği sözlerin hükmünü Medine ulamasından bir çocuklarına sormuştu. Âişe'ye yeminini bozarak bir köle azat etmesi ve Mus'ab'la da evlenmesi gerektiği söylendi. O da verilen hükmü yerine getirerek iki bin dirhem değerindeki bir köleyi azat etti ve Mus'ab'la evlendi.²²⁰ Bu evlilikleri Mus'ab'ın şehadetine kadar devam etti ve çevrelerine her konuda örnek olan mutlu ve huzurlu bir aile yaşantısı ortaya koydular.²²¹

Âişe bt. Talha, Mus'ab'la evli olduğu dönemde çoğu zaman yüzünü kimseye karşı örtmezdi. Bir defasında Mus'ab, bu durumundan dolayı Âişe'yi suçlayarak yüzünü kapatmasını istedi. Mus'ab'ın bu isteği dînî olmaktan ziyade kıskançlıkla ilgili olmalıdır. Çünkü Âişe, o dönemin en güzel kadınlarından biridir ve onunla evlenmek isteyen pek çok insan bulunmaktadır. Âişe, kocasının bu suçlamasına karşılık “*Allah Teâlâ beni güzel yaratmış. Ben de bu güzelliği insanların görmesini ve benim onlar üzerindeki üstünlüğümü tanımalarını istiyorum. Bu yüzden yüzümü kapatmadım. Allah'a yemin ederim ki, bende insanların zikredecekleri hiçbir kusurum yoktur*” karşılığını verdi. Hanımını yüzünü kapatma konusunda ikna edemeyen Mus'ab, onunla bu konuda tartışmayı sürdürmesine rağmen herhangi bir sonuç elde edememiş ve nihayet; “*Siz Teym kabilesi kadınları, Allah'ın yarattığı insanlar arasında en mücadeleci ve kocaları nezdinde en itibar sahibi olanlarısınız*” diyerek mücadelesinden vazgeçti.²²²

Mus'ab'ın şehadetinden sonra Bişr b. Mervan'dan evlilik teklifi alan Âişe, bu teklif üstüne daha tercih edilebilir bir teklifte bulunan Ömer b. Ubeydullah'la yine 500 bin dirhem mehirle evlenmiştir.²²³ Böyle evlilik teklifi üzerine başka bir teklifin gelmesi ise hiçbir zaman hoş karşılanmayan bir uygulama olmuştur. Ömer'in ölümünden sonra Âişe'ye Urve b. Zübeyr'den evlilik teklifi gelmiş fakat o bu teklifi kabul etmeyerek dul bir şekilde yaşamayı tercih etmiştir.²²⁴

Âişe bt. Talha, Ömer b. Ubeydullah'ı önceki kocası Mus'ab'la mukayese eder, onu hem kıskandırır hem de kızdırırdı. Bir defasında, Ömer sıcak ve tozlu bir havada eve gelmiş, Âişe'den yüzündeki teri ve toprağı temizlemesini istemişti. Âişe, mendille yüzünü sildi ve toprağı temizledi. Ardından Ömer'i kızdırmak için de “*Ben, yüzü toz toprak içinde olduğu halde Mus'ab'dan güzel görünen hiç kimseyi görmedim*” dedi.

²²⁰ Abdurrezzak, *Musannef*, VI, 444; Dârekutnî, *Sünen*, IV, 495.

²²¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 22.

²²² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 22-23; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 314; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 271.

²²³ Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 268.

²²⁴ Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 270-271.

Ömer, bu söz karşısında kıskançlığından ve öfkesinden ölecek hale gelmişti.²²⁵

Âişe, metanet ve dirayet sahibi ve kendinden son derece emin bir kadındı. Asil bir soydan gelmesinin yanında Araplar tarafından kadındaki mevcudiyeti son derece takdir edilen nadir bir güzellik, vakar ve yüksek bir ruh yapısı şeklinde üç vasıfla mücehhez idi. Onun hiç bir rica ve arzusu kolay kolay reddedilmezdi.²²⁶ Teyzesi Hz. Âişe'den hadis rivayet etmiş, kendisinden de başta yeğenleri olmak üzere birçok kişi hadis nakletmiştir. Rical kaynaklarında sika ve güvenilir raviler arasında sayılmış, yaşadığı dönemde çok değerli, fazilet ve edep sahibi bir alim olarak çevresinde temayüz etmiştir. Âişe, 101/719 yılında vefat etmiştir.²²⁷

1.4.6.2. Sükeyne bint Hüseyin b. Ali b. Ebî Talib

Mus'ab b. Zübeyr'in, evlenmek için dua ettiği diğer hanımı da Sükeyne bt. Hüseyin'dir. Sükeyne, Peygamberimizin torunu Hz. Hüseyin'in kızıdır. Annesi Rebab bint İmruu'l-Kays b. Adiy b. Evs'tir.²²⁸ Sükeyne 47/667 yılında Medine'de doğdu. Çocukluğunu burada geçirdi ve ilk dini bilgilerini bu seçkin ortamda öğrendi. Hz. Hüseyin Kûfe'ye doğru yola çıktığında Sükeyne babasıyla beraber bulunuyordu. Babası Kerbelâ'da şehid edildikten sonra ailenin geri kalan fertleriyle birlikte esir alınarak önce Şam'a, sonra da Medine'ye gönderildi. Mus'ab'la 67/686 yılında Basra valisi olarak atanmasının ardından evlendi.²²⁹ Mus'ab, bu evlilik için Sükeyne'ye o dönemin belki de en yüksek meblağı olan bir milyon dirhem mehir vermiştir. Bu yüksek miktardaki mehrin verilmesine ağabeyi Abdullah karşı çıksa da durum değişmemiştir.²³⁰ Bu evliliğinden bir kızı dünyaya gelmiştir. Bu kızlarına, her ikisinin de annesinin ismi olan Rebab ismini verdiler. Sükeyne, Mus'ab'ın 72/691 yılında şehid edilmesinin ardından Medine'ye döndü. İlerleyen yıllarda başka evlilikler de yaptı. Mısır'da uzun bir dönem yaşadysa da ömrünün sonlarına doğru Medine'ye döndü ve 117/735 yılında vefat etti.

Hz. Hüseyin, Sükeyne ile hanımı Rebab bt. İmruu'l-Kays'a olan sevgi ve muhabbetini bir şiirinde şöyle dile getirmiştir.

Ömrüme yemin olsun ki ben çok seviyorum evimi...

²²⁵ Isfehâni, *Eğânî*, XVI, 42; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 275.

²²⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 375; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 275.

²²⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 467; İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155; Kazancı, Ahmet Lütfi, "*Âişe bt. Talha b. Ubeydullah*", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 206.

²²⁸ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 59; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 397; Abdülğani, *Büyütu's-Sahâbe*, 130.

²²⁹ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 59; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 18; İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 394.

²³⁰ Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 269.

*Sükeyne ve Rebab'ı misafir ettiği için.
Çok seviyorum Sükeyne ve Rebab'ı da...
Feda ediyorum bundan sonra onlar için bütün malımı.
Kınanacak bir tarafı yok bu yaptığım işin.
Kınarlarsa eğer onlara aldıracak da değilim,
Ömrüm boyunca ya da toprak olana değin...²³¹*

Yaşadıkları dönemin en güzel iki kadını olmalarının yanı sıra birbirlerinin kuması olan Sükeyne ile Âişe arasında bir defasında tartışma yaşanmış, her ikisi de kendisinin daha güzel olduğunu iddia etmişti. Aralarındaki rekabet sebebiyle iyice çıkmaza sürüklenen Sükeyne ve Âişe, dönemin meşhur şairi Ömer b. Ebî Rebîa'ya giderek aralarında hüküm vermesini istediler. Ömer de; “*Ey Sükeyne! sen ondan daha alımlı, hoş ve tatlısın. Ey Âişe, sen de ondan daha güzelsin*” diyerek aralarındaki rekabeti yatıştırdı. Sükeyne, Ömer'in verdiği bu hükme sevindi.²³²

Zamanının en dikkate değer şahsiyetlerinden biri olan Sükeyne, yaşadığı dönemde eşine az rastlanan zeki, asaletli, duygulu ve değerli bir kadındı.²³³ Yaşadığı dönemde, kadınların efendisi olarak nitelenmiş, hem ahlak hem de güzellik bakımından çağdaşı kadınların en güzeli kabul edilmiş ve bu güzelliği dillere destan olmuştu.²³⁴ Sükeyne, babasından hadis rivayetinde bulunmuş, evini hadis öğrenimine tahsis etmiş, ilim ve şiirde otorite kabul edilmiş alim bir hanımdır.²³⁵

1.4.6.3. Fâtıma bint Abdullah b. Saib

Fâtıma bint Abdullah hakkında kaynaklarda, Esed b. Abdülzaza kabilesinden olduğu, Mus'ab b. Zübeyr'le evlendiği, bu evliliklerinden İsa, Ukkaşe,²³⁶ Mus'ab ve Sükeyne isimli çocuklarının doğduğu bilgileri verilmektedir.²³⁷ Fakat Mus'ab'ın ilk çocuğu olan İsa'nın annesi olması sebebiyle Fatıma'nın, Mus'ab'ın ilk hanımı olduğu kanaatindeyiz. Mus'ab'ın 67/686 yılında dönemin en meşhur iki kadınıyla evlenmesi sebebiyle Fatıma'yı bu tarihten önce veya sonra boşamış olması da ihtimal dahilindedir.

²³¹ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 59.

²³² Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 275.

²³³ İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155; Abdülğani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 130; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 374.

²³⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, II, 394; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, II, 375; Aksu, *Emeviler Döneminde Kadının Durumu*, 274-275.

²³⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, VIII, 475; Görgün, Hilal, “*Sükeyne bt. Hüseyin*”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 45; Abdülğani, *Büyûtu's-Sahâbe*, 130.

²³⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 105.

²³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 182.

1.4.7. Çocukları

1. **İsa b. Mus'ab:** Annesi, Fatıma bint Abdullah b. Saib'dir. İsa, babasıyla beraber Meskin'de Deyrulcâselik savaşına katıldı. Kendisine yapılan eman tekliflerini reddederek babasını terketmedi ve bu savaşta babasıyla birlikte şehid oldu.²³⁸ Genç yaşta vefat ettiği için çocuğu olmadı ve nesli devam etmedi.

2. **Ukkaşe b. Mus'ab:** Annesi, Fatıma bint Abdullah b. Saib'dir.²³⁹ Ukkaşe uzun yıllar yaşamış ve Zübeyrî ailesinin ileri gelenlerinden hatırı sayılır bir kişi olmuştur.²⁴⁰

3. **Abdullah b. Mus'ab:** Annesi, Âişe bint Talha b. Ubeydullah'tır.

4. **Muhammed b. Mus'ab:** Annesi, Âişe bt. Talha b. Ubeydullah'tır.

5. **Hamza b. Mus'ab:** Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Hamza ve oğlu Umare, Harûrâ savaşında şehid düşmüşlerdir.

6. **Âsım b. Mus'ab:** Annesi, ümmü veled bir cariyedir.

7. **Ömer b. Mus'ab:** Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Basra'da doğmuştur.²⁴¹ Hamza, Âsım ve Ömer aynı annenin çocuklarıdır.

8. **Hudayr b. Mus'ab (Mus'ab b. Mus'ab):** Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Hudayr, babasının vefatından sonra doğmuştur. Kendisinden sonra soyu devam etmiştir. Hudayr, Ehli Beyt'ten Muhammed b. Abdullah'ın isyanı sırasında onun en yakın adamlarından biri olmuş ve bu isyanın bastırılması sırasında öldürülmüştür.²⁴²

9. **Sa'd b. Mus'ab:** Annesi, ümmü veled bir cariyedir.

10. **Münzir b. Mus'ab:** Annesi, ümmü veled bir cariyedir.

11. **Cafer b. Mus'ab:** Annesi, ümmü veled bir cariyedir. Cafer, Hz. Ömer'i takib eder, her hareketinde onu örnek alırdı. Babası gibi Hz. Hüseyin'e damat olmuş ve kızı Müleyke ile evlenmiştir. Medine'ye yerleşmiş ve soyu uzun yıllar burada devam etmiştir. Kudayd savaşında oğluyla beraber öldürülmüştür.²⁴³

12. **Rebab bt. Mus'ab:** Annesi, Sükeyne bint Hüseyin b. Ali'dir.²⁴⁴

13. **Sükeyne bt. Mus'ab:** Annesi, ümmü veled bir cariyedir.

14. **Sükeyne bt. Mus'ab:** Annesi, Fatıma bint Abdullah b. Saib'dir.²⁴⁵

Görüldüğü gibi Mus'ab b. Zübeyr'in onbiri erkek, üçü de kız olmak üzere toplam

²³⁸ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 221, 249; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 447.

²³⁹ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 248.

²⁴⁰ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 221; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 447.

²⁴¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 447.

²⁴² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 448.

²⁴³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, IX, 448.

²⁴⁴ Mus'ab ez-Zübeyrî, *Nesebi Kureyş*, 59.

²⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 182.

ondört çocuğu olmuştur. Mus'ab b. Zübeyr'in Sa'd, Muhammed ve Mus'ab isimli oğullarından soyu devam etmiştir. Muhammed ve Mus'ab çok sayıda evlilik yapmışlar ve bu evliliklerinden birçok çocukları olmuştur.²⁴⁶

1.5. Yetişmesi ve Gençliği

Mus'ab b. Zübeyr'in 33/653 yılında doğduğunu ve babası Zübeyr b. Avvâm'ın da 36/656 yılında şehid edildiğini ifade etmiştik. Babası şehid olduğunda Mus'ab 3 yaşında yetim kalmış ve babasından sonra ailenin en büyüğu olan ağabeyi Abdullah, onun himaye ve bakımını üstlenmiştir. Zira Mus'ab'ın gençlik yıllarına dair kaynaklarda zikredilen rivayetlerin birçoğu aynı zamanda Abdullah'la ilgili bilgileri de içermektedir.

Mus'ab'ın annesi Rebab bt. Uneyf'in, kocası şehid edildikten sonraki hayatı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulamadığımızdan bu konuda iki ihtimalden söz edebiliriz: İlki, Rebab bt. Uneyf'in bir başkasıyla evlenmiş olabileceğidir. Bu durumda Mus'ab'ın bütün bakımı, himayesi ve eğitimi ağabeyi Abdullah ve Esmâ bt. Ebî Bekir tarafından karşılanmıştır. Diğerisi de Rebab'ın bir başkasıyla evlenmeyip Mus'ab'ın yetişmesiyle meşgul olmasıdır. Bu durumda ise, muhtemel ki, Mus'ab ve annesinin geçimini yine Abdullah temin etmiş, terbiyesi ve eğitimiyle de annesi Rebab ilgilenmiştir. Bu iki ihtimal arasında tercih yapmamızı sağlayacak herhangi bir karine bulunmadığı için bu konuda sağlıklı bir sonuca ulaşamıyoruz. Fakat bildiğimiz gerçek, Abdullah'ın annesi Esmâ'nın yeme, içme, giyinme ve barınma gibi en temel ihtiyaçlarını karşıladığı gibi Mus'ab'ın da bütün ihtiyaçlarını karşıladığı ve toplum içerisindeki mevkiine uygun bir hayat yaşamasını sağladığıdır.²⁴⁷ Bu sayede Mus'ab, ağabeyinin himaye ve gözetiminde büyümüştür. İlk eğitimi de bu mümtaz şahsiyetlerin oluşturduğu ortamda alan Mus'ab, içinde yetiştiği ailenin sunduğu mükemmel ilim ve terbiye fırsatını sonuna kadar değerlendirerek İslam terbiyesiyle bezenmiş güzel ahlaklı bir fert olarak büyümüştür.

Mus'ab b. Zübeyr, çocukluk ve gençlik yıllarında çevresindeki insanların, güzel ahlakını takdir ettiği ve fiziki güzelliğini beğendiği bir insan olmuştur. Mütebessim çehresi, yakışıklı oluşu ve yüz güzelliği sebebiyle yaşadığı dönemin en güzel insanı olarak nitelenmiş, cömertliğine ve cesaretine insanları hayran bırakmış;²⁴⁸ fakat bu üstün meziyetlerinden dolayı insanlar tarafından devamlı hased edilmiştir.²⁴⁹ Bir hac mevsiminde Arafat'ta vakfe yapan Müslümanların arasında Mus'ab'da vardır ve

²⁴⁶ Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheratu Nesebi Kureyş*, I, 223.

²⁴⁷ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 227.

²⁴⁸ Hafîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 317.

²⁴⁹ Zehebî, *Siyer*, IV, 141.

üzerindeki ihram elbisesi sebebiyle Mus'ab'ın güzelliğini gören Cemil isimli birisi şöyle demiştir: “*Burada öyle yakışıklı ve güzel bir delikanlı var ki, Besîne'nin onu görmesini istemem*”.²⁵⁰ Bu sözüyle Cemil, Besîne'nin hasetçiliğini ifade etmiş, güzelliği sebebiyle Mus'ab'ı kıskanabileceğini ve belki de bir kötülük yapabileceğini ima etmiştir.

Mus'ab b. Zübeyr, Abdülmelik b. Mervan'la çocukken ve gençlik döneminde çok samimi arkadaş olmuştur.²⁵¹ Bu arkadaşlıkları uzun yıllar devam etmiş, iki dost ilerleyen yıllarda birbirlerine rakip olmuşlar ve özelde Irak toprakları üzerindeki rekabetleri, genelde de Abdülmelik'in hilafet üzerindeki hırsı ve iştiyakı onları karşı karşıya getirmiştir. Yaklaşık 5-6 yıl devam eden bu rekabet, iki candan dostu Deyrulcâselik savaşında karşı karşıya getirmiş ve Mus'ab'ın şehadetiyle neticelenmiştir. Bu dostluğun bir eseri olarak Mus'ab, Deyrulcâselik'te ihanete uğrayıp yalnız kaldığında Abdülmelik O'na eman vermiş, fakat Mus'ab bu emanı kabul etmemiştir.²⁵² Abdülmelik, bu dostluklarını daha sonra devamlı hatırlamış ve her defasında; “*İnsanlar içinde en çok Mus'ab'ı severim. Onunla çok sıkı ve samimi bir dostluğum vardı. Fakat şu hükümdarlık ne kadar uğursuz ki aramıza girip bizi birbirimize düşman etti*”.²⁵³ diyerek siyasetin insanları hatta dostları dahi birbirine düşman ettiğini dile getiriyordu.

Mus'ab b. Zübeyr, geleceğe dönük önemli hedefler belirleyen, bu hedeflerine ulaşmak için gayretle çalışarak duayı da ihmal etmeyen ideal ve ufuk sahibi, ilmi şahsiyetleriyle tanınan kişilerle arkadaşlık yapmış, kendisi de geleceğe yönelik hedefler belirleyerek bu hedefler uğruna çalışıp gayret gösteren bir genç olarak yetişmiştir. Büyük alim Şa'bi'den gelen bir rivayette daha önce kaydettiğimiz rivayete benzer bir hadise nakledilir ki bu defa Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Zübeyr, Mus'ab b. Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervan'ın Kabe'nin avlusunda toplanıp sohbet ettikleri, ardından Rük-nü Yemânî'ye giderek dua etikleri zikredilir. Burada da hicretten sonra ilk doğan Müslüman çocuğu olduğu için öncelikle Abdullah b. Zübeyr kalkar ilkinde benzer bir duada bulunur. Ardından rükne giden Mus'ab, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra Irak valiliğini ve Sükeyne ile evlenmeyi diler. Üçüncü olarak duaya kalkan Abdülmelik b. Mervan, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra, şarktan garba bütün dünyaya hakim olmayı, hiç kimsenin kendisine karşı duramamasını ve rakiplerine karşı muzaffer olmayı dileyerek yerine oturur. Son olarak Abdullah b. Ömer önceki duasını tekrarlar ve Allah'tan günahlarını affetmesini ister. Hadiseyi nakleden Şa'bi, tıpkı önceki ravi Abdurrahman gibi Allah'ın

²⁵⁰ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 317.

²⁵¹ Zehebî, *Siyer*, IV, 141.

²⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 322.

²⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 321.

yukarıdaki dua sahiplerinin dileklerini gerçekleştirdiğini ve Abdullah'ın da inşallah affa mazhar olacağını belirtmiştir.²⁵⁴

Yukarıda aktardığımız birbirine benzer iki hadisenin tarihi bir vakıa olarak Muâviye'nin hilafeti döneminde gerçekleştiği kanaatindeyiz. Zira Muâviye'nin Yezîd'in veliahtlığı için bey'at almaya başlamasıyla Abdullah b. Zübeyr bir muhalif olarak öne çıkmaya, halife veya veliaht seçiminin nasıl olması ve halifede hangi özelliklerin bulunması gerektiği gibi konularda fikir beyan etmeye başlamıştır. Kanaatimizce bu hadiseler işte bu zamanlarda vukua gelmiş, Abdullah, kendisinin de halife olabileceğini düşünmeye başlamıştır.

Yezîd'in hilafeti günlerinde gerçekleşmediğini düşünmemizin sebebi ise şudur: Yezîd yönetime geçtiği andan itibaren herkesin kesinlikle kendisine bey'at etmesini istemiş, bey'attan çekinenlere hayat hakkı tanımamış, adeta kendi elleriyle düşmanlar ortaya çıkarmıştır. Bu durum da ümmet içindeki huzursuzlukların artmasına ve Abdullah ile Hüseyin'in açıktan muhalif tavır takınmalarına sebep olmuştur. Yezîd'in yönetimiyle birlikte Mekke'ye sığınan Abdullah, burada hilafete geçmek için müsait bir ortam varken halife olmak için sadece dua etmekle yetinmez, fiili olarak da bu emelini gerçekleştirmeye çalışırdı. Diğer taraftan Yezîd'in hilafet günlerinde Abdullah ve Mus'ab'ın, Abdülmelik'le bir arada ve arkadaş olmaları pek mümkün görünmemektedir.

Yukarıdaki söz konusu hadiselerde ilk olarak Mus'ab'ın Kabe'de Allah'tan Irak valiliğini ve Sükeyne ile evlenmeyi iki defa istemesi dikkat çekmektedir. Mus'ab'ın Sükeyne'yi güzelliği, iffeti ve ilmiyle meşhur olması sebebiyle istediğini düşünebiliriz. Fakat niçin Irak valiliğini istediği konusu izaha muhtaçtır. Birçok eyaleti bulunan İslam devletinin başka bir eyaleti değil de karışıklığın ve istikrarsızlığın hüküm sürdüğü adeta bir fitne kazanımı andıran Irak eyaletini yönetmeye niçin talip olmuştur? Bu konuda net bir bilgi olmamakla birlikte bazı değerlendirmelerde bulunmamız mümkündür.

Şöyle ki; Mus'ab b. Zübeyr'in çocukluk dönemi Hz. Osman'ın şehadeti, asilerin Medine'de sebep oldukları huzursuzluklar, Cemel vakası, ardından babasının şehadeti, başkentin Kûfe'ye nakli, Sıffin ve ardından gelişen hadiseler, Hâricîlerle mücadeleler, Hz. Ali'nin şehadeti ve Hz. Hasan'ın hilafetten çekilerek Muâviye'nin yönetime gelmesi gibi çok kısa zaman içinde gelişen ve herbiri ayrı bir travma yaratan olayların gölgesinde geçmiştir. Mus'ab, bu hadiselerin bir kısmını anlatanlardan dinlemiş, bir kısmını da bizzat yaşamıştır. Bu hadiselerden belki de en onulmazı Iraklıların fitne ve fesada kapı aralayan

²⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, el-*Muntazam*, VI, 134-135.

bitmek tükenmek bilmez faaliyetleridir. Hiçbir yönetici tarafından tam olarak itaat altına alınamayan Irak bölgesi, idari kabiliyeti ve şiddetli tutumu sayesinde Ziyad b. Ebîh tarafından tam bir itaate alınmıştır. Mus'ab da Ziyad'ın idaresini bizatihi görmüş, bu hususta anlatılanları dinlemiştir. Kendisi de cesaret ve kahramanlığıyla meşhur olduğundan Ziyad'ı örnek almış ve onları adil bir şekilde yöneteceğine kanaat etmiş olabilir.

Diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr'in hilafete nail olmaya yönelik duasından haberdar olan Mus'ab'ın, ağabeyi halife olunca onun Irak valisi olmak istediğini de tahmin etmemiz mümkündür. Zira tarihi süreç bu yönde şekillenmiştir.

Son olarak Sükeyne ile Irak arasında bir bağlantı kurabiliriz. Zira Sükeyne'nin dedesi olan Hz. Ali başkenti Medine'den Kûfe'ye nakletmiş, 6 yıllık hilafetini burada geçirmiş ve Iraklılar tarafından şehid edilmiştir. Amcası Hz. Hasan, yine Kûfe'de halife olmuş, Iraklıların güvenilmez oluşları karşısında hilafetten çekilmiştir. Babası Hz. Hüseyin ise Iraklıların ısrarlı davetine icabet etmek üzere içinde Sükeyne'nin de bulunduğu bütün aile efradını toplayarak Irak yollarına düşmüş ve Kerbelâ'da onların ihanetiyle karşılaşarak, Iraklılarca şehid edilmiştir. Bu hadiselerin birçoğuna şahit olan Mus'ab, Sükeyne'ye bunca acıları yaşatanlardan hesap sormak istemiş olabilir. Veya Hz. Ali yârânı olarak bilinen Iraklılara yönetici olmanın Sükeyne nazarında tercih sebebi olacağını ve Sükeyne ile evlenmesini mümkün kılacağını düşünmüş olabilir.

Yukarıdaki rivayetlerle ilgili dikkatimizi çeken bir diğer husus ise, Abdülmelik b. Mervan'ın dile getirdiği taleple Abdullah b. Zübeyr ile kardeşi Mus'ab'ın dualarındaki isteklerinin birbiriyle zıt olmasına karşın yapılan duaları reddetmeyen Rabbimizin, bu üçünün Kabe'de yaptıkları duaları da kabul etmesidir. Zira, yukarıda izah ettiğimiz gibi Abdullah 64/683 yılında halife olarak Mekke merkezli İslam devletini kurmuş ve böylece duası kabul olmuştur. Mus'ab b. Zübeyr, 67/686 yılında ağabeyi tarafından Basra valiliğine atanmış, ilerleyen yıllarda Kûfe valiliğinin de uhdesine verilmesiyle Irak valisi olmuş, Âişe bt. Talha ve Sükeyne bt. Hüseyin ile evlenmiş ve böylece duası kabul olmuştur. Abdülmelik b. Mervan 65/685 yılında babasının ölümü üzerine Suriye ve Mısır'ın yönetimini üstlenmiş, rakip haline geldikleri Mus'ab ve Abdullah'ı şehid ettirerek 72/693 yılında İslam dünyasının halifesi olarak şarktan garba büyük bir coğrafyanın idarecisi olmuştur. Tarihi bir vakıa olarak karşısına çıkan hiçbir rakibi Abdülmelik'e galip gelememiştir. Böylece Allah, Abdülmelik'in de duasını kabul buyurmuştur.

Yukarıda kaydettiğimiz iki rivayetin ihtiyatla karşılanması ve tahlile tabi

tutulması gerektiği kanaatindeyiz. Her ne kadar bu rivayetler ana kaynaklarımızın ekserisinde bulunsa da tarafgirlik ve başka birçok sebeple uydurularak ana kaynaklarımıza dahil edilme ihtimali her zaman göz önünde bulundurulmalıdır.

Medine'nin gençlerinden olan Amr b. Saîd, Abdülmelik b. Mervan, Mus'ab b. Zübeyr ve Abdurrahman b. Ümmü Hakem, halifeliği dönemide Muâviye'yi ziyaret etmişti. Şam'da güzel bir şekilde karşılanan bu Kureyşli gençler, üst düzey bir ilgiyle misafir edildiler. Muâviye o sırada Şam dışında buluyordu. Onun en önemli yardımcısı konumundaki vali Ziyad b. Ebîh de o günlerde Şam'da bulunuyordu ve Medine'den gelen Kureyşli genç misafirleri yakından tanıma fırsatı buldu. Muâviye, Şam'a döndükten sonra Ziyad'a, kendisini ziyarete gelen gençleri yakından tanımasını, onlarla sohbet ederek sorular sormasını, bilgi ve birikimlerini tecrübe etmesini, daha sonra da onları isim vermeden kendisine tarif etmesini istedi. Ziyad, gençleri yakından tanıdı ve gelip Muâviye'ye onları tek tek tarif etti.

Ziyad, Amr b. Saîd'i basit ve anlaşılır bir dile, etkileyici ve mükemmel bir akla sahip, herhangi bir kibir ve gurur alameti olmayan ve verilen işi en güzel şekilde yapacak kapasitede biri olarak vafetti. Abdülmelik'i Amr'dan iki kat daha akıllı, güzel ve etkileyici konuşan, iffetli ve itibarlı, kendisine hedef koyan ve bu hedefine ulaşmak için çalışan biri olarak niteledi. Abdurrahman'ı da şairliğin galebe çaldığı biri olarak gödüğünü ifade etti. Mus'ab'ı ise, örtünüp gizlenen genç kızlardan daha iffetli ve haya sahibi biri olarak vafetmiş ve onun kendisine daha sevimli geldiğini söyleyerek Mus'ab'a iyilik yapmasını tavsiye etmişti. Ziyad isim vermeden vasıflarıyla misafirlerini anlattıkça Muâviye her birini tanımış ve isimlerini söylemişti. Misafirleriyle ilgili doğru değerlendirmeleri sebebiyle Muâviye Ziyad'ı övmüştü.²⁵⁵ Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Mus'ab b. Zübeyr gençliğinde Medine'nin saygın insanlarından biridir. Arkadaşları arasında, Medine'nin ilim ve siyaset alanında önde gelen isimleri bulunmaktadır.

Mus'ab b. Zübeyr, ağabeyi Abdullah'ın 61/681 yılında Yezîd'e bey'at etmeden Mekke'ye gitmesinden kısa süre sonra Mekke'ye gitmiştir. Mekke kuşatmasında ağabeyi Abdullah'ın en önemli yardımcıları arasında bulunmuş ve emrine verilen Habeşli askerlerle kahramanca mücadele etmiştir. Yezîd'in ve oğlunun hilafeti boyunca Mekke'de bulunan Mus'ab, bu süreçte meydana gelen olaylarda ağabeyinin yanında yer almış, bütün sıkıntılı zamanlarda en önemli destekçisi olmuş ve vefatına kadar onun davasına sadakatle hizmet etmiştir.²⁵⁶ Muâviye b. Yezîd'in vefatından sonra ve bir

²⁵⁵ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 211-212.

²⁵⁶ Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 53.

halifenin kalmadığı zamanda Abdullah'ın Mekke'de hilafetini ilan etmesinin ardından aktif olarak siyasi ve askeri faaliyetlerin içine girmiştir. Bu kapsamda Mus'ab'ın katıldığı askeri faaliyetlerin ikincisi Filistin muharebesidir. Bu muharebeyi daha iyi anlamak için Abdullah'ın hilafeti döneminde Mısır ve Suriye bölgesiyle ilgili gelişmelere kısaca göz atmamız gerekmektedir.

Abdullah b. Zübeyr'in hilafeti, Şam'da küçük bir grup hariç bütün Müslümanlar tarafından hüsn-ü teveccühle karşılanmış ve kendisine Emiru'l-Mü'minin olarak bey'at edilmiştir.²⁵⁷ Ardından Abdullah, her eyalete kendi valilerini tayin etmiş, bu arada Mısır'a Abdurrahman b. Cahdem'i²⁵⁸ ve Medine'ye kardeşi Ubeyde b. Zübeyr'i atamıştır.²⁵⁹

Mervan b. Hakem ise, Şam'da önemli bir yönetim kriziyle karşı karşıya kalan Ümeyye ailesinin en yaşlı üyesi olarak 65/684 yılında Cabiye toplantıları sonunda Suriye'de dağılan Ümeyye ailesini toparlamak amacıyla ailenin riyasetine ve Ümeyye hanedanının başına yönetici seçilmişti.²⁶⁰ Mervan yönetime gelince otoritesini yerleştirmek ve elden çıkan bölgeleri tekrar itaat altına almak amacıyla önce Mercirahit'ta Dahhak b. Kays ve beraberindekileri bertaraf etmiş,²⁶¹ ardından Mısır üzerine yürümüştü. Mısır üzerin yürürken beraberinde oğlu Abdülaziz b. Mervan ve Amr b. Saîd el-Eşdak da bulunmaktaydı. Mısır'da karşılaşılan iki ordu arasında büyük bir savaş meydana geldi. Sonunda iki taraf anlaşma yoluna gitti. Yapılan anlaşmaya göre, Mervan, Abdurrahman'ı valilikten azlederek oğlu Abdülaziz'i vali tayin etti.²⁶² Böylece Mısır Abdullah'ın idaresinden çıkan ilk bölge oldu.

Mervan'ın Mısır'a doğru yürüdüğü haberi ulaştığında Abdullah, kardeşi Mus'ab'ı bir askeri birliğin başında hem Mısır'a yardım etmek hem de Mervan'ın yönetiminde bulunan Şam bölgesini fethetmek üzere Suriye üzerine gönderdi. Mervan b. Hakem Mısır'ın yönetimini düzene koyarak 65/685 yılında Şam'a hareket etti. Yolda Mus'ab'ın Suriye üzerine yürüdüğünü haber alınca Amr b. Saîd'i, Mus'ab'ı karşılamak üzere gönderdi. İki ordu Filistin'de karşılaştı. Bu savaşta Mus'ab büyük kahramanlıklar göstermesine rağmen Amr b. Saîd karşısında yenildi ve Medine'ye geri döndü.²⁶³ Bu

²⁵⁷ Taberî, *Târih*, V, 610; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 30.

²⁵⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 285.

²⁵⁹ İbn Tağriberdi, *Nücûmu'z-Zâhira*, I, 215.

²⁶⁰ Avcı, "Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler", 155.

²⁶¹ Zehebî, *el-İber*, I, 52; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmi*, 113.

²⁶² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 286; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 37.

²⁶³ Üçok, *İslam Tarihi*, 41; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 87; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 40-41; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 41.

Filistin Seferi'nde Mus'ab'ın korkarak kaçtığı ve geri dönüp Medine'ye gittiği rivayetiyle ilgili Bkz. İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye, VIII, 287.

savaşın kaybedilmesiyle birlikte Suriye ve Mısır toprakları kesin bir şekilde Abdullah'ın idaresinden çıktı ve tüm çabasına rağmen buraları tekrar ele geçiremedi.²⁶⁴

64/683 yılında bütün Müslümanlarca hilafeti hüsnü teveccüh gören Abdullah, İslam devletinin başında bulunduğu bir ortamda Mervan b. Hakem'in Şam'da Emevî yönetimini tekrar canlandırmasının meşru olmadığı kanaatindeyiz. Zira Şam Emevî hilafeti II. Muâviye'nin yerine veliaht bırakmadan vefat etmesiyle fiilen son bulmuş, ortaya çıkan otorite boşluğunu da Abdullah b. Zübeyr hilafetini ilan ederek doldurmuştur. Abdullah'ın halife olmasından aylar sonra Mervan'ın hilafetini ilan etmesi, meşru halifeye bir baş kaldırı mesabesinde bulunmaktadır.

Mervan b. Hakem'in, meşruiyetini halkın bey'atinden almayan yönetimi on ay devam etmiştir. Mervan'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu Abdülmelik, Mus'ab'ı ve Abdullah'ı bertaraf ederek kurdukları devleti yıkmış ve kendi idaresini daha da güçlendirmiştir. İslam toplumunun başındaki meşru halifeye rağmen Şam'da yeni bir iktidar kurduğu için Mervan b. Hakem'in bütün idaresi boyunca; yerine geçen oğlu Abdülmelik'in de, Abdullah'ı şehid ettirip İslam devletine son verdiği tarihe kadar, meşru devlete ve meşru halifeye isyan eden iki asi durumunda olduklarını değerlendirmekteyiz.

Mus'ab'ın katıldığı üçüncü askeri faaliyet ise Medine yakınlarındaki Rebeze'de meydana gelen savaştır. Bu savaşla ilgili gelişmeler şu şekilde cereyan etmiştir: Mervan b. Hakem, 65/685 yılında vefatından kısa bir süre önce Ubeydullah b. Ziyad komutasında bir orduyu el-Cezîre bölgesindeki Züfer b. Haris üzerine göndermiş ve iki ordu Karkisiya'da karşılaşmıştı. Yine aynı yıl Hubeyş b. Dülce komutasındaki başka bir orduyu da Medine üzerine göndermiş, bu ordu Medine'ye yaklaştığı sırada Mervan vefat etmişti. Abdullah b. Zübeyr, Hubeyş üzerine Abbas b. Sehl komutasında bir askeri birlik gönderdi ve iki ordu Rebeze'de karşılaştı. Abdullah b. Zübeyr, Abbas'ın kuvvetlerine yardımcı olmak üzere Mus'ab'ı görevlendirmişti. Rebeze savaşında yardımcı kuvvetlerin başında bulunan Mus'ab'ın cesaret ve gayretiyle Abbas b. Sehl komutasındaki ordu galip gelmiş ve Medine'yi işgale gelen Hubeyş komutasındaki Emevî ordusunu bertaraf etmiştir.²⁶⁵

Rebeze savaşında Mus'ab'ın yerine getirdiği görevle ilgili farklı bir rivayette olay şu şekilde aktarılmaktadır: Hubeyş b. Dülce, ordusuyla yola çıktıktan sonra durumdan

²⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI/37; Zehebî, *Târih*, V, 44; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 287; İbn Tağrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhira*, I, 215.

²⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 13; Aycan, İrfan, "Mus'ab b. Zübeyr" DİA, XXXI, 227; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 54.

İKİNCİ BÖLÜM

VALİLİĞİ DÖNEMİNDE MUS'AB B. ZÜBEYR

Bu bölümde Mus'ab b. Zübeyr'in, Medine valiliğinden başlayarak Basra ve Kûfe valiliklerini, Muhtar es-Sekafî ve Hâricîlere karşı yürüttüğü mücadeleleri Deyrulcâselik savaşını ve bu savaştaki şهادetini etraflı bir şekilde incelemeye gayret göstereceğiz.

2.1. Medine Valiliği

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Abdullah b. Zübeyr, 64/683 yılında hilafetini ilan ettikten hemen sonra Medine'ye kardeşi Ubeyde'yi vali tayin etmişti. Ubeyde iki yıla yakın bir zaman yürüttüğü valiliği sırasında bazen halkı incitecek ve şikayetlere sebep olacak derecede ağır ifadeler kullanırdı. Yine bir konuşmasında halkın tepkisini çekecek sözler kullanmış, valiye öfkelenen şehir halkı durumu halifeye intikal ettirmiştir. Durumu tedkik ettiren halife, gereksiz yere halkla polemiğe giren Ubeyde'yi 65/685 yılında valilik görevinden azletmiş ve yerine diğer kardeşi Mus'ab'ı atamıştır.²⁷¹ Mus'ab'ın Medine valiliğine atanmasında cesaret ve kahramanlığının, çocukluk ve gençlik yıllarını ağabeyinin gözetiminde geçirmesi sebebiyle iyi bir eğitim almasının yanında muhtemelen Kabe muhasarası, Filistin seferi ve Rebeze savaşında kazandığı idari ve askeri tecrübenin de etkisi olmuştur. Diğer yandan Abdullah'ın öteden beri tanıdığı, kabiliyetlerinin farkında olduğu ve sonuna kadar kendisine ve davasına sadakat gösterecek birisini seçtiğini söylemek mümkündür.

Mus'ab b. Zübeyr, Medine valiliğini 2 yıl kadar yürütmüştür. Mus'ab'ın 66/686 yılında Filistin üzerine bir sefer yaptığı zikredilmekle birlikte²⁷² bunun bir önceki yıl gerçekleştirilen ve Mus'ab'ın başarısız olduğu sefer olması vakıya daha uygundur. Zira, Mervan b. Hakem'in 65/685 yılında vefatının ardından Emevî tahtına oğlu Abdülmelik geçmiştir. Filistin seferinin Mervan'ın Mısır üzerine yürümesi sebebiyle başlatıldığını hatırladığımızda, bu seferin 65/685 yılı içinde gerçekleştiği ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan öncelikli tehlike olan Hâricî faaliyetleri Abdülmelik ve Abdullah b. Zübeyr'in dikkatlerini Irak'a teksif etmelerine neden olmuştu. Çünkü Filistin yenilgisiyle Suriye ve Mısır topraklarının idaresini Emevîlere terk etmek zorunda kalan Abdullah, artık bu bölgelerin geri alınmasının mümkün olmadığını görmüş, bütün mesaisini

²⁷¹ Taberî, *Târih*, V, 622; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 218; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 41.

Mus'ab'ın Medine valiliğine atanma süreciyle ilgili farklı rivayetler için Bkz. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 342-343.

²⁷² Mes'ûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*, III, 105.

idaresinde bulunan bölgelerin adaletli ve huzurlu bir şekilde yönetilmesine, halkın rahatının sağlanmasına ve vergilerin düzenli toplanarak yatırımların gereği gibi yapılmasına teksif etmiştir. Abdülmelik ise, en kuvvetli rakibi ve İslam topraklarının neredeyse tamamının idarecisi olan Abdullah'la mücadeleye girip elindeki askeri ve ekonomik imkanları tüketmek yerine, Şam'daki otoritesini sağlamlaştırmak, ekonomik imkanlarını artırmak ve gerekli güvenlik tedbirlerini alarak Irak'taki Hâricî isyanları başta olmak üzere bütün gelişmeleri uzaktan izlemeyi uygun bulmuştu.

67/686 yılına kadar Medine valiliği görevinde bulunan Mus'ab'ın bu görevdeki faaliyetleri hakkında kaynaklarımızda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yılda Kûfe'de başgösteren Muhtar'ın isyanını bastırabilmek için Mus'ab, Medine valiliğinden alınarak Basra valiliğine atanmıştır.

2.2. Basra Valiliği

Mus'ab b. Zübeyr'in Basra valiliğine atanmasını zikretmeden önce bölgedeki mevcut durumu ana hatlarıyla hatırlamamız, onun Basra'ya atanmasının amacını anlamamız ve konu bütünlüğünü sağlayabilmemiz açısından yerinde olacaktır.

Abdullah b. Zübeyr'in 64/683 yılında Mekke'de halifeliğini ilan etmesiyle Emevîlere muhalif olan unsurlardan Hâricîler ve Muhtar es-Sekafî, Abdullah'ın etrafında toplanmış, ve Mekke kuşatmasında onunla birlikte mücadele etmişlerdi.²⁷³ Hâricîler, 65/685 yılına kadar Mısırlıları Abdullah b. Zübeyr'e bey'ata davet etmişlerdi.²⁷⁴ Fakat bu tarihlerde Abdullah'ın kendileri gibi düşünmediğini anladılar ve etrafindan dağılarak bir kısmı Necid ve Bahreyn taraflarına, diğer kısmı da Irak ve Fars bölgesine yerleştiler. Irak taraflarına çekilen Hâricîler Abdullah'la mücadeleye başladılar.²⁷⁵ Yıkıcı faaliyetleri ve sebep oldukları anarşiyle halkı ve idareyi tehdit etmeye başlayan Hâricîlerle Mühelleb b. Ebî Sufra Horasan ve çevresinde çetin ve etkili mücadeleler yürütse de Hâricî anarşi ve tehlikesi Kûfe ve Basra'yı tehdit etmeye başlamıştı.²⁷⁶

Diğer taraftan Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'de, Abdullah'tan yüz bulamamış ve 65/685 yılı Ramazan ayında, Abdullah tarafından Kûfe'ye vergi memuru olarak tayin edilen Talha b. Ubeydullah'ın torunu İbrahim b. Muhammed'le birlikte Mekke'den Kûfe'ye gelmişti.²⁷⁷ Bu sırada Hz. Hüseyin'in şehadetinde kendi ihmalleri olduğunu

²⁷³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 379; Zehebî, *Târih*, V, 37; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 122; Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", 162.

²⁷⁴ Zehebî, *Târih*, V, 39.

²⁷⁵ Üçok, *İslam Tarihi*, 41.

²⁷⁶ Zehebî, *Târih*, V, 44.

²⁷⁷ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 123.

düşünenler, pişmanlıklarını izhar ederek Süleyman b. Surad liderliğinde Tevvâbûn²⁷⁸ hareketini başlatmışlar ve Hz. Hüseyin'in intikamını almak için bir araya gelmişlerdi. Muhtar, bu harekete katılmadığı ve destek vermediği gibi, Kûfelileri kendi safında Hz. Hüseyin'in katillerine karşı mücadele etmeye çağırdı. Süleyman b. Surad ve taraftarlarının harekete geçerek Aynu'l-Verde'ye gelmeleri karşısında dahi bu harekete destek vermeyen Muhtar, Tevvâbûn mensuplarının Ubeydullah b. Ziyad karşısında yenilip şehid olmaları²⁷⁹ neticesinde daha rahat hareket etmeye başladı.²⁸⁰ Hz. Hüseyin'in intikamını almak ve katillerini cezalandırmak gayesiyle ortaya çıkanların Aynu'l-Verde'de bertaraf edilmesiyle ortada bu davayı sürdüren sadece Muhtar kalmıştı. O, kendisinin Mehdî olarak vafettiği Muhammed b. Hanefiyye tarafından görevlendirildiğini iddia ederek yanına çok sayıda taraftar topladı.²⁸¹ İlerleyen süreçte Abdullah'la cılız bir şekilde devam eden ilişkilerini kopararak Kûfe'de kendi başına buyruk bir mütegalibe gibi hareket etmeye başlaması²⁸² ve isyankar faaliyetlerinden dolayı vali tarafından tutuklandı. Fakat eniştesi Abdullah b. Ömer'in araya girmesi ve isyankar davranışlarda bulunmayacağına dair söz vermesi neticesinde hapisten kurtuldu.²⁸³

Muhtar, Muhammed b. Hanefiyye tarafından gönderilmiş süsü verdiği bir mektupla İbrahim b. Eşter'i kendi yanında Ehli Beyt adına mücadele yürütmeye davet etti.²⁸⁴ Zira İbrahim'in babası Eşter en-Nehaî, Hz. Ali ve Ehl-i beyt taraftarı olarak tanınıyordu. İbrahim'in saflarına katılmasıyla daha da güçlenen Muhtar, 13 Rebüevvel 66/685'te Hz. Hüseyin'in intikamını almak maksadıyla Abdullah'a isyan etti ve kısa sürede Kûfe'yi ele geçirdi.²⁸⁵ Kûfe'ye tamamen hakim olan Muhtar, İbrahim b. Eşter'i, Hz. Hüseyin'in katillerinin en önde geleni olarak nitelediği Ubeydullah b. Ziyad üzerine gönderdi. Fakat bu sırada şehirde Mevâlînin kendileriyle eşit tutulmasına tepki gösteren Arap eşrafı ayaklandı. Durumdan haberdar olan İbrahim'in aniden şehre geri dönmesiyle ayaklanma bastırıldı. Zilhicce 66/686'da Kerbelâ faciasına karışarak Ehl-i beyt'e zarar

²⁷⁸ Tevvabun hareketiyle ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 43-51.

²⁷⁹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 370, 379-381; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1975, 190; Üçok, *İslam Tarihi*, 41; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 44.

²⁸⁰ Zehebî, *Târih*, V, 46-47.

²⁸¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 384; Üçok, *İslam Tarihi*, 42.

²⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 26.

²⁸³ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 124; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 108.

²⁸⁴ Taberî, *Târih*, VI, 16-17; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 126; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 109.

²⁸⁵ Halîfe, *Târih*, 202; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 393-394; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 127; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 110.

veren Kûfelilerin tamamı Muhtar tarafından öldürüldü ve evleri yaktırıldı.²⁸⁶

Abdullah b. Zübeyr, 66/686 yılı Zilhicce ayında Mekke'ye hacca gelen Muhammed b. Hanefiyye'yi kendisine beyat etmeye davet etmiş, Muhammed'in kabul etmemesi üzerine onu Ebu Talib mahallesinde bir eve hapsetmişti.²⁸⁷ Muhammed'in durumu bir mektupla Muhtar'a haber vermesi üzerine Muhtar, Abdullah el-Cüdeli komutasındayüz elli kişilik bir süvari birliğini Mekke'ye gönderdi. Abdullah, halifeyi İbn Hanefiyye'yi serbest bırakması konusunda ikna etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Bunun üzerine, süvariler, bir gece baskısıyla Muhammed b. Hanefiyye ve beraberindekileri kaçırdı.²⁸⁸ Muhammed b. Hanefiyye, Muhtar öldürülene kadar sekiz ay Kufe'de kalmış, bu süre boyunca kendisini kurtaran askerler hizmetinde bulunmuş, Muhtar'ın öldürülmesinden sonra ise Şam'a Abdülmelik b. Mervan'ın yanına gitmiştir.²⁸⁹ 09-10 Zilhice 67/686'da İbrahim b. Eşter komutasındaki Muhtar'ın ordusu Musul yakınlarındaki Hazir suyu mevkiinde,²⁹⁰ Emevî ordusunu büyük bir bozguna uğrattı ve komutan İbn Ziyad ile Husayn b. Numeyr başta olmak üzere Hz. Hüseyin'in katili olan birçok askeri öldürdüler.²⁹¹ Böylece Muhtar, Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırma gayesinin en önemli iki ayağını gerçekleştirmiş oluyordu.

Muhammed b. Hanefiyye'yi hapisten kurtarması, Hz. Hüseyin'in bütün katillerini öldürmesi ve bütün bunları yaparken bir takım olağanüstü güçlerinin olduğunu iddia etmesi gibi sebeplerle²⁹² Kûfe'de şöhreti iyice artan Muhtar, artık bölgesel bir sorun ve büyük bir tehlike haline gelmişti.²⁹³

Muhtar es-Sekafî'nin bu tehlikeli yükselişi ve Mekke'den Muhammed b. Hanefiyye'yi kaçırması karşısında Muhtar'a iyice öfkelenen ve tedbir almaya mecbur kalan Abdullah b. Zübeyr, hızlı davranarak 67/686 yılında Basra valisi Haris b. Abdullah

²⁸⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 401, 454; Taberî, *Târih*, VI, 38; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 53-55; Zehebî, *Târih*, V, 52; Yiğit, İsmail, "*Muhtar es-Sekafî*", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 54; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 136-137; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 115-116.

²⁸⁷ Müsteşrik müelliflerden bir çoğu Abdullah'ın İbnü'l-Hanefiyyeyi belirlediği süre sonunda bey'at etmezse öldüreceğini iddia etmektedirler. Fakat ana kaynakların verdiği tercihe şayan rivayetlerde öldüreceğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

²⁸⁸ Taberî, *Târih*, VI, 76; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 60.

²⁸⁹ Taberî, *Târih*, VI, 77; Zehebî, *Târih*, V, 57.

²⁹⁰ Hazir suyu, Musul yakınlarında, Cilipta dağı ile Ümaniye arasından doğar. Erbil ile Mevsıl arasından akıp, Büyük Zap suyu ile Musul arasından yoluna devam ederek, Şuş hisarına bağlı olan Merc bölgesinde Dicle ile birleşir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yâkût el-Hâmevi, *Mu'cemu'l-Büldân*, II, 386.

²⁹¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 427; İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 152; Zehebî, *Târih*, V, 55; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 194;

²⁹² Muhtar'ın iddia ettiği olağanüstülükler için Bkz. İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 153-154; Taberî, *Târih*, VI, 82-84; Zehebî, *Târih*, V, 51-53; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 195.

²⁹³ Yiğit, "*Muhtar es-Sekafî*", DİA, XXXI, 55; Avcı, "*Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler*", 156.

el-Mahzûmî'yi²⁹⁴ görevinden azlederek, yerine Medine'de vali olan kardeşi Mus'ab'ı atamıştır.²⁹⁵ Mus'ab'ın valiliğinden en önemli beklenti Muhtar'ı bertaraf ederek mevcut isyanı bastırması ve halka verdiği zararların karşılanması olmalıdır. Abdullah b. Zübeyr, Basra'ya Muhtar'la başa çıkabilecek bir vali atamak istemiş, bunun için de cesaret ve tecrübesine güvendiği kardeşi Mus'ab'ı bu göreve uygun görmüştür. Böylece Muhtar'ın karşısına, ona denk ve emsal olan bir vali ve komutan çıkarmıştır.²⁹⁶

Mus'ab b. Zübeyr, valilik görevini devralmak için Basra'ya geldiğinde, şehre girerken yüzünü bir peçeyle örtmüş ve onu hiç kimse tanıyamamıştı. Şehre gelir gelmez, namaz vaktinde doğruca mescide gitmiş ve namazın sonunda minbere çıkmıştı. Mus'ab minbere çıkınca yeni valinin geleceğinden haberdar olanlar “*vali! vali!*” diyerek hayret ve merakla konuşmasını beklediler. Eski vali Haris de minberin yanına geldi. Mus'ab yüzündeki peçeyi açınca onu tanıdılar. Mus'ab, Haris'i minbere yanına çağırdı ve kendisinden bir basamak aşağıya oturttu. Mus'ab ayağa kalktı ve Allah'a hamdu sena ettikten sonra Firavun'un Mısır'da Müslümanlara karşı zalimce davranışlarından, kibirlendiğinden ve halkını gruplara ayırarak bir kısmına zulmettiğinden ve bozguncu kimselerden olduğunu haber veren ayetleri²⁹⁷ okudu. “*Bozguncular*” kısmını teleffuz ederken eliyle Şam tarafını işaret etti.²⁹⁸ Allah'ın mazlumları lütuf ve ikramıyla önderler kıldığını ve onlara varisler vereceğini belirttiği ayeti²⁹⁹ okurken de eliyle Hicaz tarafını işaret etti. Allah'ın verdiği kuvvetle yeryüzünde kudretli hale gelenlerin Firavun ve Hâmân'a musallat edilerek onların bertaraf edileceğini haber veren ayetin³⁰⁰ akabinde de; “*Ey Basralılar! Ben sizlerin başınızdaki emir ve yöneticilere lakaplar taktığınızı haber aldım. Bilmiş olun ki, ben kendime “Cezzâr” lakabını takıyorum.*”³⁰¹ diyerek konuşmasını tamamladı ve minberden indi.

Mus'ab'ın şehir halkına yaptığı bu ilk konuşmasından valiliği boyunca uygulayacağı siyasetinin ana başlıklarını rahatlıkla tespit edebiliriz.

²⁹⁴ Haris b. Abdullah el-Mahzûmî, Kubba' lakabıyla meşhur olmuştur. Taberî, *Târih*, VI, 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 292.

²⁹⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 429; Aycan, “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri”, 163.

²⁹⁶ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; Zehebî, *Târih*, V, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 292; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 195; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 45.

²⁹⁷ Kasas Suresi, 28/1-4.

²⁹⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 15.

²⁹⁹ Kasas Suresi, 28/5.

³⁰⁰ Kasas Suresi, 28/6.

³⁰¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 18, IX, 447; Taberî, *Târih*, VI, 93; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 152; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 63; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 293.

Ayet mealleri için Bkz.; Altuntaş, Halil- Şahin, Muzaffer, *Kur'an-ı Kerim Meali*, Ankara, 2009, Kasas, 28/1-6, 385.

Öncelikle Mus'ab, Şam yönetimini bir bozguncu ve isyancı olarak görmekte ve onlarla mücadele edileceğini ihsas ettirmektedir. Yezîd idaresindeki Şam yönetiminin Firavun yönetimiyle kıyaslanabilecek kadar zalimce davranışlar sergilediğini, Allah'ın onları bertaraf ederek mazlum durumundaki Hicaz ehline hilafeti ve hükümranlığı bahşettiğini, onların da zalim ve bozgunculara karşı Allah yolunda mücadele edeceğini deklare etmektedir. Fakat burada öncelikli tehlikenin Muhtar olduğu, daha sonra da Abdülmelik yönetimiyle mücadele edileceği belirtilmektedir. Mus'ab'ın deve kasabı manasına gelen “*Cezzar*” lakabını kullanacağını ilan etmesi davasındaki kararlılığını, cesaretini ve düşmanına karşı acımasız olacağını akla getirmektedir.

Diğer taraftan Mus'ab'ın göreviyle ilgili hedeflerini Kur'an ayetlerini adeta konuşurarak ifade etmesi ve ayetleri güncel karşılıklarıyla, muhtemelen bağlamından kopararak dilediği gibi müşahhaslaştırması dinin siyasete ne kadar alet edildiğinin ibretlik bir göstergesidir. Bu hitabe o dönemde din ile siyasetin ne kadar iç içe girdiğinin de tipik bir göstergesidir.

2.3. Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekafî ile Mücadelesi

Mus'ab b. Zübeyr, Basra'ya yukarıda değindiğimiz şekilde gelerek valilik görevini Haris b. Abdullah'tan devraldıktan sonra ilk iş olarak Muhtar'ı bertaraf etmek için hazırlıklara başladı. Hatırlanacağı üzere Muhtar, Kerbelâ faciasına karışan Kûfelilerin tamamını öldürtmüş ve evlerini yaktırmış, muhaliflerine karşı da sert tedbirler almıştı. 13 Rebiülevvel 66/685'teki isyanının başarıya ulaşmasında önemli katkıları olan mevaliye büyük yakınlık gösteren Muhtar, onları Arap asıllı Müslümanlarla eşit tutmuş ve askerlerinin çoğunu mevalîden seçmişti.³⁰² Bu yüzden, Kûfe'nin Arap asıllı sakinlerinden büyük bir topluluk, Muhtar'ın, Allah'ın kendilerine ganimet olarak verdiği insanları ganimetlerine ortak ettiğini söyleyerek Basra'ya gitti. Bu iki olay Sebi' vakası³⁰³ olarak anılır ki, Muhtar'ın icraatlarından şikayetçi olarak Basra'ya gelen Kûfeliler, Mus'ab'ı Muhtar'ın üzerine yürümeye teşvik etmişlerdi.

Konuyla ilgili rivayetleri birleştirdiğimizde olayların akışı şöyle özetlenebilir: Sebi' vakası sebebiyle Şebes b. Rib'i başkanlığındaki kalabalık bir grup Kûfe'den kaçarak Basra'ya sığınmıştı. Şebes, kendine acındırmak için kuyruğunu kesip kulağını yardığı bir katırın üzerinde ve cübbesi parçalanmış bir halde şehre girdi. Onu perişan

³⁰² Üçok, *İslam Tarihi*, 43.

³⁰³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 405-406; İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 152; Zehebî, *Târih*, V, 52; Yiğit, İsmail, “*Muhtar es-Sekafî*”, *DİA*, , XXXI, 55; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 116.

haliyle görenler etrafına toplanıp halini anlamaya çalışırken Şebes; “*Ah şu savaşta başımıza gelenler*” diye feryat ederek etrafındakilerden yardım istedi. Toplanan gruptan bazıları, Şebes’in durumunu Mus’ab’a iletince vali onu huzuruna çağırdı. Şebes, Mus’ab’ın huzuruna çıkınca, Kûfe eşrafı da huzura girip validen kendilerine yardım etmesini ve Muhtar’ın üzerine yürümesini istediler. Böylece hem Muhtar bertaraf edilmiş olacak hem de Kûfelilerin intikamı alınmış olacaktı. Mus’ab’ı savaşa teşvik eden bu Kûfelilerin dışında Muhammed b. Eş’as da,³⁰⁴ Muhtar’a yakalanmaktan Basra’ya kaçarak kurtulabilmiş ve o da aynı şekilde Mus’ab’ı Muhtar’ın üzerine yürümeye teşvik etmişti. Mus’ab, Muhammed’i çevresinde tutmuş ve maiyetine alarak ona ikramda bulunmuştu.³⁰⁵

Mus’ab, bütün bu teşviklere rağmen yine de ihtiyatlı davranarak ordusunu olabildiğince kuvvetlendirmek istemiş, diğer vilayetlerden asker isteyerek bütün ordusunun toparlanmasını beklemiştir. Kûfelilere de ordu toparlanıp hazırlıklar tamamlanmadan sefere çıkmayacağını kesin bir dille haber vermiştir.³⁰⁶

Mus’ab ilk olarak Fars valisi Mühelleb b. Ebî Sufra’ya bütün birlikleriyle gelerek ordusuna katılması için bir mektup gönderdi. Fakat Mühelleb, böyle bir savaşın içine girmek istemediği için hazırlıklarını biraz ağırdan aldı. Mühelleb’in gelmesi gecikince Mus’ab, Mühelleb’e yazdığı ikinci bir mektubu Muhammed b. Eş’as’la gönderdi. Muhammed’i hakaretvari bir şekilde karşılayan Mühelleb, kendisine gönderilen bu son mektubu okurken Muhammed de Kûfe’deki mevcut mevali isyanını ve zulümlerini açıkladı. Ardından Mühelleb, kalabalık bir ordu, bol miktarda silah ve mühimmatla birlikte Basra’ya gelerek Mus’ab’ın emrine girdi.³⁰⁷

Mühelleb b. Ebî Sufra’nın katılımıyla daha da güçlenen Mus’ab, Kûfe’de Muhtar’a karşı bir cephe oluşturabilmek amacıyla daha önce kendisine sığınmış olan Abdurrahman b. Mihnefi, gizlice Kûfe’ye gönderdi. Eşraftan olan Abdurrahman,

³⁰⁴ Muhammed b. Eş’as, Kinde krallarının soyundan olup Hz. Peygamber’e (s.a.s) gelerek Müslüman olan Eş’as b. Kays’ın oğludur. Yezid b. Muâviye’nin ölümünün ardından Kûfe halkı ile beraber Abdullah b. Zübeyr’e bey’at etmiş, Abdullah tarafından 64/684 yılında Musul valiliğine atanmıştır. Muhtar es-Sekafi’nin Kufe’yi ele geçirip Musul’a kendi valisini atmasının ardından Musul’dan ayrılıp Tikrit’e gitmiş, buradan Kufe’ye geçerek Muhtar’a bey’at etmiştir. Muhtar’ın Hz. Hüseyin’in katillerini ortadan kaldırmaya başlamasıyla Basra’ya Mus’ab’ın yanına kaçtı. Çünkü Hz. Hüseyin’in katilleri arasında sayılıyordu. Muhammed, Mezar savaşında Mus’ab’ın saflarında savaştı ve savaşın sonunda öldürüldü. Sarıçam, İbrahim, “*Muhammed b. Eş’as*”, DİA, İstanbul, 2005, XXX, 528.

³⁰⁵ Taberî, *Târih*, VI, 38,94; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 64; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IV, 64; Zehebî, *Târih*, V, 52.

³⁰⁶ Taberî, *Târih*, VI, 94; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 64; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IV, 64.

³⁰⁷ Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşraf*, VI, 428; Taberî, *Târih*, VI, 95; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IV, 65; Zehebî, *Târih*, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VIII, 287; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 125.

Kûfe'de olabildiğince fazla miktarda asker toplayacak ve bunları gizlice Basra'ya ulaştıracaktı. Ayrıca Kûfelileri Muhtar'dan uzaklaştırmak amacıyla propaganda yapacak ve Abdullah b. Zübeyr adına gizlice bey'at alacaktı.³⁰⁸ Abdurrahman'ın Kûfe'deki gayretleri netice vermiş ve birçok kişi Mus'ab'ın saflarına katılmıştır. Daha önce Muhtar'dan kaçarak Basra'ya gelenlerle birlikte on bin civarında Kûfeli Muhtar'a karşı savaşmıştır.³⁰⁹

Mus'ab b. Zübeyr, sefer için son hazırlıklarını tamamlayarak Rebiülahir veya Cemaziyelevvel 67/686'da ordusunun başında Basra'dan Kûfe'ye doğru hareket etti.

2.3.1. Mezâr Savaşı

Mus'ab b. Zübeyr, bütün hazırlıklarını tamamlayarak ordusunun başında Basra'dan Kûfe'ye doğru karadan ve nehirden ilerlemeye başladı.³¹⁰ Mus'ab'ın Kûfe'ye doğru yaklaştığını haber alan Muhtar, yakın arkadaşlarına ve komutanlarına durumu bildirerek ne yapacakları konusunu istişare etti. Neticede Ahmer b. Şumayt komutasında bir orduyu Mus'ab üzerine göndermeye karar verdi. Ahmer, askerlerini alarak Hammam A'yun denilen mevkide karargah kurdu ve kendisine katılacak birlikleri beklemeye başladı. Muhtar, İbrahim b. Eşter'in de içinde bulunduğu küçük birlik komutanlarını Ahmer'in emrine verdi. Ahmer, birliklerine gerekli tayinleri yaptı ve ordusunun başında Mezâr mevkiine³¹¹ gelerek karargah kurdu. Ahmer'in Mezâr'da karargah kurmasını ve Mus'ab'la burada savaşmasını Muhtar emretmişti. Çünkü Muhtar, daha önce Sakifli birisinin Mezâr'da çok büyük bir zafer kazanacağını haber almış, kendisi de Sakifli olduğu ve daha önce de büyük zaferler kazandığı için bu kişinin kendisi olduğuna kanaat getirmişti. Fakat burada ordusu ağır bir yenilgi alacak ve büyük çoğunluğu bertaraf edilecekti. Muhtar'ın Mezâr'daki zaferle ilgili aldığını iddia ettiği gayb haberi başka bir Sakifli olan Haccac tarafından, Muhammed b. Eş'as'ın oğlu Abdurrahman'a karşı kazanılacak ve Abdurrahman bu çetin savaşta öldürülecekti.³¹²

Mus'ab b. Zübeyr de, Mezâr'a yakın bir mevkiye gelerek karargah kurdu. Abbad b. Hüseyin et-Temimî'yi öncü birliklere, Ömer b. Ubeydullah b. Mamer'i sağ kanada, Mühelleb b. Ebî Sufra'yı sol kanada komutan tayin etti. Ardından her kabileye de birer komutan tayin ederek muharebe düzenine geçti. Ahmer b. Şumayt'te askerlerini harp

³⁰⁸ Taberî, *Târih*, VI, 95; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 65.

³⁰⁹ Yiğit, "Muhtar es-Sekafi", XXXI/54.

³¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288.

³¹¹ Mezâr; Vasıt ile Basra şehirleri arasında bir beldenin adıdır. Mezar'la Basra arası, yaklaşık dört günlük mesafedir. Halîfe, *Târih*, 203.

³¹² Taberî, *Târih*, VI, 115; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 71.

düzenine geçirdi. İbn Kamil eş-Şâkir'i sağ kanada, Abdullah b. Vüheyb el-Cuşemî'yi sol kanada ve Ebu Amrâ'yı da mevaliye komutan tayin etti.³¹³

İki ordu bu düzenle savaşmaya hazırıldılar. Savaş başlamadan az önce, Ahmer'in sol kanat komutanı olan Abdullah, süvarilerin bir ihanet içinde olabileceğinden şüphelenmiş ve onların atlarından inerek piyade olarak savaşmalarını Ahmer'e teklif etmiş ve bu teklifi kabul görmüştü. Fakat bu yaptıkları değişiklik, daha sonra Ahmer'in ordusunun savaşı kaybetmesinde etkisi olan bir hata idi.

Mus'ab'ın öncü birlikleri, Ahmer'in ordusuna yaklaşıncı o, Abbad b. Hüseyin'e barış teklifinde bulunarak şöyle seslendi: *"Bizler sizleri Allah'ın Kitabı'na, Rasulü'nün sünnetine, Muhtar'a bey'at etmeye ve yönetim işini Rasulüallah'ın (s.a.s) soyundan gelenler arasında oluşturulacak bir şuraya devretmeye çağırıyoruz."*³¹⁴ Abbad, bu teklifi kendi başına kabul edemeyeceğini söyleyerek Mus'ab'ın huzuruna geldi ve Ahmer'in teklifini ilettili. Mus'ab ise, hemen geriye dönüp Ahmer'e karşı hamle yapmasını emretti. Abbad geri geldi ve askerleriyle birlikte Ahmer'in üzerine hücumla geçtiler. Mühelleb birliğiyle İbn Kamil üzerine, Ömer b. Ubeydullah'ta Abdullah b. Enes üzerine saldırıya geçti. Mus'ab savaşın ilerleyen saatlerinde Muhammed b. Eş'as'ı Kûfeli süvarilerin başında, bozulup kaçışan askerlerin üzerine gönderdi ve onlara şunları söyledi: *"İşte almak istediğiniz intikamınız önünüzde! Bugün aldığınız bütün esirleri öldürün."* Bu emri alan Kûfeli askerler, Muhtar'ın askerlerinden yakaladıklarını öldürdüler. Hatta Muhtar'ın askerlerine olan kinleri sebebiyle Basralı askerlerden daha şiddetli davrandılar.

Bu şekilde cereyan eden savaş akşama doğru bitti. Savaşın sonunda Mus'ab b. Zübeyr ve ordusu büyük bir zafer kazanmıştı. Mus'ab'ın yukarıdaki emrini sonuna kadar uygulayan askerleri, Muhtar'ın ordusundan yakaladıkları bütün askerleri öldürdüler. Kaçabilen bir grup hariç hiç kimseyi sağ bırakmadılar. Savaşta ölenlerin başında, Ahmer b. Şumayt bulunuyordu.³¹⁵

Mezâr zaferi, Mus'ab'ın Basra valiliğinde elde ettiği ilk ciddi başarısıdır. Mus'ab, bu savaşla birlikte Muhtar'a karşı hem maddi hem de psikolojik üstünlüğü ele geçirmiştir. Kûfe'de Muhtar'ın prestiji sarsılmış, kurmaya çalıştığı otoritesi önemli bir darbe almış ve Abdullah b. Zübeyr'in Irak topraklarındaki hakimiyeti biraz daha sağlamlaşmıştır.

³¹³ Taberî, *Târih*, VI, 95-96; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 65.

³¹⁴ Barış teklifinin ilk önce Abbad b. Husayn tarafından geldiği ile ilgili rivayet için Bkz. Taberî, *Târih*, VI, 96.

³¹⁵ Halîfe, *Târih*, 203; ; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 430-431; Taberî, *Târih*, VI, 97; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 66; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 195.

2.3.2. Harûrâ Savaşı

Mus'ab b. Zübeyr, Mezâr savaşı neticelendikten sonra o günlerde henüz inşa edilmemiş olan Vâsıt tarafından Kûfe'ye doğru ilerlemeye devam etti. Piyade askerlerini ve ordusunun bütün mühimmatını gemilere yükletti. Gemileri, Fırat nehri yoluyla Kûfe'ye gönderdi. Kendisi de ordusuyla birlikte Fırat'ı aşarak Kûfe'ye iyice yaklaştı.

Muhtar es-Sekafî ise, Ahmer b. Şumeyt komutasında gönderdiği ordunun Mezâr'da yok edildiğini haber alınca yanında bulunan askerlerini teskin etmek ve onları mücadeleye teşvik etmek için ölümün kaçınılmaz olduğunu ve kendisinin de savaş meydanında bütün gücüyle mücadele ederken ölmek istediğini söyledi. Muhtar'ın yanındakiler bu konuşmasından onun sonuna kadar mücadele edeceğini ve eğer kazanamazsa bu uğurda ölene kadar savaşaacağını anladılar. Bu onların moralini yükseltti ve mücadele azimlerini kamçıladi.

Muhtar, Mus'ab'ın karadan ve nehirden Kûfe'ye doğru ilerlediğini haber alınca, onu durdurabilmek için Selhin, Kadîsiye ve Yusuf kanallarının birleştiği yere geldi. Burada Fırat nehrinin suyunu bu kanallara çevirip dağıtarak nehrin geri kalan kısmında su seviyesinin azalmasını sağladılar. Böylece Mus'ab'ın askerlerini taşıyan gemiler çamura saplandı. Mus'ab'ın gemilerdeki askerleri suyun çevrildiği yere çok yaklaşmışlardı. Kanalların birleştiği yere gelerek nehrin suyunu eski haline getirdiler.³¹⁶

Mus'ab, ordusunun büyük kısmını söz konusu mevkiye toplamıştı. Geri kalan birliklerin de orduya katılmasının ardından Kûfe'ye doğru ilerlemeye başladılar. Nihayet Kûfe yakınlarındaki Harûrâ'ya³¹⁷ ulaşan Mus'ab, burada karargah kurmaya karar verdi. Mus'ab'ın ordusuyla Harûrâ'ya ulaştığını ve karargah kurduğunu haber alan Muhtar, Kûfe'de Abdullah b. Şeddad'ı yerine vekil bırakarak emrine şehri koruyacak ve savunacak miktarda asker vermişti.³¹⁸ Geri kalan ordusunu toplayıp, Harûrâ'nın Kûfe tarafına karargah kurdu.

Mus'ab b. Zübeyr, ordusunun sağ kanadına Mühelleb b. Ebî Sufra'yı, sol kanadına Ömer b. Ubeydullah'ı ve süvarilerin başına Abbad b. Hüseyin'i komutan tayin etti. Muhtar es-Sekafî ise sağ kanada Süleym b. Yezîd'i, sol kanada Saîd b. Munkiz'i komutan tayin etti. Muhammed b. Eş'as'ta, Kûfe'den kaçarak Basra'ya sığınanların başında Harûrâ'ya gelerek iki ordu arasında yerini aldı. Bu şeklide iki ordu da son hazırlıklarını tamamlayarak harp nizamına geçti. Muhtar, Muhammed'in Kûfelilerle birlikte gelip

³¹⁶ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 126.

³¹⁷ Harûrâ, Kûfe'ye iki mil mesafede bulunan bir köyün adıdır. Hz. Ali'ye muhalefet ederek ondan ayrılan Hâricîler, bu köyde toplanmışlardı. Bu sebeple onlara Harûrî denilmiştir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 283.

³¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288.

Mus'ab'ın ordusuna katıldığını görünce, onun her birliğine karşı kendi ordusundan bir birliğin saldırması emrini verdi. Muhtar'ın hücumuyla başlayan savaşın ilerleyen saatlerinde iki ordu arasında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Mus'ab, Mühelleb'e saldırı emri gönderdi fakat Mühelleb temkinli davrandı ve: *“Ben başarı sağlayacağım fırsatı elime geçirinceye kadar askerlerimi Kûfeliler'e boğazlatmam.”* diyerek uygun zamanı kolladı. Aradan fazla zaman geçmeden Mühelleb'in beklediği fırsat eline geçmiş, askerleriyle Muhtar'ın üzerine hücum etmiş ve onları darmadağın ederek geri püskürtmüştü. Bir ara Mus'ab'ın askerleri bozulma emaresi göstermişler, Muhtar'ın askerleri onun yanına kadar sokulabilmişlerdi. Fakat Mus'ab'ın yerinde müdahalesiyle askerleri toparlandı ve saldırıya geçerek taarruzu geri püskürttü.³¹⁹

Muhtar'ın ordusu akşama doğru ateşe verilmiş bir orman gibi kırılmış ve dağılmaya yüz tutmuştu. Muhtar'ın süvari birliklerinin komutanı ve Siffin savaşına da katılmış tecrübeli bir asker olan Amr b. Abdullah, savaşırken şöyle dua ediyordu: *“Allah'im! Bana Siffin'de bulunduğum hali nasib et.”* Savaşın şiddetinden kaçanları gördüğünde ise; *“Allah'im! Ben bu askerlerin düştüğü durumdan uzağım.”*, Mus'ab ve ordusunu kastederek; *“Allah'im! Ben onların nefislerinden uzağım.”* diyordu. Amr, bu hali üzere bir süre daha savaştı ve en sonunda öldürüldü.³²⁰

Muhtar'ın piyadelere komutan tayin ettiği Malik b. Amr, emrindeki az sayıda askerle, Muhammed b. Eş'as'ın birliğine şiddetli bir saldırı gerçekleştirdi. Bu saldırının ardından Muhammed ve bütün askerleri öldürüldü.³²¹

Muhtar'ın yanında cesaretli ve maharetli askerler bulunuyordu ve bunlarla gece boyu savaşmaya devam etti. Fakat, Muhtar'ın ordusundan sadece Hemdanlı askerler kalmış ve onunla beraber şiddetli bir şekilde savaşmışlardı. Muhtar'ın diğer askerleri ise etraftan dağılıp kaçtılar. Yanında kalan askerlerden biri: *“Ey Muhtar! Sen bize burada zafer kazanacağımızı vaat etmemiş miydin? Bak dağıldık, herkes canının derdine düşmüş kaçışıyor. Bu halimiz nedir?”* dediğinde, Muhtar: *“Sen Yüce Allah'ın Kitabı'nda “Allah dilediğini silip yok eder, dilediğini de sabit bırakır. Ümmü'l Kitap O'nun yanındadır.”³²² buyurduğunu duymadın mı?”* diyerek cevap vermiştir.³²³

Sabah olduğunda artık savaş sona ermiş, Mus'ab, Muhtar es-Sekafî karşısında

³¹⁹ Taberî, *Târih*, VI, 99; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288.

³²⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 438.

³²¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 438; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 140.

³²² Ra'd Suresi, 13/39.

³²³ Taberî, *Târih*, VI, 100; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 67; Zehebî, *Târih*, V, 57; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288.

kesin ve büyük bir zafer elde etmişti. Muhtar, savaştan arta kalan bir grup askeriyle birlikte Kûfe'ye doğru zorlukla çekilmeyi başardı.³²⁴ Harûrâ'ya hareket etmeden önce Kûfe'nin güvenliğini sağlaması için bıraktığı askerleriyle birlikte valilik konağında bir savunma hattı oluşturmaya çalıştı. Muhtar'ı artık çetin ve meşakkatli bir savunma bekliyordu. Mus'ab ise, ortalığın ağarmasıyla birlikte Muhtar'ı ve beraberindekileri yakalayıp imha etmek için arkalarından takibe koyulmuş vı Kûfe'ye kadar peşlerini bırakmamıştı.³²⁵

Harûrâ savaşı, Irak'ta dengelerin tamamen değişmesine neden olmuştur. Mus'ab, Muhtar karşısında askerî, siyasî ve ekonomik her türlü üstünlüğü ele geçirmiş, Basra ve Kûfe yönetimini birleştirmiştir. Mus'ab, Kûfe'ye girerek halkın bey'atını almış, böylece halkın çoğunluğunun desteğini temin etmiştir. Diğer yandan Muhtar, elinde kalan bir avuç askerle çekildiği konakta ümitsiz bir şekilde savunmaya geçmiş, ardındaki halk desteğini önemli oranda kaybetmiştir.

Harûrâ savaşının bir diğer önemli neticesi ise Muhtar'ın bir yalancı olduğunun kesin bir şekilde ortaya çıkmış olmasıdır. Zira Kûfe'de Hz. Hüseyin'in intikamını almak gayesiyle ortaya çıktığı gün kendisinin, Mehdî olarak nitelediği Muhammed b. Hanefiyye tarafından görevlendirildiği yalanını söylemesi ile başlayan yalancılığı, bu savaşa kadar devam etmiştir. Hâzir savaşında ordusunu Ubeydullah b. Ziyad üzerine gönderirken askerlerini ve taraftarlarını zaferle müjdelemiş, bu adeti Harûrâ savaşına kadar devam ettirmiştir. Bu arada kendisine Cebrail'in vahiy getirdiğini iddia ederek peygamberlik davası gütmeye dahi başlamıştır.³²⁶

Son olarak Harûrâ'ya gelirken ordusuna zafer müjdesi vermesine rağmen ağır bir yenilgi alması ve ordusunun neredeyse tamamının dağılması üzerine geri kalan askerlerinin, zafer müjdesini hatırlatması üzerine "*Allah dilediğini silip yok eder, dilediğini de sabit kılıp bırakır.*"³²⁷ ayetini delil getirerek, aslında Allah'ın kendisine zaferi vaat ettiğini, fakat daha sonra bu değişik neticenin zahir olduğunu iddia etmiş ve Beda³²⁸ fikrini ilk defa ortaya atmıştır.³²⁹ İşte Harûrâ savaşının Muhtar açısından en olumsuz neticesi yalancılığının ortaya çıkması ve bunu gören insanların etrafından dağılarak onu yardımsız bırakmasıdır. Mus'ab'ın kuşattığı Muhtar'ın halk desteğinden

³²⁴ Üçok, *İslam Tarihi*, 43; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 46.

³²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 67; Zehebî, *Târih*, V, 58.

³²⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 454.

³²⁷ Ra'd Suresi, 13/39.

³²⁸ Beda, Şia fırkalarına göre Allah'ın ilim, irade ve tekvin sıfatlarında değişmeler meydana gelebileceğini ifade eden kelam terimidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İlhan, Avni, "*Bedâ*", DİA, İstanbul, 1992, V, 290-291.

³²⁹ Taberî, *Târih*, VI, 104.

mahrum kalması, kuşatmayı yarararak kurtulmasının önündeki en büyük engeli oluşturmuştur.

Harûrâ savaşında, her iki tarafın kayıpları ağır olmuştur. Muhtar nerdeyse ordusunun tamamını kaybetmiş, kalanlarıyla da Kûfe'de savunma hattı oluşturmuştur. Mus'ab ise Muhammed b. Eş'as ve Hz. Ali'nin oğlu Ömer³³⁰ başta olmak üzere bir çok askerini kaybetmiştir. Bu kayıplarına rağmen Muhtar'ın ardına düşüp onu Kûfe'ye kadar takip etmiş ve sığındığı valilik konağında kuşatmıştır.³³¹

Harûrâ savaşının tarihi konusunda sarıh bir rivayet bulunmadığı için, gününü kesin olarak tayin edemiyoruz. Fakat Muhtar'ın, Kûfe'de dört ay savunma yaparak direndiği ve Ramazan ayında öldürüldüğünü³³² kaydeden rivayetleri esas aldığımızda bu kanlı savaşın 67/687 yılı, Cemaziyelevvel ayının ilk on günü içinde meydana geldiğini söyleyebiliriz.

2.3.3. Muhtar es-Sekaff'nin Öldürülmesi

Harûrâ savaşında kesin ve büyük bir yenilgi alan Muhtar, elinde kalan askerleriyle birlikte Kûfe'de valilik konağına sığınmış ve bir savunma hattı oluşturmuştur. Muhtar'ın savunma yapan askerlerinin sayısı ile ilgili birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Askerlerin sayısını yirmi bin olarak veren rivayetlerin yanında,³³³ daha makul sayılar da zikredilmektedir.³³⁴ Muhtar'ın ölümünden sonra teslim olan askerlerinin sayısını esas alırsak,³³⁵ askerlerin 7-8 bin civarında olduğunu söyleyebiliriz. Mus'ab b. Zübeyr'in ise, Muhtar'la kıyaslanamayacak kadar çok askeri olduğunu tahmin ediyoruz, fakat asker sayısını tam olarak bilemiyoruz.

Mus'ab'ın, ordusuyla birlikte Kûfe'ye girmesi, Muhtar için sonun başlangıcı anlamına geliyordu. Mus'ab, kuşatma için gerekli tertibi almış, askerlerini kritik mevkilere yerleştirerek şehirde düzen ve asayişini sağlamıştı. Halkın Muhtar'a yiyecek ve içecek temini gibi lojistik desteğini yasaklayarak onu teslim olmaya zorladı. Bu emir doğrultusunda, Muhtar ve askerleri gıda temini için konaktan çıktıklarında, halk evlerinin çatılarından ve yüksek yerlerden onların üzerlerine taşlar atıyor ve pis sular döküyorlardı.

³³⁰ Taberî, *Târih*, VI, 101.

Belâzurî Hz. Ali'nin oğlunun ismini Ubeydullah olarak vermektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 452. Halife, Ömer'in Mezar savaşında öldüğünü belirtmektedir. Halife, *Târih*, 203.

³³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 67; Zehebî, *Târih*, V, 60; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288.

³³² Zehebî, *Târih*, V, 59.

³³³ Zehebî, *Târih*, V, 61.

³³⁴ Zehebî, *Târih*, V, 61; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288.

³³⁵ Zehebî, *Târih*, V, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 318.

Yer yer de sıcak çatışmaya girerek Muhtar'a ve askerlerine kayıplar verdireyorlardı.³³⁶

Diğer taraftan Muhtar ve askerlerinin moralleri giderek bozuluyor ve düştükleri bu sıkıntılı durumdan bir çıkış yolu bulmaya çalışıyorlardı. Yiyecek ve içecek temini için konaktan her çıktıklarında saldırıya uğruyor, kayıplar veriyorlardı. Özellikle su temininde çok zorlanıyorlardı. Bütün bu olumsuzluklara bir de kuşatmanın şiddeti eklenince moraller daha çok bozuluyor, ümitler tükeniyordu.

Muhtar'ın sığındığı konak, dönemin şehir yapısına uygun olarak savunma amaçlı yapılmış, çevresi surlarla çevrili, içinde şehir halkından bir kısmının yaşadığı, mescidi, çarşısı ve evleri bulunan suriçi mevkii olmalıdır. Zira Mus'ab b. Zübeyr, ordusuyla gelerek bu surların çevrelediği yapıyı kuşatmış, burada yaşayanların çıkararak ailelerine yiyecek ve içecek temin etmelerine izin vermiştir.

Mus'ab'ın bütün engellemelerine rağmen şehir halkından Muhtar'a yardım edenler de vardı. Özellikle kadınlar Muhtar'ın askerlerine su ve yiyecek taşımaya gayret ediyorlardı. Kadınlar, suriçinden dışarı çıkar, ailelerine ve çocuklarına götürmek üzere bir miktar yiyecek ve su alırlar, içeri girdikten sonra da bu yiyecek ve suyun bir bölümünü savunma yapan askerlere verirlerdi. Fakat kadınların bu şekilde askerlere erzak taşıdığını fark eden Mus'ab, kadınları bundan men etmiştir. Bu yasağın ardından askerler arasındaki erzak ve su kıtlığı daha da arttı. Suriçinde bulunan kuyulardan çıkardıkları suya bal karıştırarak hararetlerini gidermeye çalışan askerler bu şekilde de susuzluklarını gideremeyince ciddi bir susuzluk tehlikesiyle karşılaştılar. Mus'ab b. Zübeyr, askerlerine konağa daha fazla yaklaşmalarını emretti ve böylece muhasara bir kat daha arttı.³³⁷

Muhtar ve askerleri açlık, susuzluk, şiddetli kuşatma ve yiyecek temin edememe gibi sıkıntı ve zorluklara yaklaşık dört ay kararlılıkla dayandılar. Fakat Ramazan ayının girmesiyle zorluklara tahammül etmek çok zorlaşmıştı. Ramazanın ortalarına doğru Muhtar, askerlerini bir huruç hareketiyle kuşatmadan kurtulmaya veya bu yolda şerefle ölmeye teşvik amacıyla konuşmalar yaptıysa da askerler kendilerinde huruç için güç bulamadıklarından onun sözleri tesirsiz kaldı. Askerlerinin bitkin ve ümitsiz halini gören Muhtar, yanındakilere nihai olarak şöyle hitab etti: *"Askerlerim! Allah'a yemin olsun ki, ben kesinlikle teslim olmayacağım. Sizi de benim hakkımda hüküm vermek zorunda bırakmayacağım. Eğer ben çıkıp öldürülecek olursam, bu sizin zayıflık ve zilletinizin*

³³⁶ Taberî, *Târih*, VI, 105; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 67-68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288-289; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 128.

³³⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 440; Taberî, *Târih*, VI, 105.

artmasından başka bir işe yaramayacak. Diğer taraftan, düşmanınızın sizin hakkınızda vereceği hükmü kabul ederek teslim olur ve düşmanınıza böyle bir imkan verirseniz, onlar muhakkak sizi birbirinizin gözü önünde öldüreceklerdir. İşte o zaman; 'Keşke Muhtar'a itaat etseydik!' diyeceksiniz. Benimle çıkıp çarpışacak olursanız, zafer elde edemeseniz bile şerefinizle ölürsünüz."³³⁸ Muhtar'ın, ölümünden sonra olacaklarla ilgili tahmini gayet isabetlidir. Zira teslim olan bütün askerler öldürülecek ve içlerinden pişmanlık izhar edenler çıkacaktır. Ayrıca Muhtar'ın böyle bir tahminde bulunmasının bir sebebi de, Kûfe yönetimini ele geçirdiğinde insafı davranmadığı kişilerce kendisinden intikam alınacağını bilmesi olmalıdır.

Muhtar'ın bu sözlerine, içlerinde Saib b. Malik el-Eş'arî'nin³³⁹ de bulunduğu sadece 19 asker itibar etti. Diğer askerlerin kayıtsız ve ümitsizliğinin farkında olan Muhtar, güzel kokular süründü ve beraberindeki 19 kişiyle birlikte konaktan dışarı çıkıp çarpışmaya başladı. Muhtar, son hazırlıklarını yaparken Saib b. Malik'le aralarında geçen konuşmada kendisinin Arapların eşrafından olduğunu, Abdullah'ın Mekke'de, İbn Necde'nin Yemâme'de ve Mervan'ın Şam'da hilafetlerini ilan ettikleri gibi, kendisinin de herkesin unuttuğu bir zamanda Ehl-i beyt'in intikamını almak amacıyla Kûfe'de bu işe giriştiğini ve diğerleri kadar haklı olduğunu iddia etmiştir. Bu haklılığına dayanarak kendi adına savaşmasını istemiş, şayet bunun için savaşmayacaksa kendi soyu ve şerefi için savaşmasını söyleyerek yoluna devam etmiş, Saib ise, hangi niyetle savaşırsa savaşsın, sonucun değişmeyeceğini ifade etmiştir.³⁴⁰ Bu son sözlerinden Muhtar'ın son anına kadar haklı bir dava üzere olduğuna inandığı ve yaptıklarından dolayı hiçbir pişmanlık duymadığı anlaşılmaktadır.

Muhtar, bu minval üzere 14 Ramazan 67/687 günü, deniz gibi ordunun içine yanındaki 19 askeriyle beraber umutsuzca, adeta acı akıbetini bilerek dalmıştır. Beni Hanîfe'den Abdullah b. Decace'nin Tarîf ve Tarrâf isimli³⁴¹ iki oğlu Muhtar'ı tanımışlar ve onu öldürmek için üzerine hamle yapmışlardı. İki kardeşin hamleleriyle iyice yorulan Muhtar güçsüz kalmış ve nihayet iki kardeşin kılıç darbeleriyle ölmüştü.³⁴² Tarîf ve

³³⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 440; Taberî, *Târih*, VI, 106-107.

³³⁹ Saib b. Malik el-Eş'arî, Ebû Musa el-Eş'arî'nin kızı Amrâ ile evliydi. Bu hamından Muhammed isimli bir çocuğu olmuştu. Muhtar öldürülüp valilik konağı ele geçirilince, henüz küçük bir çocuk olduğu için Muhammed'e dokunulmadı. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 68.

³⁴⁰ Taberî, *Târih*, VI, 107; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 65; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 289.

³⁴¹ Bu iki kardeşin isimleri bazı kaynaklarda Tarrâf ve Tarrâfe olarak geçmektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 441; Taberî, *Târih*, VI, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288; Sarıçam-Aycan, *Emeviler*, 46.

³⁴² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 433, 441; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 195.

Tarrâf Muhtar'ın başını gövdesinden ayırdılar ve Mus'ab'a getirdiler.³⁴³ Bu büyük ve mühim hizmetlerinden dolayı Mus'ab, Tarîf ve Tarrâf'a 30 bin dirhem mükafat verilmesini emretti.³⁴⁴ Muhtar'ın kesik başını da Kûfe'de halka teşhir ettikten sonra, ileri gelen komutanlarının kesik başlarıyla birlikte Mekke'ye Abdullah b. Zübeyr'e gönderdi.³⁴⁵

Mus'ab b. Zübeyr, halifeye isyan etmeme hususunda ibret olması ve insanların emre itaatsizlikten kaçınmaları amacıyla Muhtar'ın bir elinin Kûfe mescidinin duvarına asılmasını emretti. Muhtar'ın eli bu duvarda Haccac'ın valiliğine kadar asılı kaldı. Haccac, Kûfe'ye gelince elin bulunduğu yerden indirilerek gömülmesini emretti.³⁴⁶ Mus'ab'ın, öldürdüğü rakibinin naşından bir parçayı bu şekilde uzun süre sergileyerek halka gözdağı vermesi kısa vadede belli faydalar sağlasa da ilerleyen zaman içerisinde eski hatıraların zihinlerde canlı tutulması ve halka karşı en ufak bir hoşnutsuzluğun bu hatıralar sebebiyle kırgınlığa, daha sonra da ihanete dönüşmesini hiçbir zaman engelleyememiştir. Ayrıca camiye ibadet etmek ve ilim öğrenmek maksadıyla gelen halka, böyle acı hadiseleri hatırlatmak ve temiz duygularını bulandırmak da camilerin dini yaşantıdaki yeriyle bağdaşmamıştır. Mus'ab'ın bu uygulamasında da yine din ile siyaset kurumunun ne kadar iç içe bir hale getirildiğini görmek mümkündür.

Muhtar'ın öldürülmesinden sonra askerleri hâlâ kuşatma altında bulunuyordu. 15 Ramazan günü Muhtar'ın komutanlarından Bahîr b. Abdullah kuşatma altındaki askerleri benzer şekilde kuşatmayı yarmaya çağırdı fakat ona da itibar eden olmadı.³⁴⁷

Muhasara altında komutansız ve çaresiz kalan askerler, Mus'ab b. Zübeyr'e elçi gönderip eman istediler, fakat bu istekleri kabul edilmedi. Bunun üzerine Mus'ab b. Zübeyr'in kendileri hakkında vereceği hükme boyun eğeceklerini bildirerek teslim oldular. Askerler onları elleri ve kolları bağlı olarak konaktan dışarı çıkardılar. Böylece kuşatma sona erdi. Bu kuşatmada her iki taraftan 700 kişi öldü.³⁴⁸

Mus'ab b. Zübeyr'in, eman vermediği bu askerler huzura getirildiler. Askerlerin

³⁴³ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 183; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 154; Taberî, *Târih*, VI, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 68; Zehebî, *Târih*, V, 58-524; Zehebî, *Siyer*, IV, 141; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288; Üçok, *İslam Tarihi*, 43.

³⁴⁴ Halîfe, *Târih*, 203; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 238; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 68; Zehebî, *Târih*, V, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 129.

³⁴⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 183; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 444; İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 154.

³⁴⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 444; Taberî, *Târih*, VI, 110; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 65 .

³⁴⁷ Taberî, *Târih*, VI, 108.

³⁴⁸ Taberî, *Târih*, VI, 108-109; Zehebî, *Târih*, V, 58.

önde gelenlerinden Bahîr b. Abdullah, Mus'ab'la karşı karşıya gelince şöyle yalvardı: *“Bizleri esirlikle, seni de bizleri affedip affetmemekle imtihan eden Allah'a hamdolsun. Affetmek ve affetmemek iki ayrı yoldur. Birisinde Allah'ın rızası, diğesinde ise Allah'ın gazabı vardır. Affedeni Allah da affeder ve değerine değer, izzetine izzet katar. Fakat cezalandıran kişi de aynı şekilde kısas edilip cezalandırılmaktan emin olamaz. Ey Mus'ab! Sizinle aynı kibleye yöneliyor ve sizinle aynı inanç yolunda yürüyoruz. Müslüman olmayan Türklerden veya Deylemlilerden değiliz. Her ne kadar kendi şehrimizin halkından olan kardeşlerimize karşı muhalefet etsek de bizim yanılmamız veya onların yanılmaları mümkündür. Bu bakımdan biz kendi aramızda çarpıştık. Şimdi sizlere mülk ve saltanat verilmiştir. Artık bizleri affedin.”* Bahir sözlerine biraz daha devam etti ve onu dinleyenlerin kalpleri yumuşadı. Mus'ab da onları öldürmekten vazgeçmişti ki, Harûrâ'da babası öldürülen Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ayağa kalkarak; *“Bunları serbest bırakmayı mı düşünüyorsun? Ya bizleri seç, ya da onları.”* diyerek Mus'ab'ı her biri onulmaz riskler barındıran iki seçenekten birini tercih etmeye zorladı. Ardından şehrin ileri gelenleri de aynı sözleri tekrar ettiler. Esirleri serbest bırakmakla Kûfe ve Basralıların desteği arasında tercihte bulunmak zorunda kalan Mus'ab, esirlerin öldürülmelerine karar verdi. Mus'ab'ın bu emrini duyan esirlerden bazıları ona, öldürülmemelerini ve Abdülmelik'e karşı girişeceği savaşta öncü birlik olarak orduya alınmalarını, böylece asker ihtiyacını da belli seviyeye kadar karşılamış olacaklarını, savaş esnasında öldürülseler bile Şam ordusunu zayıflatmış ve işe yaramış bir şekilde öleceklerini, zafer kazanması durumunda da hayatlarıyla ilgili kararın yine kendisinde olduğunu söylediler.³⁴⁹ Fakat bu teklifi de haklı olarak Mus'ab kabul etmedi. Zira onların düşmanlıklarından ve ihanetlerinden emin olamazdı.

Mus'ab'ın kendileri hakkındaki ölüm emrini duyan Misafir b. Saîd; *“Ey İbn Zübeyr! Kendileri hakkında seni hakem kabul eden ve vereceğin karara boyun eğen çaresiz bir Müslüman topluluğu öldürdüğün için Rabbine ne cevap vereceksin? Siz bizden, bizim sizden öldürdüğümüz asker kadar esir öldürün. Fazlasını bağışlayın. Ayrıca, şu anda aramızda bir gün bile sizinle savaşmamış askerler vardır. Onlar burada tarlalarında çalışıyorlar, haraç topluyorlar ve yolları koruyorlardı.”*³⁵⁰ dedi ama onu da dinleyen olmadı.

³⁴⁹ Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, VI, 441-442; Taberî, Târih, VI, 116.

³⁵⁰ Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, VI, 442; Taberî, Târih, VI, 109.

Mus'ab b. Zübeyr, esirlerin ne yapılmasıyla ilgili Ahnef b. Kays'a³⁵¹ fikrini sormuş, Ahnef de; *Ey Emir! Ben, esirleri affetmen gerektiği kanaatindeyim. Çünkü affetmek takvaya en yakın olanıdır.*" demiştir.³⁵² Fakat bu konuşmayı duyan Kûfeliler, esirlerin öldürülmelerini şiddetle talep etmeye devam ettiler. Meselenin bu şekilde çıkmaza girmesi üzerine Mus'ab b. Zübeyr esirlerin öldürülmelerini emretti ve sayıları 5-7 bin civarında olan esirlerin hepsi öldürüldü.³⁵³

Esirler öldürüldükten sonra Ahnef b. Kays, Kûfelilere: *" Bu esirleri öldürmekle siz onlardan intikam almış olmuyorsunuz. İnşallah bu öldürme kıyamet gününde sizin boynunuza bir vebal olarak yüklenmez!"* diyerek serzenişte bulundu. Âişe bt. Talha da esirlerin öldürülmemeleri için kocası Mus'ab'a haber göndermiş fakat elçi Mus'ab'ın yanına geldiğinde esirler infaz edilmeye başlanmıştı.³⁵⁴

Esirlerin öldürülmesinin üzerinden çok zaman geçmeden Mus'ab, bir vesileyle Mekke'ye gitmiş ve burada yaşayan Abdullah b. Ömer'le karşılaşmıştı. Eski dostluk ve muhabbetlerinden dolayı Mus'ab, Abdullah'ın yanına uğramış, gözleri görmediği için kim olduğunu sorduğunda; *"Kardeşinin oğlu Mus'ab'ım"* diyerek kendisini tanıtmıştı. Ardından; *"Ey Amca! İtaatten çıkan ve mağlup olup kaleye sığınincaya kadar savaşan, sonra eman isteyen, kendilerine eman verildikten sonra tekrar savaşan bir kavmin durumunu sana soruyorum. Bunlara ne yapılması gerekir?"* diye teslim olan askerlere yaptığı muamele ile ilgili fikrini sormuştu. Abdullah onların kaç kişi olduğunu sormuş, Mus'ab 5 bin kişi olduklarını söyleyince Abdullah b. Ömer'in dilinden istirca³⁵⁶ dökülürmüş ve ardından şu benzetmeyle fikrini beyan etmişti: *"Bir adam baban Zübeyr'in davar sürüsüne dalsa ve bir sabahta bu davarlardan beş bin tanesini boğazlasa, sen o adamı müsrif ve aşırı giden birisi saymaz mısın?"*. "Evet" cevabını alınca şu karşılığı vermişti: *"Sen bunu davarlar hakkında aşırı gitmek ve israf kabul*

³⁵¹ Ahnef b. Kays, Tabiindendir. Peygamberimiz (s.a.s) hayattayken Müslüman olmuş, fakat O'nunla görüşmemişti. Mus'ab b. Zübeyr'le aralarında samimi bir dostluk vardı. Ahnef, 67/687 yılında Kufe'de Mus'ab'ın yanında iken vefat etti. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 69; Önkal, Ahmet, *"Ahnef b. Kays"*, DİA, İstanbul, 1989, II, 174 .

³⁵² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 19.

³⁵³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 433, 442; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 69; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 288.

Zehebî, Mus'ab'ın esirlere eman verdiğini fakat bu emanına rağmen daha sonra hepsini öldürdüğünü zikretmektedir. Zehebî, *Târih*, V, 58.

Öldürülen askerlerin sayısını İbn Abdirabbih 3 bin olarak vermektedir. İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 154.

³⁵⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 442; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 69.

³⁵⁶ İstirca; bir musibete uğrayan, bir ölüm haberini duyan kimsenin, "İnna lillah ve innâ ileyhi râciûn" (Biz Allah'ın kuluyuz. O bizi varettiler ve biz tekrar O'na döneceğiz.) cümlesini söylemesine denir. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 338.

ediyorsun da tevbe etmelerini ümid ettiğin insanlar hakkında aşırı gitmek ve israf olarak kabul etmiyor musun? Ey kardeşimin oğlu! Elinden geldiği kadar dünyadayken bu günahından dolayı müstehak olacağın ateşini söndürmek için üzerine soğuk su dök!”³⁵⁷ diyerek, Mus’ab’ın esirleri öldürmesinin yanlış olduğunu ifade etmişti.

Mus’ab’ın esir aldığı askerleri öldürtmesiyle ilgili yukarıdan beri zikrettiğimiz Ahnef b. Kays’ın, hanımı Âişe’nin ve Abdullah b. Ömer’in düşüncelerinin daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Zira esirlerin de belirttiği gibi cezalandıran kişi aynı şekilde cezalandırılmaktan emin olamaz. Abdullah’ın belirttiği gibi kible ehli birer Müslüman olan bunca insanın, tevbe etme ihtimali bulunmasına rağmen öldürülmesi, insaf ve vicdanları kanatacak büyük bir israftır. Hiç silah kullanmamış askerlerin de öldürülmesi adalet anlayışına sığmadığı gibi, akrabaları ve kabileleri nezdinde yönetime karşı bir düşmanlığı beraberinde getirmiştir. Bu düşmanlık diğer askerlerin akraba ve kabileleri tarafından beslenen kin ve düşmanlıkla birleşince kısa bir zaman sonra Mus’ab’a ihanet olarak ortaya çıkmıştır. İleride bahsedileceği üzere Mus’ab’ı Deyrulcâselik savaşında öldüren katil; “*Ya lesarati’l-Muhtar*” yani “*Yaşasın Muhtar’ın intikamı*” derken aynı zamanda burada öldürülen esir askerlerin de intikamını aldığını ima ediyordu. Eğer Mus’ab esirlerin arasında silah kullanmayanları bir tahkikat neticesinde belirleseydi, bu esirleri daha hafif cezalar vererek serbest bıraksaydı ve silah kullananları cezalandırsaydı daha adil hareket etmiş olurdu. Onun böyle bir tahkikat yaptırması çok yerinde olacak, insanlardaki adalet duygusu zedelenmeyecekti. Fakat Mus’ab acele davrandığı için böyle bir tahkikat yaptırmamış ve insanların iç dünyasında kırgınlık ve kızgınlıklara sebep olmuştur.

Diğer taraftan Mus’ab’ın Iraklıların desteği ile esirlerin öldürülmesi arasında bir tercihte bulunmak zorunda kaldığını ifade etmiştik. Bu tercihte bulunurken Mus’ab’ın çok zorlandığı yukarıdaki rivayetlerden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Hatta Mus’ab’ın, esirleri istemeye istemeye öldürttüğü dahi söylenebilir. Fakat burada altı çizilmesi gereken asıl noktanın Mus’ab’ın iyi bir siyaset izleyemediği ve kısa vadede karlı çıkacağı Iraklıların desteğini seçtiğidir. Şayet Mus’ab sabırla hareket etse ve Kufelileri teskin edecek tedbirler alabilseydi muhtemelen her iki tarafı da üzmecek bir tercihte bulunabilirdi. Böylece bütün taraflar kazanır, hiç kimse zarar görmezdi. Ancak Muhtar’ın

³⁵⁷ Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşraf*, VI, 452; Taberî, *Târih*, VI, 113; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 229; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 66; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IV, 72; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VIII, 289,318; Yüksel, “Emeviler Döneminde Abdullah b. Ömer”, 34.

isyanı neticesinde zarar görenlerin aceleye getirerek esirleri öldürme taleplerine Mus'ab çok fazla dayanamamış ve bu meşum hadise meydana gelmişti. Özetle Mus'ab'ın iki taraftan birini tercih etmek zorunda bırakılması kanaatimizce Mus'ab'ın Irak'taki yönetimi için kötü bir başlangıç olmuş, daha yönetimi devralır almaz birçok düşman edinmiştir. Bu hadise, bize Mus'ab'ın başarılı, cesur ve kahraman biri olmasına rağmen aynı başarıyı siyasette her zaman gösteremediğini ve bazı uygulamalarında isabetli davranmadığını gösteren bir ibret vesikasıdır. Kendisinden eman isteyenleri affetmesi onu bütün halkın gözünde yüceltebilecekken, o bu fırsatı değerlendirememiş, Kûfelilerin acele ettirmeleri neticesinde iki dünyada da hesabı çok ağır bir vebalin altına girmiştir.

Muhtar es-Sekafî isyanının yaklaşık bir yıl içinde ve iki büyük savaşla dört aylık bir kuşatmanın neticesinde bastırılabilmesi Abdullah ve Mus'ab adına bir başarı ve kazanç olmuştur. Bu başarıyla Irak-Hicaz siyasi bütünlüğü sağlanmış, bölgeyi tehdit eden diğer unsurlarla mücadele etme imkanı doğmuştur. Fakat Muhtar taraftarlarından teslim olan binlerce askerin merhamet edilmeden öldürülmesi Irak'ta yönetim aleyhine yürütülecek faaliyetlerin de fitilini ateşlemiştir. Ayrıca birbiriyle anlaşma ve birlikte hareket etme imkanına sahip olan Abdullah ve Muhtar'ın birbirleriyle mücadele etmeleri en çok Abdülmelik b. Mervan'ın işine yaramış, yönetimi için büyük tehlike olan bu iki düşmanı karşısında o, bekle-gör taktiğiyle hiçbir zahmete katlanmadan ve herhangi bir güç harcamadan Muhtar'dan kurtulmuştur. Muhtar'ı bertaraf edebilmek için önemli ölçüde güç sarfeden Abdullah b. Zübeyr, maddi ve manevi olarak büyük ölçüde yıpranmıştır.

Mus'ab b. Zübeyr, vali konağına gelip yerleştikten ve şehirde asayişi tam olarak sağladıktan sonra, Muhtar'ın hanımları Ümmü Sabit bt. Semüre b. Cündüb ile Amrâ bt. Numan b. Beşir'i huzuruna çağırttı. Bu hanımlar huzuruna geldiklerinde onlara Muhtar hakkındaki düşüncelerini sordu. Ümmü Sabit, Muhtar'a rahmet dileyerek iyi bir insan olduğunu ve hak bir dava üzere bulunduğunu ifade edince hapsedildi. Amrâ bu şehadetiyle, Muhtar'ın yaptığı bütün işleri kabul ettiğini ve taraftarlarından biri olduğunu ikrar etmiş oluyordu. Mus'ab, Amrâ'nın Muhtar'ın peygamber olduğuna inandığını ve onun hakkındaki kararını sorunca halife Abdullah, onun öldürülmesini emretti. Bu emir üzerine Amrâ bir gece şehir dışında bir yerde pişmanlık iniltileriyle işkence edilerek öldürüldü.³⁵⁸ Amrâ'nın işkence görürken birçok sözle pişmanlığını dile getirmesi de öldürülmekten kurtulmasına yetmedi.

³⁵⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VI, 443; Taberî, *Târih*, VI, 112; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155.

Mus'ab . Zübeyr, Muhtar isyanını ve esirleri bu şekilde bertaraf ettikten sonra, Kûfe'nin çevre yerleşim yerlerine ve diğer bölgelere zekat ve vergi toplama memurları ile yöneticiler göndererek buraları da itaat altına aldı. Daha sonra Muhtar'ın Musul valisi olan İbrahim b. Eşter en-Nehaî'ye mektup göndererek, onu kendisine itaat etmeye davet etti. Mus'ab mektubunda şunları söylüyordu: “Eğer bana itaat edersen, Şam toprakları, süvarilerin komutası ve batı tarafından elde edeceğin topraklar, Zübeyr soyundan gelenlerin hakimiyeti devam ettikçe senindir.” Mus'ab, bu konuda ayrıca İbrahim'e Allah adına ahid ve teminat vermişti. Abdülmelik b. Mervan da, İbrahim'e Irak topraklarının idaresini vermek vaadiyle, kendisine itaat edip saflarına katılması için mektup göndermişti. İbrahim yakın arkadaşlarıyla durumu değerlendirmiş, fakat herkesten farklı bir fikir çıkmıştı. Nihayet İbrahim, Ubeydullah b. Ziyad ve askerleri ile bazı Şam ileri gelenlerini öldürmüş olması sebebiyle hayatı konusunda Emevî yönetimine güvenemediğinden Mus'ab'ın itaatine girmiş ve Abdullah'a bey'at etmiştir.³⁵⁹ Bunun üzerine Mus'ab, İbrahim'in yanına gelmesini emretmiş, İbrahim'den boşalan Musul, el-Cezire, Ermeniye ve Azerbaycan valiliklerine de Mühelleb b. Ebî Sufra'yı tayin etmiştir.³⁶⁰

Mus'ab b. Zübeyr, Muhtar es-Sekafî ile mücadele etmek için Basra'dan ayrılırken yerine Ubeydullah b. Abdullah b. Mamer'i vekil bırakmıştı. Muhtar'ı bertaraf edip Kûfe'yi ele geçirince her iki eyaleti buradan yönetmeye başladı. Fakat 67/687 yılı sona ermeden halife Abdullah, Mus'ab'ı valilikten azlederek Mekke'ye yanına gelmesini emretti.³⁶¹ Mus'ab'ın yerine Basra'ya oğlu Hamza'yı tayin etti.³⁶²

Mus'ab b. Zübeyr, Mekke'ye şehrin ileri gelenlerinden bir grupla beraber gelmişti.³⁶³ Mekke'de halifenin huzuruna vardıklarında Mus'ab, Basra ve Kûfe'deki

³⁵⁹ Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 196; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 131.

³⁶⁰ Taberî, *Târih*, VI, 111; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 69-70; Zehebî, *Târih*, V, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 292;.

³⁶¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 433.

Ahmet Refik, Mus'ab'ın aşırı derecede müsrif olması sebebiyle azledildiğini iddia etmektedir. Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 116.

³⁶² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 434; Taberî, *Târih*, VI, 116-117; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 66; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 72; Zehebî, *el-İber*, I, 55; Zehebî, *Târih*, V, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 292; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 196.

Mus'ab b. Zübeyr'in Basra valiliğinden azledildiği fakat Kûfe valiliğinin bu yılda Mus'ab'ın uhdesinde olduğu, Mus'ab'ın Kûfe'den bir heyetle Abdullah'ı ziyarete gittiği ve bu günlerde Hamza'nın azledilerek Basra valiliğinin tekrar Mus'ab'ın uhdesine verildiği rivayetleri için Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 293.

³⁶³ Mus'ab'ın Irak valiliği süresince üç defa Mekke'yi ziyaret ettiği, ilkinin Muhtar'ın öldürülmesinin hemen ardından İbrahim b. Eşter'le birlikte, ikincisinin valilikten azledilmesinin ardından Irak vergileriyle birlikte Basra'dan gerçekleştirdiği haber verilmektedir. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 444.

icraatlarını anlatmış, atadığı valiler ve diğer görevlilerle ilgili ağabeyi Abdullah'a bilgi vermişti. Abdullah, İbrahim b. Eşter'in vali olarak atanmasını asla kabul etmeyeceğini söylemiş, vücudundaki yaralara babası Eşter'in sebep olduğunu hatırlatmıştı.³⁶⁴ Basralılara hitaben de; *“Allah'a yemin ederim ki, sizden iki kişinin yerine Şam ahalisinden bir kişinin bana bey'at etmesini daha çok isterdim.”* demişti. Abdullah'ın bu sözüne heyette bulunan Ebu Hazir el-Esedî şöyle bir teşbihle cevap verdi: *“Ey Müminlerin Emiri! Bizimle sizin durumunuz A'sâ'nın şu beytinde anlattığı durum gibidir: “Ben ona enlemesine takıldım. O da benden başka bir erkeğin ayağına takıldı. Başka bir erkek de ayağını ona taktı.”*

Bende diyorum ki: “Biz Leyla ile kendimizden geçtik; Leyla ise başkalarıyla kendinden geçti. Başkası ise –kendisini istemediğimiz halde- bizimle kendinden geçti.”

*Ey Müminlerin Emiri! Biz sana gönül bağladık; sen ise Şamlılar'a gönül bağladın. Şamlılar da gönüllerini Mervan'a ve soyuna bağladılar. Şimdi biz ne yapacağız.”*³⁶⁶

Abdullah b. Zübeyr, yukarıdaki sözüyle menfaatlerine göre hareket eden, duruma göre vaziyet alan, çıkar ve menfaatten başka davaları olmayan Basralıların ne kadar kaypak insanlar olduklarını, Şamlıların ise istikrarlı ve birlik içinde mücadele yürüttüklerini anlatmak istemişti. Abdullah'ın bu sözlerinin anlamını, Mus'ab'ın şehid edildiği haberi Mekke'ye ulaştığı zaman yaptığı konuşmasında daha iyi anlıyoruz.³⁶⁷

Diğer taraftan Abdullah'ın özelde Basra halkına, genelde de Iraklılara pek güvenemediğini, Şamlıları beğendiğini ve tebası olmasını istediğini, Basra halkının kerhen Abdullah'a bey'at ettiğini en ufak olumsuz bir durumda ihanet edebileceklerini yukarıdaki karşılıklı konuşmadan çıkarabiliyoruz.

Hamza b. Abdullah, cesur, şecaatli, cömert ve halkın arasına karışan bir kimse idi. Bazen insanlara o kadar ikramlarda bulunurdu ki, adeta yanında hiçbir şey bırakmazdı. Bazen de hiçbir şey vermez, görülmemiş bir cimrilik yapardı. Şehir halkı çoğu zaman hafifliğine, aceleciliğine ve uçarılığına şahit olurlardı. Ahnef b. Kays, hacca gittiğinde Hamza'nın durumunu babası Abdullah'a haber vermiş ve Abdullah da oğlunu Ramazan

³⁶⁴ Şakir, Mahmut, *İslam Tarihi*, III, 391; Aycan, “Abdullah b. Zübeyr”, 104.

³⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 319.

³⁶⁷ İbn Abdірabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 246-247; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 322-323.

ayında valilikten azlederek, yerine tekrar Mus'ab'ı tayin etmiştir.³⁶⁸ Fakat Mus'ab'ın bu ikinci valiliği sadece Basra ve Kûfe ile sınırlı kalmamış, Irak genel valiliği de uhdesine verilmiştir.³⁶⁹

Valilikten azledildiğini duyan Hamza, beytûlmâlden yüklü miktarda mal ve parayı yanına alarak Hicaz'a doğru hareket etmişti. Durumu öğrenen Malik b. Misma' yolunu kesti ve ödedikleri vergilerini yanına alıp götürmesine müsaade etmeyeceğini söyledi. Hamza'ya kardeşi Ubeydullah kefil oldu ve Hamza yanındaki mallarla birlikte Medine'ye ulaştı. Hamza yanında getirdiği malları bazı kimselere emanet olarak bıraktıysa da ehli kitaptan olan bir kişi dışında hiç kimseden emanetlerini geri alamadı. Abdullah b. Zübeyr, olanları haber alınca; “Allah Hamza'yı kahretsin! Ben onun cesareti ve cömertliğiyle övünmek ve iftihar etmek istedim fakat o, buna imkan vermedi ve bu fırsatı tepti.” dedi.³⁷⁰ Hamza b. Abdullah'ın Basra valiliği tam bir yıl sürmüştür.

2.4. Haricîlerle Mücadelesi

Hamza'nın, babası Abdullah tarafından Basra valiliğinden azledilip, yerine Mus'ab'ın tekrar atanması ve Irak genel valiliğinin Mus'ab'ın uhdesine verilmesi ile birlikte, sıra bölgede anarşi ve terör faaliyetleri yürüten Hâricîlerle mücadele etmeye gelmişti. Basra, Kûfe ve Şam arasındaki istikrarsızlık ve sürüp giden mücadeleden dolayı Hâricîler, özellikle Fars eyaletinde iyice güçlenmişler ve bölge halkına zarar vermeye başlamışlardı.

Mus'ab'ın Muhtar'la daha kuvvetli bir mücadele yürütmek için yardımına çağırıldığı Fars valisi Mühelleb b. Ebî Sufra, 14 Ramazan 67/687'de Muhtar es-Sekafî'nin öldürülmesi ve ardından askerlerinin bertaraf edilmesinden sonra Mus'ab tarafından Musul, el-Cezire, Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliklerine tayin edilmiş,³⁷¹ fakat kısa süre sonra tekrar Fars valiliğine atamıştı.³⁷² Mühelleb, yaklaşık iki yıl Fars valisi olarak

³⁶⁸ Taberî, *Târih*, VI, 117; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 211-219; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 292-293; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 196; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 116.

³⁶⁹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 86; Taberî, *Târih*, VI, 117; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 211-214; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 73; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 292; Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 116.

İbn Kuteybe, Irak'ta Kufe ve Basra şehirlerine aynı anda vali olarak atanan kişileri şöyle sıralamaktadır: 1. Ziyad b. Ebîh, 2. Ubeydullah b. Ziyad, 3. Mus'ab b. Zübeyr, 4. Bişr b. Mervan, 5. Haccac b. Yusuf, 6. Yezid b. Mühelleb... Bu valiler, Irak topraklarının doğusunda kalan bütün eyalet valilerinin bağlı bulunduğu genel vali konumundadır. İbn Kuteybe *el-Meârif*, 248-249.

³⁷⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 435; Taberî, *Târih*, VI, 118; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 293.

³⁷¹ Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 54.

³⁷² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 74.

Hâricîlerle mücadeleyle devam etmişti.

Mus'ab b. Zübeyr, 68/687 yılında Irak genel valiliğine atanmasıyla birlikte kendisiyle Abdülmelik arasında güçlü bir set oluşturmak ve Hâricîlerle mücadeleye ağırlık vermek maksadıyla Mühelleb'i tekrar Musul, el-Cezire, Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine atadı. Mühelleb'in yerine de Ömer b. Ubeydullah'ı atadı ve onu Hâricîlerle mücadele etmekle görevlendirdi.³⁷³

Ömer b. Ubeydullah, Fars'a ulaşip valilik görevini devraldıktan sonra Hâricîlerle mücadele için hızlıca hazırlık yapmaya başladı. Bu arada Hâricîler, 65/685 yılında Ubeydullah b. Mâhuz'un öldürülmesinden sonra kardeşi Zübeyr'e bey'at etmişler ve onun liderliğinde mücadelelerini sürdürmüşlerdi. Ömer'in vali olarak atanmasından pek hoşlanmayan Hâricîler, İstahr bölgesine çekilmişler, burada kuvvet toplayarak yeni vali ile mücadeleye girişmişlerdi.

Ömer b. Ubeydullah, ilk olarak Hâricîlerin üzerine oğlu Ubeydullah'ı göndermiş, fakat Ubeydullah yenilmiş ve öldürülmüştü. Bunun üzerine Zübeyr b. Mâhuz, ileri hareketini sürdürerek Ömer b. Ubeydullah'la karşılaşmak istiyordu. Fakat Ömer'in kahramanlık ve cesareti, savaşlardaki atılganlığı dillerde dolaştığı için Hâricîler, onunla karşılaşmaktan çekindiler. İbn Mahuz, askerlerinin hiçbir uyarısını dikkate almayarak Ömer b. Ubeydullah'la savaşa girişti. Bozguna uğrayan Hâricîler, Sabur tarafına kaçtılar. Hâricîleri takip eden Ömer Sabur'da onlarla tekrar savaşa tutuştu ve onlara büyük kayıplar verdirdi.³⁷⁴ Böylece hem oğlunun intikamını aldı hem de Hâricîlere büyük bir darbe vurmuş oldu.

Bu savaştan sonra Hâricîler, İsfahan'a çekildiler. Burada kısa sürede toparlandılar ve savaş için hazırlık yaptılar. Bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra Fars'a doğru harekete geçtiler. Ömer'e yakalanmadan Fars'tan geçip Sabur üzerinden Ahvaz'a ulaştılar.

Hâricîlerin Fars'ı aşarak Irak topraklarına yaklaşmaları üzerine Mus'ab b. Zübeyr, Ömer'i gafletinden dolayı azarladı ve Hâricîlerin Irak'a girmeden durdurulması emrini verdi. Ömer b. Ubeydullah aldığı emir üzere Hâricîleri Irak'a girmeden durdurmak, mümkünse yok etmek gayesiyle hızlıca Fars'tan çıkarak Hâricîler üzerine yürüdü. Mus'ab da Hâricîlerin Kûfe ve Basra şehirlerine saldırıp halka zarar vermesinden endişe

³⁷³ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 135.

³⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 74-75; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 313; Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, 56.

ederek, ordusunun başında Basra'dan çıkmış ve Cisir el-Kebir denilen mevkiye karargah kurmuştu.

Ehvaz'da bulunan Hâricîler, bir taraftan Ömer'in, diğer taraftan Mus'ab'ın üzerlerine geldiğini öğrendiklerinde, bir durum değerlendirmesi yaptılar. Hâricîlerin komutanı Zübeyr askerlerine, üzerlerine gelen iki orduyla savaşmanın doğru olmayacağını ve telafisi mümkün olmayacak kayıplar vereceklerini hatırlatarak Medain bölgesine çekilip tek cepheden mücadele etmeyi teklif etti. Bunun üzerine Hâricîler, Basra üzerine yürümekten vazgeçtiler ve Nehrevan'ı geçerek Medain'e ulaştılar. Böylece Mus'ab'la savaşmayan Hâricîler, Fars bölgesinde terör estirmeye, her tarafta fitneler çıkarıp insanlara zarar vermeye devam ettiler.³⁷⁵

Hâricî tehlikesini savaşız bir şekilde kısa süreliğine halleden Mus'ab b. Zübeyr, Hâricîlerle bundan sonra valileri vasıtasıyla mücadele etmiştir.³⁷⁶ İlk olarak Kûfe valisi Haris b. Ebî Rebâ'a'yı bu mücadelede görevlendirmiş, emrine de İbrahim b. Eşter ve Şebes b. Rib'i gibi komutanları vermiştir. Haris, Hâricîlerle mücadele yürütürken Mus'ab'a yazdığı bir mektupta Hâricîlerle en iyi mücadele edebilecek kişinin Mühelleb olduğunu dile getirmişti. Çünkü Mühelleb, daha önce de Fars'ta valilik yapmış, bu görevi sırasında Hâricîlerle devamlı ve etkili mücadele yürütmüştü. Mektubu okuyan Mus'ab, Mühelleb'i son defa Fars valiliğine atamış ve onu Hâricîlerle mücadele etmekle görevlendirmiştir. Mus'ab'ın emrini alan Mühelleb, Basra'ya gelerek kendisiyle birlikte mücadele edecek askerlerini seçmiş ve Sûlaf mevkiinde Hâricîlerle karşılaşmaya kadar yoluna devam etmiştir. Mühelleb, Sûlaf'ta Hâricîlerle 8 ay kadar savaşmıştır.³⁷⁷ Bu mücadele devam ederken Deyrulcâselik savaşı gerçekleşmiş, neticesinde Mus'ab öldürülmüştür. Bu haber Mühelleb'e ulaştığında o askerleriyle birlikte Abdülmelik'e bey'at etmiştir.³⁷⁸

2.5. Ubeydullah b. Hürri'nin Öldürülmesi

Mus'ab b. Zübeyr'in 68/687 yılında Irak genel valiliğine atanmasının ardından en büyük mücadelesi Hâricîlerle olmuş, bu sorunu belli bir merhaleye kadar hallettikten sonra başka problemlerle de uğraşmak zorunda kalmıştır. Söz konusu problemlerin en önemlilerinden birisi Ubeydullah b. Hürri'nin Irak ve Fars topraklarında ortaya koyduğu

³⁷⁵ Taberî, *Târih*, VI, 119; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 196.

³⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 293.

³⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 70; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 78; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 294.

³⁷⁸ Kurt, Hasan, "Süfyani Emeviler Sonrasında Horasan ve Maveraünnehr'de İç Mücadeleler (64-85/683-704)", *AÜİFD*, 2001, c.XLII, 286.

terör faaliyetleridir.

Ubeydullah b. Hür, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Muâviye b. Ebî Süfyan'ın yanına gitmiş ve onun saflarında Sıffin savaşına katılmıştı.³⁷⁹ Hz. Ali şehid edilene kadar Şam'da kalmış, daha sonra Kûfe'ye gelerek buraya yerleşmişti. Hz. Hüseyin'in şehid edildiği Kerbelâ'da bulunmamıştı. 64/684 yılından itibaren Şam, Irak ve Fars topraklarında karışıklıklar çıkınca Ubeydullah, daha önce yaptığı bey'atını açıktan açığa bozmuş ve bey'atını bozan herkes onun etrafında toplanmaya başlamıştı. Ubeydullah, beraberindekilerle Medain'e gitmiş, burada her önüne gelenden haraç toplamış ve karşılığında da kendi adına düzenlenmiş bir belge vermişti. Ubeydullah, gün geçtikçe gücünü arttırmıştı. Muhtar es-Sekafi'nin 66/685 yılında Kûfe'yi ele geçirip çevre şehirlere valiler ataması da Ubeydullah'ı durduramamış, bu valilerden yakalayabildiklerinden yine haraç toplamıştı.³⁸⁰

Ubeydullah, aralarındaki rekabetten dolayı, Mus'ab b. Zübeyr'in saflarında Muhtar'a karşı savaşmıştı.³⁸¹ 68/687 yılında Mus'ab'ın ikinci defa Basra valiliğine atanmasının ardından Kûfe ve Basra halkının, Ubeydullah'ın, ibn Ziyad ve Muhtar kadar tehlikeli olduğunu ve kendilerine zulmetmesinden korktuklarını iletmeleri üzerine Mus'ab, Ubeydullah'ı yakalatıp hapsetmiş fakat Mezhic ileri gelenlerinin araya girmesiyle serbest bırakmıştı. Ubeydullah serbest kaldıktan sonra ona da açıkça isyan etmiş, Kûfe dışına çıkarak askerlerle çarpışmalara girmişti. Mus'ab b. Zübeyr, Ubeydullah'a bir elçi göndererek itaat etmesi karşılığında bir çok vaatte bulunduysa da o, bu tekliflerin hiçbirini kabul etmedi.³⁸²

Ubeydullah sulhe yanaşmayınca Mus'ab, onun üzerine asker sevk etti fakat Ubeydullah, her defasında gelen askerleri bozguna uğrattı. Mus'ab, istediği şehre vali tayin etmek üzere kendisine eman verdiğini ve iyi mumelede bulunacağını bildirdiyse de yine kabul etmedi. Ubeydullah'ın Tikrit'i ele geçirmesi üzerine Mus'ab kalabalık bir orduyu üzerine göndermiş, fakat bu orduda yenilmekten kurtulamamıştı.³⁸³

Ubeydullah b. Hür, Tikrit'ten Abdülmelik b. Mervan'ın yanına gitmek üzere yola çıkmış, yolunun üzerindeki şehirlerin beytül-mâllerini tamamen ele geçirerek ilerlemiş,

³⁷⁹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 30.

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 80; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 294.

³⁸¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 35.

³⁸² Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 197; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 136.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 82-83.

Mus'ab'ın üzerine gönderdiği birlikleri yine bozguna uğratmıştı. Ubeydullah, yolunu değiştirerek Sevad topraklarına gelmiş, burada üzerine gönderilen bütün orduları yenmiş ve Sevad topraklarına yerleşerek bölgenin haracını toplamaya başlamıştı. Daha sonra Abdülmelik'in yanına giderek ona bey'at etmiş, Abdülmelik'ten Mus'ab b. Zübeyr'in üzerine yürümek için kendisine bir ordu vermesini istemişti. Abdülmelik, bu kadar başarılı olmasına rağmen onu hizmetine almamış, sadece bir takım hediyeler vererek gönlünü kazanmaya çalışmış, Sevad bölgesinde eşkıya faaliyetlerine devam etmesini istemiş ve kendisini askeri ve lojistik bakımdan destekleyeceğini vaat etmişti.³⁸⁴ Ubeydullah'ın, kısa zamanda elde ettiği başarısına ve yenilmezliğine güvenerek Abdülmelik'ten ordu istemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Abdülmelik'in ise elindeki güç sebebiyle Ubeydullah'a güvenemediğini ve Irak bölgesinde terör faaliyetlerini devam ettirmesi noktasında onu teşvik ettiğini söyleyebiliriz.

Ubeydullah, Abdülmelik'ten aldığı destekle 68/688 yılında Kûfe üzerine yürümeye karar verdi ve Enbar yakınlarına gelerek bir kasabada konakladı. Yanındaki askerler Kûfe'ye gitmek için izin istemişler, Ubeydullah izin verince de gitmişlerdi.³⁸⁵ Ubeydullah, izin verdiği askerlerine, kendisinin Enbar'da olduğunu söylemelerini ve Kûfe'den asker toplamalarını emretti. Fakat Ubeydullah'ın az sayıdaki askerle Enbar'da bulunduğunu haber alan Kûfe valisi, Ubeydullah'ın üzerine kalabalık bir ordu gönderdi. Bu ordu, az sayıdaki askeriyle çarpışmaya girişen Ubeydullah'ı yakalayıp öldürdüler.³⁸⁶ Böylece Mus'ab b. Zübeyr'in üzerine gönderdiği 11 askeri birliği her defasında yenilgiye uğratan ve Irak ile Fars bölgesinde büyük karışıklıklara sebep olan Ubeydullah b. Hürr ortadan kaldırılmış oldu. Ubeydullah 68/688 yılında öldürülmüştü.³⁸⁷

Ubeydullah b. Hürr'ün, Kûfe ordusundan kaçmaya çalışırken Fırat nehrinde boğulduğu ve cesedinin bulunamadığı,³⁸⁸ Mus'ab'ı ve Kays kabilesini aşırı derecede hicvetmesi üzerine bu kabilenin mensupları tarafından öldürüldüğü³⁸⁹ veya Abdülmelik b. Mervan tarafından yardım vaadiyle Kûfe üzerine gönderildiği, sonra da Kûfe valisine haber verilerek öldürülmesinin sağlandığı ve başının önce Kûfe'ye daha sonra da Basra'ya gönderildiği³⁹⁰ yönünde farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden

³⁸⁴ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 138-139.

³⁸⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 37.

³⁸⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 39-40.

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 85.

³⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 84; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 197; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 139.

³⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 85.

³⁹⁰ Taberî, *Târih*, VI, 128-130; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 294.

herhangi birini tercih etmemizi sağlayacak bir karine de bulunmamaktadır. Sonuç olarak Ubeydullah bir vesileyle öldürülmüş, böylece insanlar onun canlarına ve mallarına verdiği zararlardan kurtulmuşlardır.

2.6. Mus'ab'ın Valiliğinde Meydana Gelen Diğer Olaylar

68/688 yılı Hac mevsiminde Arafat'ta hacılar dört ayrı sancak altında ibadetlerini yerine getirmişlerdi. Bu dört sancaktan ilki Muhammed b. Hanefiyye'ye, ikincisi Abdullah b. Zübeyr'e, üçüncüsü Abdümelik b. Mervan'a ve dördüncüsü de Yemâme bölgesinde bağımsız bir şekilde hareket eden Necde el-Harûrî'ye aitti. İslam dünyasının parçalanmışlığını tüm açıklığıyla gösteren bu manzaraya rağmen bu dört zümrenin arasında herhangi bir çatışma meydana gelmemiştir.³⁹²

69/688-689 yılında Abdümelik b. Mervan, Irak üzerine yürümeye karar vererek Şam'dan hareket etmiş, fakat Amr b. Saîd el-Eşdak'la aralarında çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle geri dönmek zorunda kalmış, aralarındaki anlaşmazlıkları çözemeyince Amr'ı öldürmüştür.³⁹³

70/689-690 yılı hac mevsiminde Mus'ab b. Zübeyr, yanına bol miktarda mal ve binek hayvanı alarak Mekke'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş, bu mal ve hayvanları Mekke halkına ve kabile reislerine dağıtmış, onlara bağışlarda bulunmuştur. Bu ziyareti esnasında hac farızasını da eda etmiştir.³⁹⁴

Aynı yıl içinde Bizans askerleri Şam üzerine harekete geçmiş ve yerli birçok unsurun da katılmasıyla önemli bir tehlike haline gelmişti. Bu unsurların en önemlilerinden biri ise Ceracime denilen bölge halkıdır. Abdümelik, Ceracime halkı ile bir anlaşma imzalamış ve haftalık bin dinar ödemek şartıyla onların taarruzundan emin olmuş, ardından Mus'ab'la savaşmak üzere Irak üzerine harekete geçmiştir.³⁹⁵ Fakat, Halid b. Abdullah Abdümelik'ten bir miktar asker isteyerek Basra üzerine gidip burayı Abdümelik adına zapedebileceğini söyledi. Abdümelik, Halid'e istediği kadar asker vererek onu Basra üzerine gönderdi. Kendisi de Şam'a geri döndü. Halid iki oğlu ve

³⁹² Taberî, *Târih*, VI,138; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 85.

³⁹³ Amr b. Saîd'in öldürülmesiyle ilgili diğer rivayetler için Bkz. Taberî, *Târih*, VI, 140; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 89-93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 86-90.

³⁹⁴ Taberî, *Târih*, VI, 150; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 248; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 92; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 313.

İbn Abdirabbih, Mus'ab'ın yanındaki Irak ileri gelenleriyle beraber hacca geldiğini, Abdullah'ın ise Iraklı heyete kötü davranıp onları küstürdüğünü ve Iraklılar'ın bu tarihten itibaren Abdümelik'le mektuplaşmaya başladıklarını kaydetmektedir. İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 155.

³⁹⁵ Belâzurî *Fütûhu'l-Büldân – Ülkelerin Fetihleri*, Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, 185-186.

yakınlarıyla beraber gizlice Basra'ya girdi. Malik b. Misma', Halid'i himayesine aldı. Etrafına toplanan insanlarla daha da güçlenen Halid b. Abdullah, Mus'ab'ın ordusuyla savaşacak duruma geldi. Mus'ab b. Zübeyr'de, Halid üzerine İbn Ma'mer komutasında bir ordu gönderdi. İki taraf yirmi dört gün süreyle çarpıştılar fakat bir sonuç alamadılar. İki tarafta savaşmaktan usanınca karşılıklı elçilerin girişimleriyle, Halid b. Abdullah'ın Basra'dan kayıtsız şartsız çıkması şartıyla barış yapıldı. Savaşın devam ettiği günlerde Mus'ab savaş meydanına hareket etmişti. Fakat geldiğinde barış yapılmış, Halid b. Abdullah Basra'yı terk etmişti. Mus'ab Halid'in tarafında savaşan Basralılara çok kızdı ve türlü hakaretler ederek her birine ağır cezalar verdi. Malik b. Misma' cezalandırılanların başında geliyordu.³⁹⁶

Yine aynı yıl içinde Kays ve Tağlib kabileleri arasında kanlı bir mücadele başladı. İki taraf defalarca karşı karşıya gelip çarpıştılar ve ağır kayıplar verdiler. Bu mücadeleden biri olan ilk Sersar çarpışmasında Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan'ın, Kays kabilesine yardımcı olmak için gelmesine Mus'ab çok kızmış, akabinde Ubeydullah'ın kardeşi Nabi b. Ziyadı öldürmüştü.³⁹⁷

Nabi b. Ziyad'ın öldürülmesiyle ilgili farklı bir rivayet şu şekildedir: Nabi, beraberindeki birkaç kişiyle eşkiyalık yaparak yol kesmiş, nihayet yanında bulunan bir başka şahısla birlikte yakalanarak Mus'ab'ın şurta görevlisi olan Mutarrif b. Sîdan'a teslim edilmişti. Nabi, yapılan yargılama neticesinde öldürülmüş, diğer kişi ise sopa cezası tatbik edildikten sonra serbest bırakılmıştı. Bu olaydan sonra Mutarrif Ehvaz'a vali tayin edilmiş ve Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan bir ordu toplayarak Mutarrif üzerine harekete geçmişti. Neticede Mutarrif öldürüldü. Mus'ab, Ubeydullah üzerine Mutarrif'in oğlu Mükrem'i gönderdi fakat Ubeydullah uzun mücadelelerin sonunda gidip Abdülmelik'e sığınmıştı.³⁹⁸ Daha sonra Abdülmelik'le birlikte Mus'ab'a karşı harekete geçmiş ve Deyrucâselik'e kadar gelmiştir.

İbn Zabyan, kardeşi Nabi öldürülünce kardeşinin öldürülmesine karşılık Kureys'ten 100 kişiyi öldürerek intikamını alacağına dair yemin etmişti. Bu yemini sebebiyle de Deyrucâselik savaşında Mus'ab'ı şehid etmiştir. Mus'ab'ı öldürdüğü güne kadar da 80 kişinin kanına girmişti.³⁹⁹

³⁹⁶ Taberî, *Târih*, VI, 155; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 110; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 92-93.

³⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 95.

³⁹⁸ Belâzurî *Fütûhu'l-Büldân*, Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, 440; Taberî, *Târih*, VI, 160.

³⁹⁹ Belâzurî *Fütûhu'l-Büldân*, Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, 440; Yâkut, *Mu'cem*, V, 149-150.

2.7. Deyrulcâselik Savaşı

Abdûlmelik b. Mervan, 69/688 yılında kendisine muhalefet eden Amr b. Saîd'i bertaraf ettikten sonra, Şam'da kendisine muhalif gördüğü diğer kişileri de ortadan kaldırmıştı. Bizans imparatoruyla da bir barış anlaşması imzalayan Abdûlmelik, Şam'da otoritesini sorunsuz ve muhalefetsiz bir şekilde yerleştirmişti. 71/691 yılına geldiğinde, artık Irak üzerine yürüme ve burayı da idaresi altına alma zamanının geldiğine inanıyordu.⁴⁰⁰ Daha önce iki defa Irak üzerine yürümüş, elverişsiz hava şartları sebebiyle hiçbir şey elde edemediği için geri dönmek zorunda kalmıştı.⁴⁰¹ Mus'ab b. Zübeyr ise, Muhtar'ın Kûfe'de gerçekleştirdiği isyanı bastırarak, Hâricîlerin Kûfe ve Basra topraklarına yaptıkları saldırıları engellemiş ve onları Fars bölgesine kaçmak zorunda bırakmış, Irak ve Fars topraklarını birkaç sene boyunca kasıp kavuran Ubeydullah b. Hürri'ü etkisiz hale getirerek Irak bölgesindeki sorunları olabildiğince azaltmıştı. Irak üzerinde otoritesini iyice yerleştiren, ekonomik ve idari yapıyı güçlendiren Mus'ab da artık Şam üzerine yürüyerek Abdûlmelik'in yönetimine son verme zamanının geldiğine inanıyordu.

Görüldüğü gibi iki komutan da birbirlerini hedef almışlardı. Zaten daha önceki senelerde de birbirlerinin üzerine yürümeye teşebbüs etmişler; Abdûlmelik b. Mervan ordusuyla Butnan Habib'e,⁴⁰² Mus'ab b. Zübeyr'de Meskin⁴⁰³ yakınlarındaki Bâcumeyra'ya⁴⁰⁴ kadar gelmiş, burada her iki ordu birbirlerini görece kadar birbirlerine yaklaşmış, fakat bastırıcı kış, soğuk, kar, çamur vb. elverişsiz hava koşulları sebebiyle birbirleriyle sıcak bir çatışmaya girmeden geri dönüp gitmişlerdi.⁴⁰⁵

71/691 yılının sonlarına doğru Abdûlmelik b. Mervan, Irak üzerine yürümek, Mus'ab'ın yönetimine son vererek bu sorunu kökten çözmek istediğini çevresindeki devlet adamlarına açıkladı ve her birinin tek tek fikrini sordu. Amcası Yahya b. Hakem, Şam ve çevresinin yönetimiyle yetinmesini ve Irak yönetimini de Mus'ab b. Zübeyr'e

⁴⁰⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 87.

⁴⁰¹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 424.

⁴⁰² Butnan Habib; Kinnesrin'de Habib b. Mesleme'ye nisbetle bu isimle anılan bir mevkiin adıdır. Habib b. Mesleme, burada bulunan bir kaleyi, İyad b. Çanem'in kendisini Ebû Ubeyde b. Cerrah'a yardımcı kuvvet olarak gönderdiği zaman fethetmişti. Yâkut, *Mu'cem*, I, 531.

⁴⁰³ Meskin; Dicle nehri üzerinde Evana'ya yakın Deyrulcâselik'te bir yerin ismidir. Halife, *Târih*, 205; Yâkut, *Mu'cem*, V, 149; Zehebî, *Târih*, V, 302.

⁴⁰⁴ Bâcumeyra; Tikrit ve Evana'ya yakın bir mevkiin adıdır ve Evana sınırları içindedir. Yâkut, *Mu'cem*, II, 373; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 69.

⁴⁰⁵ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 425; Taberî, *Târih*, VI, 153; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 110; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 314; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 89.

bırakmasını tavsiye etti.⁴⁰⁶ Fakat Abdülmelik; “*Bir işin doğrusunu bulmak isteyen Yahya'nın görüşünün aksini yapsın.*”⁴⁰⁷ diyerek bu fikri beğenmediğini ifade etti. Zira Yahya bir çok nedenden dolayı mevcut durumun korunmasını isteyen statükocu bir siyaset izlenmesi taraftarıydı. Abdülmelik ise, şartların değiştiğini, Irak topraklarında birlik ve huzuru sağlayan Mus'ab'ın Şam üzerine yürüyeceğini ve mevcut durumun değişeceğini görebiliyordu. Yeni bir düzenin kurulacağını bilen revizyonist bir düşünceyle kazançlı çıkacağı bir siyaset takip etme niyetindeydi.

Kardeşi Muhammed b. Mervan, doğru olanın hakkını talep etmek ve Irak üzerine yürümek olduğunu, zaferin bu defa müyesser olacağını ümid ettiğini söyledi. Bazıları, son iki senedir Irak üzerine yürüdüğü halde hiçbir sonuç elde edemediğini, bu yılın da kıtlık yıllarından biri olduğunu ifade ederek yerinden ayrılmamasını tavsiye ettiler. Abdülmelik ise; “*Şam, malı ve geliri az olan bir memlekettir. Bu mal ve gelirlerin bitmeyeceğinden emin olamam. Irak'ın ileri gelenlerinden pek çok kişi de bana mektuplar yazarak beni Irak üzerine yürümeye davet ediyor.*” diyerek bu görüşü de beğenmedi.⁴⁰⁸ Diğerleri ise, kendisinin bizzat sefere çıkmayıp akrabalarından birisinin komutasında ordusunu göndermesini tavsiye ettiler. Bu görüşü de; “*Bu işi ancak aslen Kureyş'ten ve keskin görüş sahibi bir kimse yoluna koyabilir. Ben kahraman birisini bulup ordunun başında gönderebilirim, fakat onun isabetli bir görüşü olmayabilir. Gerçekten ben, savaşmayı iyi bilen ve gerek duyduğunda kılıç kullanmaktan çekinmeyen bir kahramanım. Mus'ab da kahramandır ve kahraman bir aileye mensuptur, fakat savaşmayı pek bilmez ve yumuşak huyludur. Üstelik Mus'ab'ın yanında, ondan farklı düşünen adamları bulunuyor. Benim yanımda ise, bana doğru yolu gösterecek ve nasihat edecek bilgin kimseler bulunmaktadır.*”⁴⁰⁹ diyerek reddetti. Nihayet Abdülmelik, Mus'ab b. Zübeyr üzerine yürümeye kesin karar vererek savaş hazırlıklarına girişti.

Mus'ab b. Zübeyr, Abdülmelik'in savaş hazırlıkları yaptığını haber aldığı anda Basra'da bulunuyordu. Mus'ab, muhtemel savaş için alınması gereken tedbirler konusunda fikrini sorduğunda Mühelleb, Abdülmelik'in Irak ileri gelenleriyle karşılıklı mektuplaştığını, Irak ehlinin ihanet içinde olabileceğini ve kendisini yanından

⁴⁰⁶ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 148.

⁴⁰⁷ Zübeyr b. Bekkâr, Abdülmelik'in 72/691 yılında Şam'dan hareket ettiğini kaydetmektedir. Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Müvaffakiyyât*, 424.

⁴⁰⁸ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Müvaffakiyyât*, 424; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 148.

⁴⁰⁹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Müvaffakiyyât*, 424; Belâzurî, *Ensâbu'l-Esrâf*, VII, 87-88; Taberî, *Târih*, VI, 156-157; İsfahânî, *el-Eğâni*, XIX, 129-130; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 111 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 104; ; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 148-149.

ayırmamasının çok isabetli olacağını söyledi.⁴¹⁰ Fakat Mus'ab; “*Basralılar seni Hâricîlerle mücadele etmek için göndermedikçe benimle savaşa çıkmaktan imtina ediyorlar. Zaten Hâricîlerde Ahvaz’a kadar ilerleyerek şehre zarar verdiler. Eğer Abdülmelik bizim üzerimize gelecek olursa, benim onun üzerine yürümekten başka yolum yoktur. Senin Hâricîleri bertaraf etmen benim için yeterlidir.*”⁴¹¹ diyerek Mühelleb’i Hâricîlerle mücadele etmekle görevlendirdi. Mühelleb de aldığı emir üzere faaliyetlerine devam etti. Basra halkının savaşmak için Mühelleb’in Hâricîler üzerine gönderilmesini şart koşmalarından, onların Abdülmelik’le mektuplaştıklarını ve ihanet içinde olduklarını anlamamız mümkündür. Zira Mus’ab Mühelleb’in varlığıyla olabildiğince güçlü iken Şam ordusu karşısında başarılı olma ihtimali çok yüksektir. Diğer taraftan Abdülmelik’i Irak üzerine yürümeye teşvik edenler, Mus’ab’ı olası bir savaş öncesinde mümkün olduğunca zayıflatma karşılığında Abdülmelik’ten makam mevki talebinde bulunmuş olmalıdır.

Abdullah’ın Horasan valisi Abdullah b. Hazim, Mus’ab’ın Abdülmelik’le savaşmak üzere yola çıktığını haber aldığıında, Ömer b. Ubeydullah’ın, Mühelleb b. Ebî Sufra’nın ve Abbad b. Husayn’ın Mus’ab’ın yanında olup olmadığını sormuş; Ömer’in Fars’te, Mühelleb’in Hâricîlerle mücadelede görevlendirildiğini, Abbad’ın da Basra’da vekil bırakıldığını öğrenmişti. Kendisi de Horasan’da bulunduğu için “*Ey kaplan! Bugün yardımcıları olmayan adamın etlerini ye ve bu ziyafet sana müjde olsun.*”⁴¹² demiş ve Mus’ab’ın sadık komutanlarından mahrum olarak savaşa gittiğini ve sonucunun hezimet olacağını anlatmaya çalışmıştı.

Abdülmelik b. Mervan, öncü kuvvetlerinin başına kardeşi Muhammed’i ve Halid b. Abdullah’ı getirerek, Mus’ab’dan daha önce harekete geçti.⁴¹³ İlk önce Karkisiya’ya gelerek karargah kuran Abdülmelik, buranın yöneticisi bulunan ve Abdullah b. Zübeyr’e bey’at eden, insanları da ona bey’ata çağıran Züfer b. Haris’i muhasara altına aldı. Kuşatmanın uzamasıyla daha fazla dayanamayacağını anlayan Züfer, bu kuşatmadan kurtulmak için Abdülmelik’e bey’at ederek onunla barış yaptı.⁴¹⁴ Oğlu Huzeyl’i de

⁴¹⁰ Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, VII, 85; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 200.

⁴¹¹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru’l-Muvaffakiyyât*, 425; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IV, 105.

Bu hadisenin, Mus’ab b. Zübeyr’in Muhtar’ı bertaraf ederek Kufe’ye hakim olması sonrasında veya ikinci defa Basra valiliğine atandığı 67/688 yılında gerçekleşmiş olması gerektiği kanaatindeyiz. Zira, Hâricîler bu yılda Ehvaz’a saldırmışlar, Mühelleb’de yine bu yılda Hâricîlerle mücadele etmekle görevlendirilmişti.

⁴¹² Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru’l-Muvaffkiyyât*, 440; Taberî, *Târih*, VI, 158; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IV, 109; Zehebî, *Siyer*, IV, 145.

⁴¹³ Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, VII, 88.

⁴¹⁴ Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, VII, 87; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 200; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükutu*, 90; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 147.

Abdûlmelik'in ordusuyla daha önce bağılı bulunduğu Mus'ab b. Zübeyr üzerine gönderdi. Fakat Huzeyl, savaş esnasında Mus'ab'ın ordusuna katılarak İbrahim'in öncü kuvvetleriyle birlikte mücadele etti.⁴¹⁵

Abdûlmelik'in Karkisiya seferi bazı kaynaklarda Mus'ab b. Zübeyr'le olan mücadelesinden bağımsız olarak 71/690-691 yılı olayları arasında zikredilmektedir. Fakat biz bu olayı konu bütünlüğünü sağlama açısından Deyrulcâselik savaşından hemen önce zikredilmesinin daha uygun olacağı düşüncesiyle burada ana hatlarıyla bu olayı zikrettik.

Züfer b. Haris, Ürdün ve Karkisiya gibi Şam'a yakın bir bölgede 65/685 yılından 72/691 yılına kadar, halife Abdullah'ın adeta bir uç beyi gibi yöneticilik yapmış, birçok askeri müdahaleye kararlılık ve metanetle dayanmış, fakat ne yazık ki bu savunmalarında halifeden gerekli askeri ve lojistik desteği alamamıştır. Diğer taraftan Züfer b. Haris el-Kilâbî'nin de Abdûlmelik'e bey'at etmesiyle, Abdullah b. Zübeyr'in Ürdün bölgesindeki hakimiyeti son bulmuştur. Abdûlmelik ise hakimiyet sahasını daha da genişletmenin yanında, hemen yanibaşında bulunan bir tehditten kurtulmuş oluyor, Mus'ab'ın üzerine yürürken idare merkezi olan Şam'ı koruma altına alıyordu.

Abdûlmelik b. Mervan ileri harekatına devamla Muhtar es-Sekafî'nin intikamını almak isteyen ve onun davasını sürdürmeye çalışanları da itaat altına aldı.⁴¹⁶ Yaklaşık iki bin süvariden oluşan bu grup "Düşmanımın düşmanı dostumdur." düşüncesiyle hareket ederek Abdûlmelik'in ordusuna katılmış⁴¹⁷ ve Mus'ab'a karşı savaşarak Muhtar'ın intikamını almaya çalışmıştır.

Abdûlmelik'in 71/691 yılı sonlarında çıktığı Karkisiya seferi yaklaşık altı ay sürmüş, Mus'ab ise bu zaman zarfında yaklaşan savaş için hazırlıklarını tamamlamış ve 72/691 yılı Rebûlâhir ayının sonu veya Cemaziyelevvel ayının başında, yanına tecrübeli bir komutan olan Ahnef b. Kays'ı alarak Basra'dan hareket etmişti. Mus'ab ve ordusu Kûfe'ye ulaştığında Ahnef b. Kays burada vefat etti.⁴¹⁸ Bunun üzerine Mus'ab b. Zübeyr, Musul ve el-Cezire valisi İbrahim'i yanına çağırdı. İbrahim'i öncü kuvvetlerin

⁴¹⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 106; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdûlmelik b. Mervan*, 155.

⁴¹⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 108-109; İsfahânî, *el-Eğânî*, XIX, 131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 105; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 91.

⁴¹⁷ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdûlmelik b. Mervan*, 147.

⁴¹⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 84.

Ahnef b. Kays'ın daha önce vefat ettiği ile ilgili rivayetler için Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 69; Önkal, Ahmet, "Ahnef b. Kays", *DİA* II, 174.

komutanlığına getirerek, ordusuna hareket emri verdi ve önceki senelerde yaptığı gibi Meskin'e⁴¹⁹ gelerek burada karargah kurdu.⁴²⁰

Mus'ab b. Zübeyr'in ordusuyla beraber Meskin'de karargah kurmasından kısa bir zaman sonra Abdülmelik de Meskin'e geldi ve karargahını kurdu. Abdülmelik, geride kendisini endişeye sevk edecek hiçbir sorun bırakmadan Meskin'e gelmişti. Burada da, daha önce Abdullah'a olan bey'atlarını bozarak itaatten çıkan ve kendisine itaat etmek üzere mektuplaşan Irak ileri gelenleriyle tekrar iletişim kurdu. Hatta daha önce iletişim kurmadığı bazı kimselere bir takım vaadlerde bulunarak diğerleri gibi onları da Mus'ab'a ihanet etmeye teşvik etti. Abdülmelik, her an ihanet etmeye hazır hale getirdiği Iraklılara, durumlarına ve mevkilerine göre Isfahan gelirlerinden vermeyi, Isfahan valiliğini veya Irak'ta bazı yerlerin yöneticiliğini vermeyi vaat etmişti.⁴²¹ Fakat Iraklıların çoğu Abdülmelik'ten Isfahan valiliğini talep edince o; *"Bu Isfahan dedikleri nasıl bir yer! Altını ve gümüşü mü var ki bana mektup yazan en az kırk kişi orayı istiyor?"*⁴²² diyerek hem şaşkınlığını hem de Iraklıların açgözlülüğünü ve tamahkarlığını dile getirmişti.

Abdülmelik Meskin'de, Irak ileri gelenlerine ve Mus'ab b. Zübeyr'in bütün komutanlarına mektuplar yazmış, mektubu alanlar ise bu durumu herkesten gizlemişlerdi. Sadece İbrahim b. Eşter, kendisine gelen mektubu mührünü açmadan ve okumadan Mus'ab'a getirmişti.⁴²³ Mus'ab mektubu açıp okuduğunda, Abdülmelik'in İbrahim'i kendisine itaat etmeye çağırdığını ve karşılığında Irak valiliğini vaat ettiğini gördü. Mus'ab İbrahim'e mektupta neler yazdığını bilip bilmediğini sormuş, bilmediği cevabını alınca biraz rahatlamıştı. Mus'ab, okuduğu mektubun içeriğini İbrahim'e şöyle haber vermişti: *"Seni kendisine itaat etmeye ve bunun karşılığında Irak valiliğini vermeye davet ediyor. Gerçekten bunlar, ele geçirilmesi çok arzu edilen büyük nimetlerdir."* Mektubun içeriğini Mus'ab'ın dilinden öğrenen İbrahim, daha önce verdiği sözü bozmayacağını ve ihanet etmeyeceğini, Abdülmelik'in sunacağı mal-mülk, şan-şöhret ve makamlarda asla

⁴¹⁹ Mus'ab b. Zübeyr'in ordusuyla gelip karargah kurduğu yer, kaynakların çoğunda Meskin olarak zikredilmektedir. Fakat İbnü'l-Esîr gibi bazı tarihçiler buranın Bacumeyrâ olduğunu kaydetmektedirler. Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, III, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 105; Zehebî, *Târih*, V, 302; Zehebî, *Siyer*, IV, 143; Zehebî, *İber*, I, 59; Avcı, *Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emeviler*, 157.

⁴²⁰ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Müvaffakiyyât*, 426; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 88; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 105.

⁴²¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 89; Sariçam-Aycan, *Emeviler*, 47.

⁴²² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 89; Taberî, *Târih*, VI, 157; İsfahânî, *el-Eğânî*, XIX, 131-132; ; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 241; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 105; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 314.

Zübeyr b. Bekkâr, İsfahan valiliğini talep edenlerin kırk kişi olduğunu zikreder. Zübeyr b. Bekkâr, Ahbâru'l-Muvaffakiyyât, 426.

⁴²³ Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 200-201.

gözü olmadığını, Abdülmelik'in Irak ordusundaki bütün komutanlara benzer vaadlerde bulunduğunu ve bu komutanların ihanetinden korktuğunu belirtti ve muhtemel bir ihanete karşı bir tedbir olarak bütün komutanların boynunu vurdurmasını tavsiye etti. Bu hayati uyarı karşısında Mus'ab; “*Eğer senin dediğini yaparsam, onların aşiretleri de bana karşı samimi davranmaz ve ihanetleri daha çabuk olur.*” cevabını vererek onları idam edemeyeceğini belirtti. İbrahim ise başka bir tedbir olarak onları zincire vurarak Medain'deki Kısra'nın Beyaz sarayına hapsedmesini, eğer yenilecek olursa, onları idam edecek cellatlar görevlendirmesini, şayet zafer kazanırsa onları affederek serbest bırakmasını, böylece hem aşiretlerini sevindirmiş hem de ihanetten korunmuş olacağını söylemişti.⁴²⁴ Mus'ab b. Zübeyr, İbrahim'in uyarılarını ve tedbir alma konusundaki hayati tavsiyelerini dinlememiş daha önemli işleri olduğunu söyleyerek hiçbir tedbir almamış ve komutanlarını cezalandırmamıştı. Ardından, daha yeni vefat etmiş olan yakın dostu Ahnef b. Kays'a rahmet dileyerek, onun kenisini Iraklıların ihanetine karşı uyanık olması konusunda devamlı uyardığını ve Iraklılar için “*Bunlar, sıkıldıklarında başka bir vali istemekle, her gün başka bir koca arzulayan fahişe kadınlara benzerler.*”⁴²⁵ diyerek ihanetlerinden korumaya çalıştığını söylemişti. Mus'ab b. Zübeyr'e ihanet eden komutanların önde gelenleri Attâb b. Verkâ, Ziyad b. Amr ve Malik b. Misma' gibi daha önce Mus'ab'la bazı sorunlar yaşayan kimselerdi.⁴²⁶

Mus'ab b. Zübeyr'in, komutanlarının ihanetine karşı kendisini uyarın ve tedbir alması gerektiğini söyleyen İbrahim b. Eşter'in sözünü dinlememesi, Mus'ab'ın tedbirsizlik yaptığı şeklinde yorumlanabilir. Fakat biraz düşünüldüğünde Mus'ab'ın yaptığının daha isabetli olduğu anlaşılır. Zira, uzun zamandır Abdülmelik'le mektuplaşan ve onu Irak üzerine yürümeye davet eden Irak ileri gelenlerinin, Mus'ab'ın ihanetlerini anlaması durumunda ne yapacaklarına dair de bir planları olmalıdır. Ya da Abdülmelik'in kendilerine vaad ettiği makam ve mevkiye güvenen liderler, emirleri altındaki askerlerine de birtakım vaadlerde bulunmuş olmalıdırlar. O günün toplum yapısı aşiret örgütlenmesi şeklinde olduğu için, liderleri tutuklanan ve belki de öldürülen aşiret mensupları savaş meydanında olduklarına bakmadan, bu yapılanlara karşı durur ve isyan edebilirlerdi. Böylelikle savaş başlamadan isyan sebebiyle bitmiş olur ve belki de İbrahim b. Eşter ile

⁴²⁴ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 426; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 89-90; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 201; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 150-151.

⁴²⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 91; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 109; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 105; Zehebî, *Târih*, V, 303; Zehebî, *Siyer*, IV, 143; Zehebî, *İber*, I, 59.

⁴²⁶ İbn Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 158; İsfahânî, *el-Eğâni*, XIX, 132; Zehebî, *Târih*, V, 303; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 315; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 93.

Mus'ab b. Zübeyr kendi askerleri tarafından öldürülürlerdi. Bu ihtimaller olmasa bile, savaş düzeni alındıktan sonra, bırakın komutanların değiştirilip tutuklanmasını veya öldürülmesini, daha küçük bir hoşnutsuzluk bile orduda kargaşanın yaşanmasına sebebiyet verecek ve anında bozgun meydana gelecekti ki bunun birçok örneği tarihte yaşanmıştır. Mus'ab b. Zübeyr, komutanlarının ihanet edeceklerini savaş meydanına çıkana kadar öğrenememiştir, zaten iş işten geçmiştir. Savaşmak için meydana çıktıktan sonra, eğer İbrahim b. Eşter'in teklif ettiği tedbirleri alsaydı, zaten mukadder olan yenilginin ve ardından gelen şehadetinin biraz öne alınmasından başka bir sonuç ortaya çıkmayacaktı. Diyebiliriz ki; İbrahim b. Eşter'in teklif ettiği tedbir olağanüstü şartlarda, Mus'ab b. Zübeyr'in tedbir almaması ise, alınan tedbirin fayda yerine zarar getireceği zamanlarda geçerlidir.

Abdülmelik b. Mervan'ın makam-mevki vaadlerine inanarak Mus'ab b. Zübeyr'e ihanet eden Iraklıların yanında, ihanet etmeyen kimseler de bulunuyordu. Kays b. Haysem, Mus'ab b. Zübeyr'e ihanet eden hemşehrilerini görünce; *“Yazıklar olsun size! Şamlıları topraklarınıza sokmayın. Allah'a yemin ederim ki, onlar sizin ürünlerinizden yiyecek olurlarsa sizi evlerinizde sıkıştırırlar. Yemin olsun ben, Şamlıların efendisinin halifenin kapısında bekleyip, kendisini bir işe göndermesiyle sevindiğini gördüm. Yaz mevsiminde çıktığımız seferlerde bizden birinin azığının birkaç hayvan yükünden oluştuğunu, buna rağmen Şamlılardan birinin ise tek atıyla sefere çıkıp azığını arkasına aldığına defalarca şahit oldum.”*⁴²⁷ diyerek valilerine ihanet etmekten vazgeçmeleri için çaba sarfetmişse de sözünü hiç kimseye dinletememişti.

İki ordu karşılıklı harp düzeni alıp birbirlerine yaklaştırmaya başladıkları bir sırada Abdülmelik, Kelb kabilesinden birini barış teklif etmek ve savaşı engellemek üzere Mus'ab'a gönderdi. Abdülmelik barış yapmak için, Mus'ab'ın halkı ağabeyi Abdullah'a bey'ata davet etmekten vazgeçmesini, kendisinin de halifelik davasından vazgeçeceğini ve halife seçiminin şuraya bırakılmasını teklif etmişti.⁴²⁸ Abdülmelik'in kabul edilmesi pek mümkün görünmeyen bu teklifini Mus'ab, aralarında kılıcın hüküm vereceğini söyleyerek reddetmiştir. Abdülmelik'in önce davranarak hasmına barış teklifi göndermesi, bir adeti yerine getirmenin ötesinde bir anlam taşımamaktadır. Zaten bu teklif Mus'ab'a da inandırıcı gelmemiş olmalı ki, hiç düşünmeden teklifi reddetmiştir.

⁴²⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 99; Taberî, *Târih*, VI, 157; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 105-106; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, 93.

⁴²⁸ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 426; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 91; İsfahânî, *el-Eğânî*, XIX, 132; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 111; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 106.

Diğer taraftan Abdülmelik de teklifinin kabul görmeyeceğini biliyor olmalı ki, kabul edilemeyecek derece ağır şartlar ileri sürmüştür. Abdülmelik adeta Mus'ab'dan Irak valiliğini bırakmasını ve kayıtsız şartsız muharebe meydanını terk etmesini istemiştir. Kendisinin hilafetten vazgeçmesi ve halife seçiminin şuraya bırakılması ise gerçekleşmesi imkan dahilinde olmayan bir sözdür.

İki tarafın da gerçekleşmesine ihtimal vermediği barış girişimi başarısız olunca Abdülmelik öncü kuvvetlerinin başına kardeşi Muhammed'i, Mus'ab b. Zübeyr de İbrahim b. Eşter'i atadı. Öncü birliklerin karşılıklı saldırılarıyla savaş fiilen başlamış oldu.⁴²⁹ Saatler ilerledikçe aradaki çarpışmalar şiddetlenmeye başladı ve her iki tarafta öncü birliklerine asker takviyesinde bulundular. Mus'ab'ın İbrahim'in yardımına gönderdiği birliğin başında Attab b. Verkâ bulunuyordu. Attab daha önce Abdülmelik'le iletişim kuran ve ona bey'at ederek Mus'ab'a ihanet edenlerden birisiydi. İbrahim, Attab'ın ihanet içinde olduğunu bildiği için yardımına gelmesinden pek memnun olmadı. Zira kendisini en kritik zamanda yardımsız bırakmasından korkuyordu. Öncü birlikler karşılıklı olarak akşama kadar savaştı. Karanlık bastırınca İbrahim'in askerleri savaşa ara vermek istediye de İbrahim bunu kabul etmedi. Karanlığın çökmesini fırsat bilen Attab, emrindeki askerlerle birlikte firar ederek İbrahim'i düşmanı karşısında yalnız bıraktı. Attab'ın birliğiyle firar etmesi, ihanetini fiili olarak ortaya çıkarmıştır ve İbrahim'in korkusunda ne kadar haklı olduğunu kanıtlamıştır. İbrahim, Muhammed'in şiddetli hücumlarına bir müddet daha dayanabildi. Fakat bir süre sonra askerleri bozguna uğradı ve kaçışmaya başladılar. İbrahim ise, etrafını saran askerlerin kılıç ve mızrak darbeleriyle iyice zayıflatıldıktan sonra Ubeyde b. Meysere isimli bir azatlı köle tarafından öldürüldü.⁴³⁰ Başlı gövdesinden ayrılarak Abdülmelik'e sunuldu. Cesedi de Husayn b. Numeyr'in kölesi tarafından, etrafına odun toplanarak yakıldı.⁴³¹

İbrahim'in bütün askerleriyle birlikte yok edilmesi, Mus'ab için adeta sonun başlangıcı demektir. Mus'ab bir yandan İbrahim'in şehid edilmesine üzülmekte, diğer yandan da Attab'ın emrindeki askerlerle firar ederek ihanet etmesine öfkeleniyor, zamanında komutanlarının ihanetine karşı tedbir alamamanın acı sonuçlarıyla yüzleşiyordu.

Sabah olup ortalık aydınlandığında Abdülmelik, ordusuna hareket emri vererek

⁴²⁹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 427.

⁴³⁰ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 91-92; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 201.

⁴³¹ Taberî, *Târih*, VI, 158; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 111; İsfahânî, *el-Eğâni*, XIX, 133; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 106; Zehebî, *Târih*, V, 303; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 315.

Meskin'den Deyrulcâselik'e⁴³² getirdi ve burada karargah kurdu. Yolda REbîa kabilesinden bir grup Abdülmelik'in ordusuna katıldı. Bu askerlerin içinde Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan da bulunuyordu. Mus'ab da ordusunu Deyrulcâselik'e getirdi ve iki ordu karşılıklı harp nizamı alarak son hazırlıklarını tamamladılar. Ordusunu birlikler halinde konumlandıran Mus'ab, savaşın başlamasından hemen önce komutanlarına son taktiklerini verdi ve verdiği emirler doğrultusunda askerlerini ilerletmelerini emretti. Askerlerini cesaretlendirmek amacıyla en ön safta bulunan Mus'ab, savaşın fiilen başlamasıyla komutanlarına ilerlemelerini emretti. Fakat komutanlar, bir hiç uğruna kendilerini ve askerlerini tehlikeye atamayacaklarını söyleyerek bu emri dinlemediler.⁴³³ Mus'ab'ın her türlü teklifine ve ısrarına red cevabı veren komutanlar daha önce Abdülmelik'le anlaştıkları gibi askerleriyle birlikte savaş alanını terk ettiler ve Mus'ab'ı düşmanı karşısında yalnız bıraktılar. Komutanlarının ve ordusunun alandan ayrılmasıyla Mus'ab'ın yanında 70 civarında askeri kalmıştı.⁴³⁴ Mus'ab, bu can yakıcı manzara karşısında İbrahim'in bu komutanların ihanetlerine karşı kendisini uyardığını hatırladı ve; *"Ahh İbrahim ah! Fakat bugün benim İbrahim'im yok!"* diyerek uyarılarını dikkate almadığı için iç geçirdi. Yanında kalan askerlerden biri olan Muğire b. Şu'be'nin oğlu Urve'yi yanına çağırdı. Urve yanına gelince ondan Hz. Hüseyin'in, Ubeydullah'ın hükmünü kabul etmeyip savaşa karar vermesi olayını anlatmasını istedi. Urve hadiseyi anlatınca, hüzünlü ve iç yakıcı bir şiir söyledi. Urve, Mus'ab'ın söylediği bu şiirden ve o ana kadar gördüğü kararlılığından, onun öldürülene kadar savaşaacağını ve teslim olmayacağını anlamıştı.⁴³⁵

İki taraf birbiriyle savaşmaya başlamış, fakat mücadele daha kızışmamıştı. Bu sırada Abdülmelik, kardeşi Muhammed'i eman verdiğini bildirmek üzere Mus'ab'a gönderdi. Muhammed, Mus'ab'a adamlarının ihanet ettiğini, müminlerin emiri olan Abdülmelik'in kendisine eman verdiğini ve savaşmadan sağ salim meydana ayrılabilceğini söyledi. Mus'ab ise müminlerin emirinin halen Mekke'de olduğunu, kendisi gibi cesur ve kahraman kişilerin çıktıkları bu meydana ya galip ve muzaffer olarak ya da mağlup ve öldürülmüş olarak ayrılabilceğini söyleyerek eman teklifini

⁴³² Deyrulcâselik, binası oldukça eski, bahçesi geniş bir kilisenin ve bulunduğu yerin ismidir. Herba topraklarında, Bağdat'a yakın ve Düceyl nehrinin kenarındadır. Sevad ile Tikrit arasındaki sınırın başlangıcıdır. Halife, *Târih*, 205; Yâkut, *Mu'cem*, II, 571.

Deyrulcâselik'le ilgili daha geniş bilgi için Bkz. ed-Dürî, Abdülaziz, *"Deyrulcâselik"*, DİA, İstanbul, 1994, IX, 270.

⁴³³ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 152.

⁴³⁴ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 428.

⁴³⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 99; Taberî, *Târih*, VI, 159; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 111; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 106.

reddetti.⁴³⁶

Mus'ab'dan umduğunu bulamayan ve sözünü dinletemeyen Muhammed, bu defa oğlu İsa'ya seslenerek yanına yaklaşmasını istedi. Mus'ab oğluna görüşme izni verince Muhammed, İsa'ya babasıyla ikisinin iyiliğini istediğini, kurtulmaları için çabaladığını ve verilen emanı kabul edip sağ salim gitmelerini arzu ettiğini belirtti. İsa konuştuklarını haber verince Mus'ab oğluna; “*Oğulcuğum! Abdülmelik'in sana verdiği eman sözünde duracağını düşünüyorum. Arzu ediyorsan buradan ayrılıp gidebilir, kendini kurtarabilirsin.*” dedi. Hiçbir şekilde emanı kabul etme niyetinde olmayan İsa; “*Kureyş kadınlarının seni düşmanın karşısında yalnız ve yardımsız bırakıp ölüme terk ettiğimi ve kendimi kurtardığımı dillerine dolayarak konuşmalarını istemem.*”⁴³⁷ diyerek babasına sonuna kadar yanında kalarak mücadeleye devam edeceğini söyledi. Daha sonra Mus'ab oğlunu Mekke'ye amcası Abdullah'ın yanına göndermek istediye de İsa yine aynı gerekçelerle gitmedi. Diğer taraftan İsa, babasına Basra'ya gitmesini, şehir halkının hala kendisine itaat ettiğini veya Mekke'ye gitmesini teklif etti, bu defa da Mus'ab kabul etmedi.⁴³⁸ Baba-oğul öldürülünceye kadar mücadele etmeye karar verince Mus'ab oğlunu ileri geçirdi ve İsa emrindeki askerlerle birlikte öldürülünceye kadar savaştı. Hasımları karşısında iyice hırpalanan ve yorulan İsa, en sonunda öldürüldü. Başını kesmek için üzerine çullananlara Mus'ab hamleler yaparak engel oldu.⁴³⁹

Oğlunun gözlerinin önünde şehid edildiğini gören Mus'ab b. Zübeyr, çadırına giderek bedenini ve elbiselerini temizledi, abdest aldı, çadırından çıktı ve çadırını yıktı. Artık bütün gücü ve yanında kalan bir avuç askeriyle savaşmaya başladı. Karşısına Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan çıktı ve Mus'ab'ı mübarezeye⁴⁴⁰ davet etti. Mus'ab, kendisine yapılan bu cüretkar teklifi kabul etti ve hasmının üzerine hamle yaparak onu yaraladı.⁴⁴¹ Bu sırada Mus'ab'ın yanında sadece 7 kişi kalmış, birçok yerlerinden de yaralanmışlardı. Mus'ab da yaralarının ağırlaşmasından ve kan kaybından halsiz düşmeye başladı. Bunu gören Ubeydullah, bir grup askerle Mus'ab'ın üzerine hücum etti. Mus'ab'ı

⁴³⁶ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 428 Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 92; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 152.

⁴³⁷ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 92; Namık Kemal, *Büyük İslam Tarihi*, 201-202.

⁴³⁸ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 152-153.

⁴³⁹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 428; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 93; Taberî, *Târih*, VI, 158-159; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 112; İsfahânî, *el-Eğânî*, XIX, 133; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 107; Zehebî, *Târih*, V, 304; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 315.

⁴⁴⁰ Mübareze teke tek çarpışma demektir. Bedir ve Uhut savaşları başta olmak üzere bir çok meydan savaşı iki taraftan çıkan cesur ve kahraman askerlerin karşılıklı teke tek vuruşmasıyla başlamıştır. Vuruşan askerlerden biri öldükten sonra iki ordu birbirine saldırır ve böylece savaş fiilen başlardı.

⁴⁴¹ Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 428.

iyice yorduktan sonra Ubeydullah son darbeyi indirerek onu öldürdü.⁴⁴² İbn Zabyan, Mus'ab'ın başını gövdesinden ayırarak Abdülmelik'e getirdi ve Abdülmelik sevincinden Allah'a şükür secdesi yaptı.⁴⁴³

Daha sonraları bu hadiseyi hatırlayan Ubeydullah; “*O an Abdülmelik'i secde halinde öldürmek içimden geçti. Eğer o gün onu öldürseydim, aynı gün içinde Arapların iki hükümdarını öldürmüş ve insanları onların fenalıklarından kurtarmış olurum. Bunu yapmadığıma hala çok pişmanım.*”⁴⁴⁴ diyerek hayıflanır ve üzüntüsünü dile getirirdi. Abdülmelik de Mus'ab'ın kanlar içindeki kesik başını Ubeydullah'ın elinde gördüğü an, kadim dostu olan Mus'ab'ın ölümüne üzülmüştü. İbn Zabyan'a çok hiddetlenmiş ve insanların en hayırlısını öldürmesine karşılık, insanların en şerlisi olarak nitelediği bu katili öldürmeyi içinden geçirmişti.⁴⁴⁵ Abdülmelik, Ubeydullah'a bin dinar hediye verilmesini emretmiş, fakat Ubeydullah; “*Ben Mus'ab'ı sana itaat ettiğim için değil, kardeşim Nabi'nin intikamını almak için öldürdüm.*” diyerek bu hediyeyi kabul etmemiştir.⁴⁴⁶

Her ne kadar yukarıdaki rivayette Abdülmelik'in kadim dostu Mus'ab'ın ölümüne üzüldüğü ve onu öldüren katili öldürmeyi düşündüğü zikredilse de Mus'ab'ın katili olan İbn Zabyan'ı öldürmeyip bağışlaması ve bir miktar hediyeyle taltif ederek yaptığı iş sebebiyle onu ödüllendirmesi, üzüntüsünde ve düşüncesinde hiç de samimi olmadığını göstermektedir. Abdülmelik eğer gerçekten Mus'ab'ın ölümüne üzülseydi katilini hiç düşünmeden öldürerek yaptığı kötü işin cezasını gecikmeden verirdi.

Abdülmelik b. Mervan, savaş bittikten sonra savaş meydanına gelmiş, Mus'ab ile oğlunun cesetlerini buldurmuş ve gömülmelerini emretmişti.⁴⁴⁷ Ardından Kûfe'ye

⁴⁴² Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 429; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 94; Taberî, *Târih*, VI, 160; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 158; İsfahânî, *el-Eğânî*, XIX, 133; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 242; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 107.

Mus'ab b. Zübeyr'in, Zaide b. Kudame tarafından öldürüldüğü de zikredilmektedir. Bu rivayetlere göre Zaide Mus'ab'ı, “Ey Muhtar'ın intikamı” diyerek öldürmüş, Ubeydullah b. Ziyad'da başını gövdesinden ayırarak Abdülmelik'e götürmüştür. Zehebî, *Târih*, V, 304.

⁴⁴³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 85.

⁴⁴⁴ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 94; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 53.

⁴⁴⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 113; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 159; İsfahânî, *el-Eğânî*, XIX, 134; 305; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 107; Zehebî, *Târih*, V, İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 316.

⁴⁴⁶ Taberî, *Târih*, VI, 160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 112; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 108; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 316.

⁴⁴⁷ Taberî, *Târih*, VI, 160; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 107; Zehebî, *Târih*, V, 305.

gelerek halkın bey'atını kabul etmiş ve şehre vali tayin ederek Şam'a geri dönmüştür.⁴⁴⁸

Deyrulcâselik savaşının meydana geldiği tarihle ilgili farklı rivayetler mevcuttur. Fakat kaynakların çoğunun naklettiği ve tercihe şayan olanı 15 Cemaziyevvel 72/691 Perşembe günüdür.⁴⁴⁹ Savaşın kaç gün sürdüğü ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte, yukarıda aktardığımız olayların seyrinden 2 veya 3 gün devam ettiği anlaşılmaktadır.

Mus'ab b. Zübeyr, 67/686 yılında başladığı Basra valiliğini 1 yıl yürütmüştür. Bu süre içinde Muhtar es-Sekafî isyanını bastırarak onu bertaraf etmiştir. 68/687 yılından itibaren Kûfe ve Basra valilikleri birleştirilerek uhdesine verilmiş, bu görevi yürütürken Hâricîlerle ve Ubeydullah b. Hür'ün terör ve fitne hareketiyle başarılı bir şekilde mücadele etmiştir. En önemli rakibi Abdülmelik'e karşı giriştiği savaşta askerlerinin ihanet etmesi sebebiyle başarı sağlayamamış ve 72/691 yılında hayatını kaybetmiştir. Böylece 5 yıldır yürüttüğü Irak valiliği de sona ermiştir.

Deyrulcâselik savaşında, Abdullah b. Zübeyr, Irak valisi olan kardeşi Mus'ab ile oğlu İsa ve önde gelen komutanlarından İbrahim b. Eşter'i kaybetmiş, Abdülmelik b. Mervan ise bu savaşın kazanan tarafı olmuştur. Savaşın sonucunda Irak ve doğusunda bulunan bütün topraklar Abdülmelik'in denetimine geçmiş, Abdullah'ın idaresinde ise sadece Mekke ve Medine'den oluşan Hicaz toprakları kalmıştır. Takip eden bir sene içinde bu topraklar da Abdullah'ın elinden çıkacak ve o, 73/692 yılında Mekke'de kuşatılacak ve nihayetinde şehid edilecektir. Böylece 64/683 yılından beri Suriye ve Mısır Hâricîndeki bütün İslam topraklarını idare eden Abdullah b. Zübeyr'in hilafeti sona erecek, Abdülmelik b. Mervan, siyasi birliği sağlayarak bütün İslam topraklarını yönetmeye başlayacaktır.

Mus'ab'ın Deyrulcâselik savaşını kaybetmesinin en önemli sebebi hiç şüphesiz Kûfe ileri gelenlerinin Abdülmelik'e bey'at ederek ihanet etmeleri ve onu savaş alanında yalnız başına bırakarak firar etmeleridir. Bunun yanında yaklaşık bir yıl boyunca Abdülmelik'le iletişim halinde olan Iraklıların tespit edilememesi de Mus'ab'ın istihbarat konusundaki bir zaafıdır. Şayet ihanet edenlerin durumu savaş meydanına gelmeden önce tespit edilmiş olsaydı savaşın sonucunun tam tersi istikamette olması kuvvetle muhtemeldi. Zira askeri ve lojistik bakımdan Şam ve Irak askerleri arasında ciddi bir fark

⁴⁴⁸ Refik, *Büyük Tarih-i Umûmî*, 116; Üçok, *İslam Tarihi*, 44; Apak, "Emevilerin Irak Siyaseti", 113; Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", 160;

⁴⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 183; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 249; Zehebî, *Târih*, V, 527; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 320.

olduğu anlaşılmaktadır.

Savaşın sonucuna etki eden bir diğer faktör Mus'ab'ın en iyi ve tecrübeli komutanlarından yoksun olarak savaşa girişmesidir. Mühelleb b. Ebî Sufra, Abdullah b. Hazim ve Ömer b. Ubeydullah gibi kendisine sadakat gösteren tecrübeli komutanları uyarıların aksine görevleri başında bırakmış ve onların tecrübelerinden mahrum kalarak yenilen taraf olmuştur. Böyle bir sonucun ortaya çıkmasında Mus'ab'ın daha önce yaşanmış tecrübelerden ders çıkar(a)mamasının da büyük etkisi olmuştur. Zira daha önce Muhtar'ın en önemli komutanlarından yoksun olarak girdiği Harûrâ savaşını kaybettiğini ve Kûfe'deki savunmasında yine komutanlarının istişaresinden ve askeri kuvvetinden mahrum kaldığı için hezimete uğrayarak öldürüldüğünü gördüğü halde Meskin'e doğru yola çıkmadan önce en önemli komutanlarını Hâricîler üzerine göndererek aynı hatayı tekrar etmiş ve hezimete uğramıştır.

Öte yandan Kûfelilerin menfaatlerine göre hareket etmeleri, Mus'ab'ın tamamen göz ardı ettiği bir durumdur. Hatırlayacak olursak Muhtar isyanı patlak verdiğinde zarar gören Kûfe eşrafı Basra'ya Mus'ab'dan yardım talep etmeye gelmiş ve Muhtar'a saldırması için ellerinden gelen bütün gayreti göstermişlerdir. Muhtar bertaraf edilip şehir geri alındıktan sonra da Mus'ab'ı kendileriyle esir askerler arasında tercihe zorlayarak ona belki de valiliğinin en büyük hatasını işleterek teslim olan bütün esirleri öldürmüşlerdir. Kendilerine ikramda bulunmayan ve hakaretvari bir muamele gördükleri halifeye ilk fırsatta ihanet etme yoluna gitmişler, Abdülmelik'i sevmemelerine rağmen onu Irak üzerine sefere çıkmaya teşvik etmişlerdir. Bu ihanetlerinden Kûfelilerin şartların ortaya çıkardığı zorunluluk sebebiyle Abdullah'a bey'at ettikleri, zorunluluğun ortadan kalkmasıyla bey'atlarını bozdukları anlaşılmaktadır. Ayrıca onların gönülleri sevdiği insanlara bağlı olsa da kılıçları daima güçlünden yana olmuş ve hiçbir zaman sevgi ve muhabbetlerinin gereğini yaparak gönül verdikleri uğruna mücadeleye girişmemişlerdir. Gönül verdikleri kimseler, onların ihmalleri sebebiyle katledilince de mağdur edebiyatı yaparak kendilerini aklamaya çalışmışlardır.

Deyrulcâselik savaşıyla ilgili bir diğer nokta ise, Mus'ab'ın Kûfelilerce maruz bırakıldığı ihanetin, Hz. Hüseyin'in yine Kûfelilerce maruz bırakıldığı ihanet ve vahşete oldukça benzemesidir. Zira her ikisini de önce destekleyen, fakat en çok ihtiyaç duyulan zamanda desteksiz bırakarak düşman karşısında yapayalnız terk eden Kûfe ahalisidir. Hz. Hüseyin'i, Ubeydullah b. Ziyad'ın zulmünden korktukları için terkedilen Kûfeliler, Mus'ab'ı da Abdülmelik'ten elde etmeyi umdukları makam, mevki, mal ve para

karşılığında düşmanına terketmişlerdi. Nasıl ki, Hz. Hüseyin'i yardımsız bırakmak Kûfelilere sancılı bir pişmanlıktan ve ahirette altından kalkılması ağır bir vebalden başka bir şey kazandırmadıysa, Mus'ab'a ihanet etmeleri karşılığında da umdukları hiçbir menfaate sahip olamamışlar, ihanetleri ve veballeri yanlarına kâr kalmıştır. Zira Abdülmelik Irak'ı yönetimine dahil ettikten sonra Kûfelilere yaptığı hiçbir vaadini yerine getirmemiştir. Öte yandan Mus'ab'ın da yanında Hz. Hüseyin'in yanındaki Ehl-i beyti kadar insan kalmış ve bu askerlerin hepsi tıpkı Kerbelâ'da olduğu gibi şehid olmuştur. Hz. Hüseyin'in savaştığı Kûfelilerden oluşan ordunun aksine Mus'ab'ın savaştığı ordu, Şam askerlerinden oluşmaktadır. Savaş demenin dahi zor olduğu bu güçler dengesi bulunmayan mücadelenin sonunda Şamlılar, tıpkı Hz. Hüseyin'in başını gövdesinden ayırarak teşhir etmek suretiyle reva gördükleri vahşi muameleyi Mus'ab'a da reva görmüşler ve başını bir çok mekanda dolaştırmışlardır.

2.8. Mus'ab b. Zübeyr'in Vefatı

Mus'ab b. Zübeyr'in vefat ettiği Deyrulcâselik savaşını yukarıda ayrıntılarıyla aktardığımız için, burada tekrar savaşın safahatına girmeyecek, sadece onun şehid edilirken başına gelenlere değinecek ve vefatıyla ilgili hadiseleri zikredeceğiz.

Hatırlanacağı üzere, 72/691 yılı Cemaziyevvel ayında Mus'ab b. Zübeyr Irak'tan, Abdülmelik ise Şam'dan ordularıyla birlikte harekete geçerek önce Meskin'de, ardından Deyrulcâselik'te karşılaşmışlardı. Bu karşılaşmanın hemen öncesinde Abdülmelik, Iraklılardan Mus'ab üzerine sefere çıkmak için davet mektupları almış, kendisi de mevki, makam, para ve mal vaad ederek onları Mus'ab'a ihanet etmeye teşvik etmişti. Yaptıkları anlaşma gereği Kûfeli komutanların ve askerlerinin ihaneti neticesinde Mus'ab b. Zübeyr, savaş meydanında 70 kadar askeriyle yapayalnız kalmıştı. Mus'ab, İbrahim b. Eşter'in, Meskin'de komutanların ihanetini haber vermesine rağmen fiilen savaş ortamında olması sebebiyle gerekli tedbirleri almakta geç kalmış, neticede İbrahim b. Eşter ve oğlu İsa'nın şehadetleriyle daha da umutsuz bir duruma düşmüştü. Çok gayretli, cesurca ve kahramanca mücadele etmesine rağmen, düşmanlarının çok olması ve toplu bir şekilde üzerine hücum etmeleri neticesinde ağır yaralar almış ve Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan tarafından şehid edilmişti. Ubeydullah b. Ziyad, Mus'ab'ın başını gövdesinden ayırarak Abdülmelik'in huzuruna getirmiş, Abdülmelik, savaşın neticelenmesinden dolayı şükür secdesine kapanmış, beraber büyüdüğü, dünyada herkesten çok sevdiği dostunun, bu şekilde öldürülmesine üzülmüştü. *“Ey Mus'ab! Kureyş kadınları senin gibi bir kahramanı acaba bir daha ne zaman doğurur? Mus'ab,*

Kureyş gençlerinin seyyidi ve efendisiydi.” diyerek üzüntüsünü dile getirmiş ve Mus’ab’la oğlunun naaşlarını buldurarak gömülmesini emretmiştir.⁴⁵⁰ Mus’ab ve oğlunun kabirleri bölge halkı tarafından bilinmekte ve ziyaret edilmektedir.⁴⁵¹ Mus’ab’ın karargah olarak kullandığı mevki ve savaştığı mevziler ile şehid edildiği yer bilinmekte ve buralarda hiçbir bitkinin yetişmediğine inanılmaktadır.⁴⁵²

Abdülmelik, Mus’ab’ın kesik başını Kûfe’ye gelirken yanında getirmiş, ardından Mısır valisi bulunan kardeşi Abdülaziz b. Mervan’a göndermiş, Abdülaziz, onun kesik başını görünce; “*Allah sana merhamet buyursun! Vallahi, sen Iraklıların en ahlaklısı, en iyisi, en güçlüsü, en kudretlisi ve en cömertiydin.*” diyerek ahlakî meziyetlerini saymıştı. Abdülaziz, Mus’ab’ın başını Şam’a göndermiş, burada Abdülmelik’in hanımı Atike, ona daha fazla işkence etmelerine razı olmadığından onun başını yıkamış, kefenlemiş ve defnetmiştir.⁴⁵³ Konuyla ilgili farklı bir rivayette Abdülmelik’in, Horasan valisi Abdullah b. Hazim’i kendisine bey’at etmesi yönünde teşvik ettiği, talep ve vaatlerini içeren mektubuyla birlikte Mus’ab’ın kesilen başını Horasan’a gönderdiği, Abdullah’ın tehdit içeren bu harekete aldırış etmeyerek ona bey’at etmediği ve Mus’ab’ın başını temizleyip yıkayarak kefenlediği ve defnettiği⁴⁵⁴ kaydedilmektedir.

Mus’ab Meskin’e doğru yola çıkmadan önce son defa evine gitmiş, üzerindeki elbiseleri değiştirip ince elbise giymiş, kemerini bağlamış ve kılıcını kuşanarak hazırlığını tamamlamıştı. Mus’ab’ın ince elbiseler giyinerek hazırlandığını gören Sükeyne, kocasının çıktığı seferden geri dönme niyetinde olmadığını anlamış ve çığlık atarak yüksek sesle ağlamaya başlamıştı. İşittiği çığlıkla irkilen Mus’ab, Sükeyne’nin niyetini anladığını fark etti. Sükeyne ve Mus’ab’ın arasında karşılıklı niyet okumaların dışında herhangi bir konuşma geçmedi. Mus’ab bu minval üzere evinden çıkıp Meskin’e doğru yola koyuldu ve bir daha da geri dönmedi.⁴⁵⁵ Mus’ab b. Zübeyr, Meskin’e hanımı Sükeyne bt. Hüseyin’i de getirmişti. Savaşın sonunda Mus’ab şehid olunca, Sükeyne cesetler arasında kocasını aradı. Nice zaman sonra kocasını vücudundaki bir izden tanıyabilen Sükeyne; “*Ey Mus’ab! Allah sana rahmet eylesin. Vallahi sen,*

⁴⁵⁰ Taberî, *Târih*, VI, 161; İbn Abdîrabbih, *el-İkdu’l-Ferîd*, V, 159; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IV, 110.

⁴⁵¹ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 153.

⁴⁵² Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, VII, 106.

⁴⁵³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Târih*, IV, 110; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 155.

⁴⁵⁴ Kurt, “Süfyani Emeviler Sonrasında Horasan ve Maveraünnehr’de İç Mücadeleler”, 284.

⁴⁵⁵ İsfahânî, *el-Eğâni*, XIX, 136; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 114-115.

Müslümanların dostuydun. Evet, benim kocam hâlâ ne kadar da güzeldir!"⁴⁵⁶ diyerek bir süre Mus'ab'ın cesedinin başında ağıt yaktı.

Sükeyne bt. Hüseyin, kocasını şehadetinden sonra da unutmadı. Mus'ab'a benzeyen birini gördüğünde hemen çevresindekilere onun cesaret ve cömertliğini anlatır ve ağlardı.⁴⁵⁷ Mus'ab'ın vefatının ardından Kûfe'de yapayalnız kalan Sükeyne, Medine'ye gitmek üzere yola çıktığında etrafına şehir halkından bazıları toplanmış, sanki kocasına ihanet etmemişler gibi; "*Ey Rasulüllah'ın kızı! Allah senin dostun ve kocan olan Mus'ab'a rahmetiyle ve iyiliklerle muamele buyursun!*" diyerek taziyelerini sundular. Sükeyne ise; "*Allah sizden razı ve hoşnud olmasın ve bu beldenin insanları benden sonra hiçbir hayır görmesin. Siz benim babamı, dedemi, amcamı ve kocamı öldürdünüz. Beni küçükken yetim, büyükken de dul bıraktınız.*"⁴⁵⁸ diyerek Iraklıların Hz. Ali'nin halifeliğinden beri yaptıkları ihanetleri yüzlerine haykırmıştı.

Mus'ab b. Zübeyr ile Abdülmelik, gençlik yıllarında Medine'de Hubbâ isimli dostlarının yanına gidip sohbet eder, dertleşirlerdi. Hubbâ'ya Deyrulcâselik savaşı ve sonucunda Mus'ab'ın şehid olduğu haber verildiği zaman Hubbâ, Mus'ab'ı öldürene lanet okumuş ve beddua etmişti. Mus'ab'ı öldürenin Abdülmelik olduğunu duyunca ise Hubbâ buna inanmamış ve; "*Vay başıma gelen! Öldürülene de öldürene de babam feda olsun!*" demişti.⁴⁵⁹

Mus'ab'ın vefatından sonra Abdülmelik hacca gitmiş, dönüşte de Medine'ye uğramıştı. Eski dostu Hubbâ'yla görüşüp hasret gidermek istedi. Abdülmelik'in geldiğini gören Hubbâ; "*Sen gerçekten kardeşin Mus'ab'ı öldürdün mü?*" diye sormuş, Abdülmelik ise şiirler söyleyerek kendini savunmuştu.⁴⁶⁰

Mus'ab'ın en yakın dostlarından biri olan Abdullah b. Ebî Ferve, en değerli dostu Mus'ab öldürüldükten hemen sonra Mekke'ye gitmiş ve halife Abdullah b. Zübeyr'le görüşmüştü. Abdullah Irak ahvaliyle ilgili haber almak isteyince o, Mus'ab'la son konuşmalarını anlatmış ve uğradığı ihanet karşısında kaçıp kurtulmasını teklif ettiğini, fakat onun kabul etmeyerek tek başına sonuna kadar mücadele ederek öldürüldüğünü anlatmıştı. Hadiseyi dinleyen halife hem üzülmüş hem de kardeşinin son anlarında gösterdiği kahramanlığından dolayı sevinmiş ve gururlanmış, ardından kardeşine dua

⁴⁵⁶ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 108; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 242; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 115; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 321.

⁴⁵⁷ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 245.

⁴⁵⁸ İbn Abdîrabbîh, *el-İkdu'l-Ferîd*, V, 160.

⁴⁵⁹ Taberî, *Târih*, VI, 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 108.

⁴⁶⁰ Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 155.

etmiştir.⁴⁶¹

Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Mus'ab'ın şehid edildiğini haber aldığı anda, bir müddet konuşamamış, yüzü renkten renge girmişti. Çevresindekiler, hiç alışık olmadıkları bu halini anlayamadılar. Nihayet üzüntüsü biraz hafifleyince kalkıp minbere çıktı ve insanlara şöyle bir konuşma yaptı: *"Yaratmak da, emretmek de yalnız kendisinin olan Allah'a hamd ederim. O, mülkü dilediğine verir ve dilediği kimseden de çekip alır. Dilediğini aziz kılar, dilediğini de zelil kılar. Haberiniz olsun ki Allah, haklı olan kimseyi tek başına bile olsa zelil etmez. Şeytanı dost edinen kimseyi ise -isterse bütün insanlar onunla birlikte olsunlar- aziz kılmaz. Biliniz ki, Irak'tan bizi hem üzen hem de sevindiren bir haber aldık. Kardeşim ve Irak valim Mus'ab öldürülmüş. Allah ona rahmet etsin, bizi sevindiren, onun bu ölümünün şehidlik olduğunu bilmemizdir. Bizi üzen şey ise, sevilen birisinden ayrılan kimsenin, bu ayrılık sırasında bu musibetle karşı karşıya kaldığı zamanda hissettikleridir. Sağlam görüş sahibi kimse, güzel sabır gösteren ve teselli olandır. Her ne kadar Mus'ab'ın öldürülmesi musibetine maruz kalsam da daha önce ben babam Zübeyr'in de öldürülmesi musibetine maruz kalmıştım. Halife Osman b. Affan, nasıl musibetten kurtulamadıysa ben de kurtulamıyorum. Mus'ab da Allah'ın kullarından bir kuldu. Benim yardımcılarımdan biri idi.*

Bilesiniz ki Iraklılar, hain ve münafık kimselerdir. Mus'ab'ı az bir paraya satıp düşmanına teslim ettiler. Mus'ab öldürüldü de ne oldu sanki? Allah'a yemin ederim ki, biz Ebu'l-As'ın oğulları gibi yataklarımızda ölmeyeceğiz. Andolsun, onlardan herhangi birisi, ne cahiliye savaşında ne de İslâm dönemindeki savaşlarda ölmüş değildir. Biz ancak yaralarıyla ve kılıçların gölgesi altında ölürüz. Bilesiniz ki dünya, hakimiyeti asla yok olmayan, mülkünün sonu asla gelmeyen, en büyük Melik'in verdiği bir emanettir. Düçar olduğum musibet sebebiyle söyleyeceklerim bunlardır. Kendim için de sizin için de Allah'tan mağfiret dilerim."⁴⁶²

Mus'ab b. Zübeyr'in vefat ettiği tarihle ve yaşıyla ilgili kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Deyrulcâselik savaşının 71/691 yılında meydana geldiğini haber veren rivayetlerin yanında⁴⁶³ 72/691 yılında vuku bulduğunu haber veren rivayetler de⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 86.

⁴⁶² Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, 435-436; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 102-103.

⁴⁶³ Halîfe, *Tabakât*, 241; Buhârî, *Târih*, VII, 350; Râzi, *Kitabu'l-Cerh*, VIII, 303; Taberî, *Târih*, VI, 161; İbn Hibban, *Takrîb*, 1160; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 215; Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefyât*, IV, 143.

⁴⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 183; Halîfe, *Tabakât*, 241; Halîfe, *Târih*, 205; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III, 109; İsfahânî, *el-Eğânî*, XIX, 129; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 214; Zehebî, *Târih*, V, 305,527; Zehebî, *Siyer*, IV, 143.

bulunmakta ve bu haberler çağdaş müelliflerce önceki rivayete göre daha çok kabul görmektedir. Deyrulcâselik savaşıyla ilgili ay ve gün ismi veren kaynaklar ittifakla 15 Cemaziyelevvel Perşembe gününü zikretmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in şehid olduğunda 35,⁴⁶⁵36,⁴⁶⁶ 39,⁴⁶⁷ 40⁴⁶⁸ veya 45⁴⁶⁹ yaşında olduğu kaydedilmektedir. Kaynakların bir çoğu bu birbirinden farklı rivayetleri bir arada vermek suretiyle herhangi bir tercihte bulunmamaktadırlar.⁴⁷⁰ Fakat biz Mus'ab'ın, 33/653 yılında doğduğunu nakleden rivayetten hareketle,⁴⁷¹ onun 72/691 yılında 39 yaşında vefat ettiği sonucuna ulaşıyoruz.

Mus'ab ve oğlu İsa'nın kabirleri, daha sonra bir ziyaretgah haline getirilmiş ve üzerine bir türbe inşa edilmiştir. Bu türbe her dönemde halk tarafından bilinen ve çokça ziyaret edilen bir mekan olagelmiştir.⁴⁷²

Irak topraklarında yaklaşık 10 yıl içinde ne denli kanlı, korkunç ve dehşet verici mücadeleler yaşandığını gösteren bir anekdotla bu bölümü bitirmek istiyoruz. Abdülmelik b. Umeyr, Kûfe'de Hz. Hüseyin'in kesik başının bir kalkan içinde Ubeydullah b. Ziyad'ın önünde gördüğünü ve Ubeydullah'ın tahtında oturduğunu, daha sonra Ubeydullah'ın başının bir kalkan içinde Muhtar'ın önünde durduğunu, bir süre sonra Muhtar'ın başının bir kalkan içinde Mus'ab'ın önünde durduğunu, nihayet Mus'ab'ın başının bir kalkan içinde Abdülmelik'in önünde durduğunu gördüğünü anlatmaktadır.⁴⁷³

⁴⁶⁵ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 108; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 250; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 116; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 321.

⁴⁶⁶ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 101; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 110.

⁴⁶⁷ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 250.

⁴⁶⁸ Halife, *Târih*, 206; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 108; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 234; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 321.

⁴⁶⁹ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 108; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 250; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 116.

⁴⁷⁰ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 211-225; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 320-322.

⁴⁷¹ İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'a*, II, 263.

⁴⁷² Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 107; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 216.

⁴⁷³ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 244; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 116; Zehebî, *Siyer*, IV, 142; Zehebî, *Târih*, V, 527; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 322; Erkoçoğlu, *Emevi Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 156.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUS'AB B. ZÜBEYR'İN FİZİKÎ, AHLÂKÎ VE İLMÎ ÖZELLİKLERİ

3.1. Fizikî Özellikleri

Yukarıda hayatını ve faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde aktarmaya gayret ettiğimiz Mus'ab b. Zübeyr'in fiziki özellikleri ile ilgili bilgi veren eserlerde onun, insanların en güzeli ve yakışıklısı olduğu,⁴⁷⁴ iyilik yapmayı sevdiği, güzel yüzlü, selim tabiatlı, heybetli, yüz ve beden bakımından kamil yaratılışlı olduğu⁴⁷⁵ zikredilmektedir. Bu meziyetlerinden ve güzelliğinden dolayı bazı insanlar tarafından kıskanılmıştır.⁴⁷⁶

Valiliği döneminde de Mus'ab güzelliği, yakışıklılığı ve güzel ahlakıyla dillere destan olmuş bir yöneticiydi. Mus'ab, halka hitap ettiği veya hutbe irad ettiği zamanlarda bir çokları onu hayran hayran dinler ve minberin üzerinde, onun kadar yakışıklı ve güzel bir insan görmediklerini dile getirirlerdi.⁴⁷⁷ Yine valiliği döneminde Ebu Hilâl, Hasan el-Basrî'ye Basra'nın en güzel insanının kim olduğunu sormuş, Hasan ise hiç tereddüt etmeden; “*Mus'ab*” cevabını vermişti.⁴⁷⁸ Mus'ab, Irak'ta valilik yapanlar arasında şehir halkı tarafından en çok sevilen kişi olmuştur. O, sakin olması ve yumuşak konuşması gereken yerde suhuletle hareket etmiş, sert konuşması ve şiddete başvurması gereken zamanda ise sert olmuş ve şiddete başvurmaktan çekinmemiştir.⁴⁷⁹

3.2. Ahlâkî Özellikleri

Mus'ab b. Zübeyr, kaynaklarda zühd ve takva sahibi biri olarak zikredilmektedir.⁴⁸⁰ Abdülmelik b. Mervan'a, çocukluk ve gençlik yıllarından dostu olduğu için çok iyi tanıdığı, fakat Irak üzerindeki rekabetleri sebebiyle en büyük rakibi haline gelen Mus'ab'ın nebiz⁴⁸¹ içtiği söylenmişti. Abdülmelik, fiili olarak savaştığı

⁴⁷⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105; Zehebî, *Târih*, V, 525; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, VIII, 317; Aycan, “*Mus'ab b. Zübeyr*” *DİA*, XXXI, 227.

⁴⁷⁵ Mes'ûdî, *Murûcu 'z-Zeheb*, III, 113; İbn Hacer, *Ta'cîlu 'l-Menfa'a*, II, 264.

⁴⁷⁶ Zehebî, *Siyer*, IV, 141; Zehebî, *Târih*, V, 525.

⁴⁷⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, V, 183; Belâzurî, *Ensâbu 'l-Eşraf*, VII, 15; İbn Asâkîr, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 216-217; Zehebî, *Siyer*, IV, 141; Muhammed b. Şakir, *Fevâtu 'l-Vefeyât*, IV, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, VIII, 317.

⁴⁷⁸ İbn Asâkîr, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 217; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, VIII, 318.

⁴⁷⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52.

⁴⁸⁰ Belâzurî, *Ensâbu 'l-Eşraf*, IX, 447.

⁴⁸¹ Nebiz, hurmadan yapılan bir içecektir. İslam fikhında nebizin Hicaz, Şam ve Irak bölgelerinde farklı değerlendirildiği bilinen bir gerçektir. Nebiz, Hicaz ve Şam bölgesinde sarhoş edici özellikte bir içki olarak kabul edilirken Irak bölgesinde içilmesi mubah olan bir içecek türü olarak kabul edilmiştir. Rivayette Abdülmelik'in nebizi sarhoş edici özelliğiyle düşündüğü ve dostu Mus'ab'ın zahidane yaşantısına yakıştıramadığı anlaşılmaktadır. Mus'ab yukarıda bahsedildiği şekilde gerçekten nebiz içmişse bunun Irak bölgesinde üretilen ve hurma suyunun sarhoş edici özelliğe dönüşmeden önceki hali olduğu kanaatindeyiz.

rakibi hakkındaki bu söze inanmamış ve; “*Mus’ab mı nebiz içiyormuş! Kesinlikle inanmam. Vallahi, eğer o, su içmeyi terk etmenin müriüvvet ve takva olduğunu bilse, muhakkak su içmeyi terk ederdi.*”⁴⁸² diyerek Mus’ab’ın zahidane ve müttaki bir şekilde yaşadığına işaret etmişti.

Irak ahalisinden bir heyet Mekke’ye gitmiş ve halife Abdullah’la görüşmek istemişlerdi. Abdullah b. Zübeyr, Iraklıları bir Cuma günü huzuruna kabul etmiş ve onlara valileri olan kardeşi Mus’ab’ın idaresinden memnun olup olmadıklarını sormuştu. Heyette bulunanlar Mus’ab’ın, insanların en güzeli olduğunu, doğruluk ve adaletle hüküm verdiğini söylemişler ve idareden memnun olduklarına dair hüsn-ü şهادette bulunmuşlardı. Abdullah, Iraklılardan aldığı bu güzel karşılığın ardından hazır bulunan cemaate Cuma namazını kıldırması. Namazın ardından minbere çıkmış ve cemaate; “*Ey insanlar! Irak’tan gelen bu heyete, valileri olan kardeşim Mus’ab’ın faaliyetlerini ve halkına karşı davranışlarını sordum. Hepsi de onun güzel işler yaptığını ve onu çok sevdiğini, icraatlarını beğenip takdir ettiklerini söylediler. Muhakkak Mus’ab, insanların kalbini kazanmada dengi olmayan, çok sevilip hiç çekinilmeyen, dilini sadece iyilikleri zikretmek için kullanan, kalbi sağlam ve dosdoğru, gönlü muhabbetle dolu olan ve bu sıfatlarıyla insanlar tarafından çok sevilen güvenilir bir insandır.*”⁴⁸³ diyerek Mus’ab’ın güzel ahlakını anlatmış ve insanlar tarafından sevilip güvenilmesinin sebeplerini açıklamıştı. Mus’ab’ın sahip olduğu meziyetlerden bir kısmını Kasım b. Muhammed; “*Mus’ab, çok akıllı, cana yakın, tam bir lider ve harika yaratılışlı biridir.*”⁴⁸⁴ sözleriyle dile getirmişti.

Mus’ab b. Zübeyr’in kaynaklarda zikredilen bir diğer özelliği, mütevazı oluşudur. Basra valiliği sırasında, yanına kibirli ve hiç kimseyi beğenmeyen birisi gelmişti. Adamın tavır ve davranışlarının iticiliğinden hiç hoşlanmayan Mus’ab; “*Ademoğlunun büyüklük taslamasına hayret ediyorum. Oysa kendisi, iki kez idrar kanalından geçmiştir.*”⁴⁸⁶ diyerek insanın aciz yatalışına rağmen nasıl kibre kapılabildiğine, böbürlenerek insanları küçük gördüğüne hayret ettiğini beyan etmiş, kendisinin bulunduğu makama rağmen

⁴⁸² Zübeyr b. Bekkâr, *Ahbâru’l-Muvaffakiyyât*, 449; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, VII, 16; İbn Abdirabbih, *el-İkdu’l-Ferîd*, V, 159.

Fatih Erkoçoğlu, Mus’ab’ın içtiği nebizi sarhoş eden bir içki olarak kabul etmekte ve Abdülmelik’in huzurunda Mus’ab’ın bu sebeple yerildiğini zikretmektedir. Fakat biz Mus’ab’ın içki içmediği kanaatindeyiz. Zira onun içki içtiğine dair hiçbir rivayet bulunmamaktadır. Erkoçoğlu, *Emevi Devleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, 103.

⁴⁸³ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 221.

⁴⁸⁴ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 223.

⁴⁸⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, VIII, 320.

kibir ve böbürlenme içinde olmadığını ihsas ettirmiştir.

3.2.1. Cesaret ve Kahramanlığı

Mus'ab b. Zübeyr, gayet cesur ve kahramandı ve bu özellikleri övgüye layıktı.⁴⁸⁷ Bir defasında Abdülmelik, meclisinde bulunanlara Arapların ve Rumların en cesurunun ve en yiğidinin kim olduğunu sormuş, yanındakiler ise Hâricîlerin cesur dâî ve savaşçılarından Şebîb, Katarî b. Fücâe gibi kimselerin cesaret ve kahramanlıklarından bahsetmişlerdi. Fakat Abdülmelik verilen cevapları beğenmemiş ve doğru olmadığını söylemişti. *“İnsanların en yiğit ve cesuru, Sükeyne bt. Hüseyin ve Âişe bt. Talha ile evlenen, Rebab bt. Uneyf el-Kelbiyye'nin oğludur. Badiyenin efendisi olarak 5 yıl Irak valiliği yapan, bu süre içinde milyonlarca dinara, sayılamayacak kadar mala ve binek hayvanına sahip olmasına rağmen zahidane bir hayat yaşayandır. Bütün bu servetinden ve zenginliğinden el çekerek kılıcıyla düşmanının üzerine yürüyen, hiçbir zaman geri dönüp mal-mülk sevdasına düşmeyendir. Kendisi insanlara eman ve güven verip canlarını ve mallarını bağışladığı halde, kendisi verilen emanı kabul etmeyerek hor, hakir ve alçaltılmış bir şekilde düşmanı tarafından öldürülmeyi tercih edendir. Savaş meydanında askerleri ihanet ederek kendisini terk edip düşmanı karşısında yalnız bıraktıklarında bir adım bile geri atmayan, verilen emanı kabul etmektense ölümü tercih edendir. Bütün bu özelliklere sahip olan Mus'ab b. Zübeyr'dir. Komutanları onu yardımsız bırakıp yalnız başına terk ettiklerinde o, tek başına savaşmış ve öldürülmüştür. Sözümlü ettiğim bu yiğit ve kahraman, insanların malına ve canına kasteden Şebib ve Katari gibi eşkıyalarla nasıl bir tutulup kıyaslanabilir? Allah'ın rahmeti Mus'ab'ın üzerine olsun.”*⁴⁸⁸ diyerek, sorduğu soruyla Irak toprakları üzerindeki rekabetleri sebebiyle öldürdüğü kadim dostu Mus'ab'ı kastettiğini söylemiş ve uzun uzadıya onun özelliklerini, cesaret ve kahramanlığını anlatmıştı.

Abdullah b. Ömer'in oğlu Salim'e, Zübeyr b. Avvâm'ın oğulları Abdullah ve Mus'ab'dan hangisinin daha cesaretli ve kahraman olduğu sorulmuş, Salim ikisinin de cesur ve kahraman olduğunu, zira kendilerine ölüm gelmesine rağmen onların hiçbir şekilde korkmadan ölümü beklediklerini ifade etmişti.⁴⁸⁹

⁴⁸⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 105.

⁴⁸⁸ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 107; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 110; Zehebî, *Târih*, V, 527.

⁴⁸⁹ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI,230; Zehebî, *Siyer*, IV, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 320.

Zübeyr b. Bekkâr, bu kişinin Abdullah b. Ömer olduğunu zikreder. Zübeyr b. Bekkâr, Ahbâru'l-Muvaffakiyyât, 449.

Mus'ab b. Zübeyr, savaşa çıktığında her zaman ordunun en ön safında bulunur, savaşa başlarken de *“Askerlerim ileri! Artık komutanın emrine itaat yoktur.”*⁴⁹⁰ der, askerlerinde cesaretsizlik ve yılgınlık gördüğünde gereği gibi onları mücadeleye teşvik ederdi.

Mus'ab b. Zübeyr, cesaret ve kahramanlıktaki şöhretini vefat edene kadar korumuş,⁴⁹² ölümünün ardından düşmanlarının dahi cesareti ve kahramanlığıyla kendisini hatırlamasını sağlamıştır. Deyrulcâselik savaşında kendisini şehid eden Ubeydullah b. Ziyad b. Zabyan, kesik başını Abdülmelik'in huzuruna getirdiğinde, Mus'ab'ın son anlarında şahit olduğu manzarayı şöyle tasvir etmişti: *“Ey Müminlerin emîri! Allah'a yemin ederim ki Mus'ab'ı bir görmeliydin. Elinde bazen mızrak, bazen de kılıç görüyordum. Mızrağıyla hasımlarının vücutlarını delip yaralıyor, kılıcıyla da boyunlarını uçuruyordu. Gözü ve gönlü cesaretle dopdoluydu. Fakat askerleri ve komutanları ona ihanet edip yalnız bıraktıklarında üzerine hücum edenler de çoğaldı. Deniz gibi düşman karşısında yalnız başına kalmasına rağmen kendisini öven ve cesaretlendiren şiirler söyleyerek savaşmaya devam etti. Üzerine saldıranlara daha fazla dayanamayarak zayıf düştü ve öldürüldü.”* Eski dostu Mus'ab'ın öldürülüşünü dinleyen Abdülmelik, Mus'ab'ın kesinlikle doğru söylediğini, onun aynen kendisini vafettiği gibi cesur ve kahraman olduğunu, insanlar arasında en çok Mus'ab'ı sevdiğini ve çocukluk arkadaşı olduğunu, fakat hükümdarlığın uğursuz bir şekilde onları birbirlerinden ayırdığını ve hükümdarlık yüzünden iki düşman haline geldiklerini⁴⁹³ söyleyerek, hem Mus'ab'la eskiden beri olan dostluklarını hem de onun cesaret ve kahramanlığını hatırlatmıştı.

Mus'ab b. Zübeyr, cesareti, kahramanlığı ve cömertliğiyle meşhur olmuş şehid bir babanın oğlu olarak büyümüştür. Aynı zamanda ağabeyi Abdullah da cesaret ve kahramanlığıyla meşhur bir sahabîdir. Hal böyle olunca Mus'ab da çocukluğundan itibaren, başta babası Zübeyr b. Avvâm ve büyük dayısı⁴⁹⁴ Hz. Hamza olmak üzere kahramanlığı dillere destan olmuş sahabenin menkıbelerini dinleyerek büyümüş olmalıdır. Zira yukarıda Deyrulcâselik savaşını zikrederken bahsettiğimiz üzere askerlerinin ihanet ederek kendisini yardımsız bırakıp terk ettikleri anda Muğîre b.

⁴⁹⁰ Zehebî, *Siyer*, IV, 144.

⁴⁹² Aycan, *“Mus'ab b. Zübeyr”* DİA, XXXI, 227.

⁴⁹³ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 107; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dîmeşk*, XVI, 234; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 321.

⁴⁹⁴ Hz. Hamza ile Mus'ab b. Zübeyr'in babanesi olan Safiyye bt. Abdülmuttalib, anne-baba bir kerdeştir. Uraler, *“Safiyye bint Abdülmuttalib”*, DİA, XXXV, 474.

Şu'be'nin oğlu Urve'den, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehid edildiğinde nasıl cesaretle savaştığını anlatmasını istemiş, bu sayede en olumsuz şartlarda dahi mücadele azmini bileyerek savaşmaya devam etmiştir. Zaten büyük kahramanların cesaret ve kahramanlık hikayeleri öteden beri anlatılagelmiş, özellikle yeni yetişen nesillerin bu kahraman kişileri örnek almaları, onların güzel ahlaklarıyla ahlaklanmaları hedeflenmiştir. Mus'ab b. Zübeyr için de aynı eğitim metodunun uygulanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

3.2.2. Cömertliği

Mus'ab b. Zübeyr'in cömertliği ile ilgili kaynaklarda bir çok bilgi mevcuttur. Bu konuda öncelikle Mus'ab'ın babası Zübeyr b. Avvâm'ın da cömertliği ile meşhur olduğunu zikretmemiz gerekmektedir. Mus'ab b. Zübeyr'in cömertlik vasfına sahip oluşunu, babasının cömertliği ile ilgili dinlediği hatıraların geliştirmiş olması gözden uzak tutulmaması gereken önemli bir husustur.

Mus'ab b. Zübeyr, gençliğinde ve valilik yıllarında insanların en cömerdi ve en çok bağışta bulunanı olarak tanınmıştı.⁴⁹⁵ İnsanlara verdiği çok görmez, verdiği şeylerin değeri çok olsa da bunu önemsemez, güçlü-zayıf ayırmadan herkese ihسانlarda bulunurdu. Çevresindekiler ona` cömertliğinden ve insanlar arasında ayırım gözetmeden bol bol vermesinden dolayı bal küpü manasına gelen “*Âniyetu'n-Nahl*” lakabını vermişti.⁴⁹⁶

Mus'ab b. Zübeyr, bir defasında bir adama işlediği bir suçtan dolayı öfkelenmiş ve öldürülmesini emretmişti. Adam da kalkıp; “*Ey vali, Allah senin şanını yüceltsin. Benim gibi bir adamın kıyamet gününde gelip senin şu güzel yakana yapışması ve şu aydınlık saçan yüzünü tırmalaması, sonra da “Ya Rab, Mus'ab'a beni niçin öldürdüğünü sor!” demesi ne kadar çirkin olur.*” diyerek ve durumunu ajite ederek haksız yere öldürüleceğini ifade etmişti. Adamın bu sözleri üzerine Mus'ab, onu affetmişti. Affedilmesi karşısında sevinen adam, Mus'ab'a; “*Allah, valinin şanını yüceltsin.”Ey Vali! Bana hayatımı bağışladığın gibi bu fakiri refaha kavuştur.*” diyerek teşekkürünü ve ihtiyaç içinde olduğunu ifade edince Mus'ab, ona yüz bin dinar verilmesini emretti. Bu ihسان ve cömertlik karşısında daha çok sevinen adam; “*Ey vali! Şahid ol ki, bana vermiş olduğun bu paranın yarısını İbn Kays er-Rakiyyât'a vereceğim. Çünkü o, senin hakkında şöyle demiştir:*

⁴⁹⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, IX, 447; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 52; Aycan, “*Mus'ab b. Zübeyr*” DİA, XXXI, 227.

⁴⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, IV, 140; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 321.

"Mus'ab, Allah tarafından gönderilen bir ateş korudur.

Onun sayesinde karanlıklar aydınlığa kavuşur.

Onun valiliği rahmet ve merhamet yönetimidir. İnsanlara acır,

Onun hükümdarlığında zorbalık ve kibir yoktur. İşlerinde Allah'tan korkar.

Tasası Allah'tan korkmak olan kimse, kurtuluşa ermiştir." diyerek hediyesini almış ve gitmişti.⁴⁹⁷

Mus'ab b. Zübeyr'in valiliği süresince en yakınında bulundurduğu alim ve fazıl kişilerden biri olan büyük hadis alimi Âmir eş-Şa'bî, bir gün yolda Mus'ab'la karşılaştığını ve kendisini davet ederek evine götürdüğünü, yemek ve diğer ikramların ardından başladıkları sohbet esnasında hanımı Âişe bt. Talhâ'nın içeri gelerek kendisiyle tanıştığını anlatmıştır. Âmir Mus'ab'ın evinden ayrılırken Âişe'nin tavsiyesiyle kendisine on bin dirhem hediye edildiğini ve bu kadar büyük miktarda paraya ilk defa sahip olduğunu ifade etmiştir.⁴⁹⁸

Mus'ab b. Zübeyr'e valiliği sırasında, Fars topraklarında alınan ganimetlerden biri olan, meyveleri altından ve kıymetli taşlardan imal edilmiş hurma ağacı şeklinde bir mücevher hediye edilmişti. Bu mücevherin değeri yaklaşık iki milyon dinardı. Mus'ab, bu mücevheri hanımı Âişe'ye hediye etmişti.⁴⁹⁹ Bir defasında ise Âişe kocasına kızmış ve ona küsmüştü. Mus'ab da barışmak ve hanımının gönlünü almak maksadıyla bir kadını Âişe'ye göndermişti. Kadının gayretleri netice vermiş ve Mus'ab hanımına dört yüz bin dirhem vererek gönlünü almış ve barışmıştı. Âişe ise, bu parayı, kendisi ile Mus'ab'ı barıştıran kadına hediye etmişti.⁵⁰⁰

Meşhur sahabi Numan b. Mukarrin'in oğlu Ömer, güzel Kur'an okuyan bir kimseydi. Ramazan ayının yaklaştığı bir zamanda Mus'ab b. Zübeyr, Ömer'e ihtiyaçlarını karşılaması ve Ramazan ayını rahat bir şekilde geçirmesi için iki bin dirhem göndermişti. Fakat Ömer, valinin gönderdiği paranın okuduğu Kur'an'ın bir karşılığı olarak hediye edildiğini düşünmüş ve Kur'an'ı dünya nimetlerini talep etme niyetiyle okumadığını ifade ederek hediye nazikçe geri çevirmişti.⁵⁰¹

⁴⁹⁷ Hatîb, *Târihu Bağdâd*, XIII, 106; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 223; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 115; Muhammed b. Şakir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, IV, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 321.

⁴⁹⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 20; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 227.

⁴⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, IV, 142; Zehebî, *Târih*, V, 526.

Mus'ab'ın bu mücevheri katibi Abdullah b. Ebî Ferve'ye hediye ettiği ile ilgili bkz. İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 225.

⁵⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 321.

⁵⁰¹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 23-24; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 226.

Abdullah b. Zübeyr, kardeşine bir kişiyi göndermiş ve bin dirhem hediye vererek onu mükafatlandırmasını emretmişti. Mus'ab ise o kişiye yüz bin dirhem vermek suretiyle bu emri yerine getirmişti.⁵⁰²

Mus'ab'ın, Muhtar'ı bertaraf etmesinin ardından Basra valiliğinden azledilerek yerine Hamza b. Abdullah'ın atandığını yukarıda zikretmiştik. Mus'ab'ın yönetiminden ve kendilerine yönelik davranışlarından memnun olan şehir halkı halifeye müracat ederek Mus'ab'ın tekrar vali olarak atanmasını sağladılar. Mus'ab bu ikinci valilik döneminde şehir halkının tamamına maaş bağlamış ve yılda iki kez atıyyeler dağıtmıştır.⁵⁰³

Yukarıda aktardığımız rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Mus'ab b. Zübeyr, israfa ve cimriliğe kaçmadan, çevresindeki insanlara ihsanlarda bulunmuş, cömertliğini dost-düşman herkesin kabul ettiği bir yönetici olmuştur ve idaresi altındaki halk tarafından çok sevilmiştir.

Diğer taraftan Mus'ab'ın cömertliğini ifade etme sadedinde serd edilen rivayetlerde yüksek meblağların zikredilmesi dikkati celb etmektedir. Söz konusu rivayetlerdeki yüksek miktarlar bir taraftan Mus'ab'ın cömert oluşunu abartılı bir şekilde ifade ederken bir taraftan da Irak bölgesinin zenginliğini nazara vermektedir. Rivayetlerde dirhemle dinarın, binli rakamlarla on binli veya yüz binli rakamların birbirine karıştırılma ihtimalini ve abartılı anlatımın Arap kültürüne ait bir söz sanatı olduğunu gözden uzak tutmayarak abartılı rakamlar ifade eden rivayetlerin ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatine ulaşmaktayız.

3.2.3. Affediciliği

Mus'ab'ın babası Zübeyr b. Avvâm, 36/656 yılında vuku bulan Cemel vakasında, muhalifler safında yer almış, Hz. Ali ile yaptığı bir dizi görüşme sonrasında muhalif olarak Basra'ya geldiğine pişman olmuş, hiç kimseye vuruşmadan geri dönüp Medine'ye doğru yola çıkmıştı. Zübeyr'in yola çıktığını gören Amr b. Cürmüz isimli Iraklı bir asker, Zübeyr'i Vadi's-Siba' denilen yere kadar takip etti. Burada Zübeyr namaz kılmaya başladığı anda arkasından yaklaşarak onu şehid etti. Kılıcını ve kesik başını alıp Hz. Ali'ye getiren Amr b. Cürmüz, Hz. Ali'den iltifat beklerken halifenin; *"Ben Rasulullah'ın; 'Safıyye'nin oğlunu öldüren katile cehennemi müjdeleyin!' dediğini işittim."* sözüyle ne kadar yanlış bir iş yaptığını anladı. Ardından Hz. Ali'nin üzgün bir

⁵⁰² Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 17; Zehebî, *Siyer*, IV, 142; Zehebî, *Târih*, V, 526.

⁵⁰³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VI, 453.

şekilde Zübeyr'in kılıcına bakarak: “*Bu kılıç birçok defa Rasulullah'ın (s.a.s.) yüzündeki ağır bulutları dağıttı.*” diyerek Zübeyr'in Peygamberimize yaptığı hayırlı hizmetleri yadettiğini işitti ve yaptığı işe çok pişman oldu. İslam'a bu kadar değerli hizmetler sunan güzide bir sahabiye şehid ettiği için Hz. Ali, bu talihsiz katili huzurundan kovdu. İltifat beklerken cehennem ateşine gireceği müjdelenen Amr talihsizce yaptığı işi ve beklentisini şu şiirle dile getirdi:

*Zübeyr'in kesik başıyla Ali'nin huzuruna geldim...
Ondan mevki-makam ve yakınlık bekleyerek!
Fakat o beni ateşle müjdeledi daha zamanı gelmeden!
Ne kötüdür bu müjdesi izzet ikram sahibi birinin!
Ben de dedim: 'Keşke yerine bu külfetli haberinin
Hoşnut olsaydın Zübeyr'i öldürmemden,
Zira Zübeyr'in ölümü nazarımda benim...
Farksızdır Cuhfe'deki devenin yellenmesinden⁵⁰⁴*

Amr b. Cürmüz, bu olaydan sonra Hz. Ali'nin ordusundan ayrılarak Basra'ya gelip yerleşmiş ve Mus'ab'ın valiliğine kadar burada yaşamıştı. Zübeyr'in oğlunun Basra'ya geldiğini duyunca intikam hissiyle öldürüleceğinden korkarak saklanmıştı. Bu hadiseyi bilen bazıları Mus'ab'a babasının katilinin şehirde yaşadığını fakat korktuğu için saklandığını haber verdiler ve isterse yakalayıp huzuruna getirebileceklerini ifade ettiler. Halkın bu kısas teklifine Mus'ab; “*Hayır! ona söyleyin de ortaya çıksın, ona dokunmayacağım. O güvendedir. Çünkü ona eman verdim. Allah'a yemin ederim ki ben, babam Zübeyr'in öcünü ondan almayacağım ve ona kısas tatbik etmeyeceğim. Çünkü o, kendisini babam Zübeyr'e denk tutamayacağım kadar basit ve alçak biridir.*”⁵⁰⁵ diyerek Amr'ı affetmişti. Daha sonra huzura çağrılan İbn Cürmüz gelmekten çekinmiş ve “*Zübeyr'i öldürdüğüm gün cennete girmekten ümidimi kestim*”⁵⁰⁷ demiştir.

Muhtar es-Sekafî'nin Kûfe'de kuşatıldığı sırada öldürülmesinin ardından direnmeye devam eden askerler teslim olduklarında Mus'ab b. Zübeyr, onları affetmek istemiş, özellikle Kûfe eşrafının karşı çıkması ve bey'atlarını bozmakla tehdit etmeleri üzerine bu isteğini gerçekleştirememişti. Mus'ab, askerleri affetme konusunda Ahnef b. Kays'la istişare etmiş, bazı girişimlerde bulunmuş, fakat neticede kendilerine dayanıp

⁵⁰⁴ Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, 298.

⁵⁰⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VII, 250.

⁵⁰⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, 299.

güvendiği, her faaliyetinde desteklerini gördüğü Iraklıların ısrarıyla karşılaşmış ve esir askerlerin öldürülmelerini emretmişti.⁵⁰⁹

3.3. İlmî Özellikleri

Mus'ab b. Zübeyr, tabiin neslinin ikinci tabakası olan "Sığar-ı Tabiîn"dendir.⁵¹⁰ Tabiîn; sahabe-i kiramdan herhangi birisiyle kısa veya uzun görüşüp Müslüman olarak vefat eden kimsedir. Tabiin rivayet ettikleri hadislerin kaynağına göre iki gruba ayrılır. Hadislerin çoğunu sahabeden, az kısmını da tabiînden alanlara Kibar-ı Tabiîn; hadislerin çoğunu tabiînden, az kısmını da sahabeden alanlara ise Sığar-ı Tabiîn denir.⁵¹¹

Mus'ab b. Zübeyr'in doğduğu ve gençliğini geçirdiği şehir, Peygamberimiz (s.a.s) ve Mekkeli ilk Müslümanların hicret ederek İslam devletinin ve medeniyetinin temelini attıkları Medine'dir. Medine, Peygamberimiz (s.a.s) ve Hulefa-i Raşidin döneminde İslam devletine başkentlik yapmıştır. Bu dönemde Medine, İslamî ilimlerin de merkezi olmuş, İslam teşriînin büyük bir kısmı burada oluşmuş, Peygamberimiz (s.a.s) hadislerinin bir çoğunu burada dile getirmiştir. Şehrin her köşe bucağında Peygamberimiz'den (s.a.s) bir hatıra rastlamak mümkündür. Hadis ve fıkıh sahasında şöhret kazanmış pek çok sahabe Medine'de yaşadığı için burası, Peygamberimiz'i (s.a.s) yaşarken görememiş, fakat hadislerini en yakın arkadaşlarından işitip ezberlemek isteyen hadis aşığı tabiînin devamlı uğradığı bir ziyaretgah olmuş, bir ticaret merkezi gibi, hadis almaya gelenlerle dolup taşmıştır.⁵¹² Hz. Ali'nin hilafet merkezini Kûfe'ye taşıması ve daha sonra Muâviye'nin Şam'ı başkent olarak kullanması Medine'nin değerinden pek fazla bir şey eksiltmemiştir. İlk inşa edildiği günden itibaren bir medrese gibi eğitim ve öğretim faaliyetlerinin merkezi konumundaki Mescid-i Nebevî, bu dönemde de ilmî faaliyetlerin merkezi olmuş, hadis ve fıkıh sahasında şöhret bulmuş sahabilerin tabiînden olan öğrencileri sayesinde ilmî canlılık devam etmiş ve Medine, hadis işitmek ve hadis toplamak isteyenlerin ziyaretgahı olmaya devam etmiştir. Yine bu dönem, İslam ümmetini kasıp kavuran fitnelerin kısmen bitmesi ve Emevî devletinin teşekkülüyle birlikte fetih hareketlerinin tekrar başladığı ve Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğin sağlandığı istikrarlı bir zaman dilimidir.

İşte böyle bir ortam ve zamanda yetişen Mus'ab b. Zübeyr'in en yakınındaki

⁵⁰⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, IV, 72.

⁵¹⁰ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 214.

⁵¹¹ Beykûnî, Ömer b. Muhammed, *Manzûmetü'l-Beykûniyye*, Halep, 2009, 69; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 625.

⁵¹² Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2004, 91.

isimler hep ilmiyle temayüz etmiş nadide şahsiyetlerdir. Mus'ab b. Zübeyr'in ilmi sahadaki seviyesini daha iyi tespit edebilmemiz için çevresinde ilişki kurduğu arkadaşlarından biraz bahsetmemiz gerekmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in himayesinde büyüdüğü ağabeyi Abdullah, hadis rivayetiyle ve fetva vermekle meşhur olan Abadile'den⁵¹³ biridir. Mus'ab'ın bir diğer ağabeyi Urve, "Fukahay-ı Seb'a" diye bilinen meşhur yedi Medine fakihinden birisidir. Mus'ab'ın büyüyüp yetiştiği evin en önde gelen sakinlerinden birisi de, Abdullah'ın ilmi ve cesaretiyle meşhur annesi Esmadır. Ümeyyeoğullarının ilmi sahada en meşhurlarından birisi olan ve halifeliğinden önce Medine fakihlerinden biri kabul edilen Abdülmelik b. Mervan,⁵¹⁴ Mus'ab'ın çocukluğundan itibaren en sevdiği dostlarından biridir. Mus'ab'ın Kabe'de yaptığı duada evlenmeyi istediği Sükeyne bt. Hüseyin, ilmi, şiiire olan aşinalığı ve şiiirdeki otoritesiyle meşhurdur. Sükeyne'nin oturduğu evler her zaman şairlerin ve şiiir severlerin uğrak yerlerinden biri olmuştur.⁵¹⁵ Diğer hanımı Âişe bt. Talha da hadis rivayetiyle tanınmış meşhur bir kadındır.⁵¹⁶ Kanaatimizce, ilmi kariyerleri herkes tarafından takdir edilecek derecede yüksek olan iki hanımla evlenmek isteyen birinin en az onlar kadar ilimde bir payesinin olması gerekir. Evlilikte eşlerin birbirlerine denk olmaları gerektiğinden hareketle güzellik, nesep, sosyal statü, zenginlik ve yaş itibariyle birbirlerine denk olan Mus'ab, Sükeyne ve Âişe'nin ilmi seviyelerinin de birbirine denk olduğunu söyleyebiliriz.

Mus'ab b. Zübeyr, meşhur sahabi Ebû Hureyre'nin meclisinde bulunup onunla sohbet etmiş ve ondan hadis rivayet etmişti.⁵¹⁷ Mus'ab b. Zübeyr'in, Abdullah b. Ömer'le en az iki defa görüştüğünü, gençlik yıllarında Muâviye b. Ebî Süfyan'ın ziyaretine gittiğini ve onunla görüştüğünü ve Ahnef b. Kays'ın, valiliği sırasında Kûfe'de vefat ettiğini yukarıda ifade etmiştik. Yaşadığı dönem göz önüne alındığında onun daha fazla sahabi ile görüşmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat kaynaklarda bu konuda herhangi bir isim zikredilmemiştir. Mus'ab'ın, tabiînden bir çok kişiyle görüşüp ilim ve bilgi alışverişinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Fakat onun tabiînden herhangi bir hadis

⁵¹³ Abadile, Abdullah'ın çoğuludur. İlimleri ve özellikle verdikleri fetvalarla meşhur olan Abdullah isimli dört sahabi hakkında kullanılmaktadır. Bunlardan Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr'in abadile'den olduğu konusunda alimler ittifak halinde olup, Hanefiler Abdullah b. Mes'ud'u, diğerleri ise Abdullah b. Amr'ı Abadile'nin dördüncüsü kabul etmektedirler. Halife, *Târih*, 159; *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 3.

⁵¹⁴ Yıldız, Hakkı Dursun "Abdülmelik b. Mervan", DİA, İstanbul, 1988, I, 270.

⁵¹⁵ Görgün, "Sükeyne bint Hüseyin", DİA, XXXVIII, 46.

⁵¹⁶ Kazancı, "Âişe bint Talha b. Ubeydullah", DİA, II, 206.

⁵¹⁷ İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, XVI, 216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 317.

rivayeti bulunmamaktadır. Özellikle Irak valiliği döneminde onun, tabînin büyüklerinden Şa'bi ve Hasan el-Basri ile görüştüğünü biliyoruz.⁵¹⁸ Bu ilim sahibi şahıslarla, ilmi sohbetlerde bulunmuş ve valiliği döneminde onlara maddi yardımlarda bulunmuştur.

Mus'ab b. Zübeyr, peygamberimizin hadisleri okunduğu vakit dinleme ve gereği gibi amel etme konusunda çok titiz davranmış, Nebevi nasihat ve tavsiyeleri sorgulamadan kabul etmiş ve hassasiyetle tatbik etmiştir. Bir defasında Arifu'l-Ensârî'nin kendisi hakkında bazı kötü sözler sarf ettiğini duyduğunda Mus'ab öfkelenmiş ve onu cezalandırmak istemişti. O esnada Enes b. Malik Mus'ab'ın yanına gelerek Rasulü Allah'tan (s.a.s) işittiği bir hadisi şöyle aktarmıştı: *“Ensâr'a iyi davranın. İyilik yapanlarının iyiliklerini kabul edin, kötülük yapanlarının da kötülüklerini affedin.”* Enes daha sözünü bitirir bitirmez Mus'ab, kendini oturduğu sedirden yere attı ve yüzünü yere yapııştırarak; *“Rasulullah'ın (s.a.s) emri başım gözüm üstüne.”* dedi ve Arif'i cezalandırmaktan vazgeçti.⁵¹⁹ Bu rivayetten Mus'ab b. Zübeyr'in, peygamberimize 10 yıl hizmet etmiş olan ve valiliği sırasında Basra'da yaşayan Enes b. Malik'le görüştüğünü ve ondan hadis aldığını anlıyoruz. Ayrıca Mus'ab'ın bu davranışı, ondaki Peygamber sevgisi ve saygısının en üst seviyede olduğuna da delalet etmektedir.

Mus'ab, hadis ravilerini inceleyen Cerh ve Ta'dil ilminde birer otorite olan Ebu Hâtîm er-Razî, İbn Hacer ve İbn Hibban tarafından sika yani güvenilir raviler arasında zikredilmektedir.⁵²¹

Mus'ab b. Zübeyr, hukuki meselelerde karar verirken sahabinin anlayış, kavrayış ve idrak derecesine sahip olmak istemiş ve sahabe uygulamalarını örnek almıştır. Valiliği döneminde Abdükays kabilesinden bir adam, yalnız olduğu zamanlarda bir kadının evine girip çıkıyordu. Kadının kocası bunu öğrenince, o adamı hanımının yanına gitmemesi konusunda sert bir şekilde uyardı ve çevresinde bulunanları da bu olaya şahit tuttu. Bir gün kadının kocası evine geldiğinde daha önce uyardığı adamı evinde gördü ve onu öldürdü. Bunun üzerine mesele, Mus'ab'a haber verildiğinde o; *“Keşke Ömer b. Hattab'ın akli ve ince kavrayışı burada olsaydı da bende o akıl ve kavrayışla düşünüp bu konuda hüküm verseydim”* dedi ve öldürülen kişinin diyetinin verilmesini emretti.⁵²²

⁵¹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 321.

⁵¹⁹ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, VII, 15-16; İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 221; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 320; Zehebî, *Târih*, V, 526; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'a*, II, 264.

⁵²¹ Razî, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 303; İbn Hibbân, *Kitabu's-Sikât*, V, 410; İbn Hibbân, *Takrîb*, 1160; İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'a*, II, 264.

⁵²² İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 211.

Mus'ab b. Zübeyr, ilimle ve cömertlikle temayüz etmiş bir ailenin ferdi olarak, Medine'nin ilim öğrenmeye çok müsait ortamında, dönemin şartları içinde iyi derecede eğitim alarak yetişmiş, bilgili ve alim kişilerden arkadaş ve dostlar edinerek hayatını ilmin kuşattığı bir ortamda geçirmeye gayret etmiş, evlendiği hanımların güzelliğinin yanında ilim sahibi olmalarına dikkat etmiş, hadis rivayetinde bulunmuş tabiîn neslinin sika ravilerinden birisidir. Fakat idarecilik vasfının ön planda olması ve genç yaşta ölmesi onun ilmiyle temayüz etmesine imkan vermemiştir.

Mus'ab b. Zübeyr'in, babası Zübeyr b. Avvâm'dan, Ömer b. Hattab'dan,⁵²³ ağabeyi Abdullah'tan,⁵²⁴ Ebu Hureyre'den, Sa'd b. Ebî Vakkas'tan ve Ebu Saîd el-Hudri'den⁵²⁵ hadis rivayetinde bulunduğu zikredilmektedir. Fakat Ömer b. Hattab ile Sa'd b. Ebî Vakkas daha o doğmadan vefat ettikleri için onun bu büyük sahabilerden rivayette bulunması mümkün görünmemektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'den ise, Hakem b. Uteybe,⁵²⁶ Amr b. Dinar el-Cumahi ve İsmail b. Halid hadis rivayet etmişlerdir.⁵²⁷

Mus'ab b. Zübeyr'in sahabe ve tabiinden hadis rivayet ettiği ve ondan da başkalarının rivayette buldukları zikredilmekle birlikte bu hadislerin sayısı ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ulaşabildiğimiz eserlerde Mus'ab'ın isminin senedinde zikredildiği sadece bir hadis bulunmaktadır. Şehitlikten bahseden söz konusu hadisin tercümesi şudur: *“Beş şey vardır ki, her kim onlardan birine mübtela olursa o şehittir. Bunlar, Allah yolunda öldürülen kişi, Allah yolunda mücadele ederken boğulan kişi, Allah yolunda kahramanlık yapan kişi,⁵²⁸ Allah yolundayken vebaya yakalanan kişi ve Allah yolundayken doğum yapan ve lohusa iken vefat eden kişi...”*⁵²⁹ Kendisi de savaş meydanında öldürülmüş bir kimse olan Mus'ab'ın senedinde yer aldığı tek hadisin şehitlikle ilgili olması ne kadar da manidardır.

⁵²³ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 210.

⁵²⁴ İbn Hacer, *Ta'cîlu'l-Menfa'a*, II, 264.

⁵²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII/317; Aycan, “Mus'ab b. Zübeyr” DİA, XXXI, 227.

⁵²⁶ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 211-216; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 317.

⁵²⁷ İbn İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, XVI, 216; Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, VIII, 317; Aycan, “Mus'ab b. Zübeyr” DİA, XXXI, 227.

⁵²⁸ Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyub (v.360/971) *Mu'cemu'l-Evsat*, Thk. Tarık b. Avdullah, Kahire, Trh., I, 76

⁵²⁹ en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (v.303/915), *Sünenü'l-Kübrâ*, Thk. Hasan Abdülmünim, I. Baskı, Beyrut, 2001, IV, 297.

3.4. Diğer Özellikleri

Mus'ab b. Zübeyr'in, iyi bir hatip olduğu da zikredilmektedir.⁵³⁰ Fakat ilim sahibi kişilerin yanında fazla konuşmaz, alimlerin dilinden inci gibi dökülen bilgi ve tecrübeleri dinlemeyi tercih ederdi. Nitekim valiliği sırasında halka irad ettiği hutbeleri ve diğer konuşmalarını, ilmiyle ve hitabetiyle meşhur olan Hasan el-Basrî mescide gelene kadar sürdürür, onun gelmesiyle konuşmasını tamamlardı.⁵³¹

Mus'ab b. Zübeyr, o dönemde etkili bir iletişim ve propaganda vasıtası olan şiiri ve şairleri de etkili bir şekilde kullanmaya gayret göstermiş, bu yolda hiçbir fedakarlıktan kaçınmamıştır. Kendisi, ihtiyaç duyduğu her zaman ve durumda şiirler söyleyerek kendisini ve çevresindekileri cesaretlendirmiş, dönemin ünlü şairleri Abdullah b. Kays er-Rakiyyât ve Ferzadak'a hediyeler takdim ederek, yönetimini güçlendirmek için onların şiirlerinden istifade etmeye çalışmıştır.⁵³²

3.5. Ortaya Koyduğu İlkler

Mus'ab b. Zübeyr, 67/687 yılında vefat eden Ahnef b. Kays'ın cenaze namazını kıldırması ve kabrine kadar cenazesinin arkasından yürümüştür. Bu yürüyüşü esnasında üzerinde rida olmadığı için, bir cenazenin arkasından kabrine kadar ridasız yürüyen ilk kişi olmuştur.⁵³³

Onun, Kûfe'yi bir şehir olarak yabancılara tanıtan ilk kişi olduğu zikredilmektedir.⁵³⁴

Mus'ab kıldığı bütün namazların ardından yüksek sesle tehlil okumayı adet haline getirmişti. Böyle bir uygulamaya ilk defa şahit olan bazı kimseler söylediği sözlerin bidat olduğunu dile getirerek duruma tepki göstermişti. Fakat zaman ilerledikçe yüksek sesle tehlil okuma, güzel bir adet halini almış ve Irak bölgesinde yaygınlaşmıştı.⁵³⁵ Dolayısıyla Irak bölgesinde bu güzel adeti ilk başlatan da Mus'ab b. Zübeyr olmuştur.

Mus'ab, ilk özgün İslam paralarının darbettirilmesine önemli katkı sunan bir devlet adamıdır. İlk İslam parasının tedavüle girme sürecini 5 evreye ayırarak inceleyen Mehmet Şimşir'e göre Peygamberimiz (s.a.s) ölçü ve tartı miktarlarını tespit etmiş ve para değişimleri konusunda standart getirerek paranın İslamîleşmesi adına önemli bir

⁵³⁰ Aycan, "Mus'ab b. Zübeyr" DİA, XXXI, 227.

⁵³¹ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 218.

⁵³² İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 228-229.

⁵³³ Halîfe, *Târih*, 203; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 51.

⁵³⁴ İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimeşk*, XVI, 228.

⁵³⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, VII, 24; Ebû Hilâl el-Askerî, *Evâil*, II, 51.

adım atmış, Hz. Ömer, Bizans ve Sasani paralarının üzerine Kelime-i Tevhid vb. İslamî simgeler ekleterek para darbettirmiş, Muaviye de iktidarında “Kara Dirhem” ismiyle meşhur olan düşük kaliteli ve halk nezdinde kabul görmeyen paralar bastırmıştır. Emevî iktidarının inkıtaya uğradığı 64/683 yılından itibaren hilafet makamında bulunan Abdullah b. Zübeyr, iktidarını tahkim etmek amacıyla para darbettirmişti. Bu paralar daha önce basılan biçimsiz, kalın, kısa, yamrı yumru ve silik paralardan farklı olarak düzgün ve tam yuvarlak bir şekilde basılmıştı. Üzerlerinde ise “Muhammedün Rasulullah”, “Emerallahu bi'l-Vefâ ve'l-Adl” ibareleri kazınmıştı. Abdullah'ın bastırıldığı bu paralar Irak bölgesinde darbedilmiş, bu işle de Basra valisi Haris b. Abdullah ile Irak genel valisi Mus'ab görevlendirilmişti.⁵³⁶

Mus'ab'ın 70/690 yılında halife Abdullah b. Zübeyr'in emriyle darbettiği paraların bir yüzünde “Allah”, diğer yüzünde ise “Bereke/Bereketullah” yazılmıştı. Bu paralar, Mus'ab'ın valiliği süresince ve Irak'ın, Abdülmelik'in idaresine girip Haccac vali olarak atanıncaya kadar tedavülde kalmıştır. 74/694 yılında Irak'a vali tayin edilen Haccac, “...münafık ve fâsık adamın eseri olarak ortada hiçbir şey bırakmak istemeyiz...” diyerek anî ve şiddetli bir kararla bu paraları halifenin emriyle bastırıldığı yeni dinar ve dirhemlerde değiştirmiş, söz konusu paraları piyasadan toplattırılıp imha ettirmiştir.⁵³⁷

Diğer taraftan Cahiliye döneminde Bizans'ın Hirakl dinarları ve Sasanilerin Bağliye dirhemlerinin Mekke'ye geldiği, insanların bu paralarla alışverişlerini yaptıkları, ölçüsü ve miktarı belli olan bu paralarla ölçü ve tartı miktarlarının İslam döneminde de kullanılmaya devam edildiği, Peygamberimiz (s.a.s), Raşit Halifeler, Muâviye ve Yezîd dönemlerinde bu miktarların aynen korunduğu rivayet edilmekte ve Abdullah b. Zübeyr'in hilafetini ilan ettikten sonra Basra'ya vali tayin ettiği Mus'ab döneminde Irak bölgesinde ilk İslam parası sayılabilecek dinarlar ve dirhemler darbettiği zikredilmektedir.⁵³⁸ Böylece Mus'ab b. Zübeyr'in, Abdülmelik'ten en az beş yıl önce ilk İslam parası sayılabilecek bu dinar ve dirhemleri darbettirmek suretiyle ilk İslam parasının bastırılmasında katkısı bulunan bir devlet adamı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵³⁹

⁵³⁶ Şimşir, Mehmet, “Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci” *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, y.2017, sy.18, s.280.

⁵³⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, 535.

⁵³⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, 532-533; Aycan, “Mus'ab b. Zübeyr” *DİA*, XXXI, 227.

⁵³⁹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Şimşir, Mehmet, “Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci” *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar*

SONUÇ

Bu araştırmada Mus'ab b. Zübeyr'in hayatı, şahsiyeti, idarî ve askerî faaliyetleri ele alınmaya çalışılmıştır. Mus'ab'ın hayatına dair önemli tespitlerde bulunulmuştur. Onun, hem hayatı hem de idarî ve askeri faaliyetlerine dair ortaya konulan temel tespitler aktarıldığında Mus'ab'ın şahsiyeti, faaliyetleri ve yaşadığı dönem daha iyi anlaşılacaktır.

Mus'ab b. Zübeyr, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde 33/653 yılında, Zübeyr b. Avvâm ile Rebab bt. Uneyf'in oğlu olarak Medine'de doğmuştur. Güzelliği, ilmi ve ahlakıyla temayüz eden hanımlarla evlilik yapmış ve bu evliliklerinden ondört çocuğu dünyaya gelmiştir. Henüz 3 yaşında babasını ve genç yaşlarda annesini kaybeden Mus'ab ağabeyi Abdullah'ın himayesinde büyümüş, dönemin şartlarına göre iyi bir eğitim almış ve ahlaki açıdan da ailesine yaraşır bir terbiye ile yetişmiştir. Mus'ab, yaşadığı dönemde insanların en güzeli ve Kureyş gençlerinin efendisi olarak anılmıştır. Güzelliği, cesareti, affediciliği, cömertliği ve zahidane yaşantısıyla şöhret bulmuştur. Cerh ve Ta'dil alimleri tarafından Medineli tabiîn neslinin ikinci tabakasından sika bir kişi olarak kabul edilmiştir. Mus'ab b. Zübeyr'in çocukluğu ve gençliği Medine'de geçmiş, bu yıllarda İslam toplumunun maruz kaldığı fitne hareketleri ile siyasi ve dini fikir ayrılıklarının sebep olduğu içtimai ve kültürel değişimlere tanıklık etmiştir.

Mus'ab b. Zübeyr, ağabeyi Abdullah'ın Mekke'ye gitmesinden sonra her zaman onun en yakınında bulunmuş ve Abdullah'ın en önemli destekçilerinden biri olmuştur. Bu sebeple Mus'ab'ın ilk siyasi faaliyeti, 63/683 yılında meydana gelen Kâbe muhasarasında bulunması, ilk askeri faaliyeti de bu muhasara esnasında emrine verilen Habeşli askeri birliği sevk ve idare etmesidir. İkinci olarak Filistin seferine katılan Mus'ab, bu seferde Amr b. Saîd karşısında başarısız olmuş, daha sonra Rebeze savaşına katılarak savaşın kazanılmasında önemli katkılar sunmuştur.

64/683 yılında Emevî halifesi II. Muaviye'nin yerine veliaht bırakmadan vefat etmesi, İslam toplumunun bir yönetim krizine girmesine sebep olmuş, ümmeti düştüğü bu derin krizden hilafetini ilan ederek ve Şam hariç bütün eyaletlerin bey'atını alarak Abdullah b. Zübeyr çıkarmıştır. İslam toplumunun neredeyse tamamının olurusu alarak yönetime gelen Abdullah'ın bir asi değil -halifeler tarihini konu alan bir çok eserde olduğu gibi- meşru bir İslam halifesi sayılması gerektiği, İslam toplumunun başındaki meşru halifeye rağmen Şam'da yeni bir iktidar kurduğu için Mervan b. Hakem'in bütün

idaresi boyunca; yerine geçen oğlu Abdülmelik'in de, Abdullah'ı şehid ettirip İslam devletine son verdiği tarihe kadar, meşru devlete ve meşru halifeye isyan eden iki asi konumunda buldukları değerlendirilmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in, 65/685 yılından 72/691 yılına kadar devam eden valiliği döneminde halkın gönlünü kazanma, görev yaptığı bölgede iktisadi ve ekonomik istikrarsızlığa sebep olan karışıklık ve isyanları bastırma, halkın refah ve gelir seviyesini yükseltme, eyaletin güvenlik, asayiş ve huzurunu sağlama, gerekli yatırımların yapılmasını katkı sunma, ölçü, tartı ve mali standardizasyonu sağlama vb. konularda başarılı olduğu değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Medine'yi işgal etmek üzere Rebeze'ye gelen Emevî ordusunun yenilgiye uğratılması, Kûfe'de Hz. Hüseyin'in kanını talep ve katillerini cezalandırmak iddiasıyla isyan eden Muhtar es-Sekaff'i bertaraf etmesi, birkaç yıl içinde yerel bir zorbaya ve başa çıkılamayan bir soruna dönüşen Ubeydullah b. Hürri'nin yıkıcı terör faaliyetlerini onu bertaraf ederek sonlandırması, Irak ve Fars topraklarında anarşi ve kargaşaya sebep olan Hâricî tehdidinin bitirilmesi, halka yılda bir veya iki kez maaş bağlanması, ilk İslam parası sayılabilecek dinar ve dirhemler darbettirmesi, ölçü ve tartı miktarlarının belirlenmesi gibi faaliyetler sayılabilir.

Mus'ab'ın yönetimi boyunca başarı yakalayamadığı veya hata olarak değerlendirilebilecek icraatları da olmuştur. Bu çerçevede Basra'ya geldiği ilk gün halka yaptığı konuşmada kendi siyasi davasının haklılığını, Abdülmelik'in de haksızlığını dile getirmek için Kur'an ayetlerini kullanarak dinî değerleri siyasete alet etmesi, Muhtar isyanını bastırdıktan sonra teslim olan askerlerin hiçbir tahkikat yapılmadan ve suçlu-suçsuz ayırt edilmeden sırf Kûfelilerin intikam hislerine kurban edilerek öldürülmeleri, Muhtar'ın bir elinin kesilerek mescidin bir duvarına asılması ve uzun yıllar olduğu yerde asılı bir şekilde sergilenmesi, kendisine ihanet eden Irak ileri gelenlerinin ve komutanların ihanetinin uzun bir zaman tespit edilememesi vb. hususlar sayılabilir.

Başarılı ve başarısız icraatları birlikte değerlendirildiğinde Mus'ab b. Zübeyr'in cesur bir komutan, halkının gönlünü kazanan ve görevinin hakkını vermeye çalışan bir vali, belli noktalarda zaafı olsa da ihtiyatlı ve geleceği görebilen bir devlet adamı olduğu kanaatine ulaşmaktayız.

Mus'ab b. Zübeyr, 15 Cemaziyevvel 72/691 tarihinde Meskin'e yakın Deyrulcâselik mevkiinde vuku bulan savaşta komutanlarının ihanet etmeleri sebebiyle yenilmiş ve savaş meydanında öldürülmüştür. Mus'ab'ın bu savaşta yenilmesinin en önemli sebebi komutanlarının ihanet etmesi ve Mus'ab'ın bu ihaneti savaşın hemen

öncesinde haber alması sebebiyle gereken tedbirleri alamamasıdır. Bu ihanetin sefere çıkmadan önce tespit edilememesinin, Mus'ab'ın istihbarat alanındaki zafiyetinin bir göstergesi olduğu düşünülmektedir.

Mus'ab b. Zübeyr'in valilik yılları, bölgenin en karmaşık toplum yapısına sahip olduğu döneme rast gelmektedir. Irak, kozmopolit bir yapıda olması sebebiyle her zaman fitnenin vücut bulabildiği, beğenilmeyen veya faaliyetlerinden zarar görülen yöneticilere çok çabuk ihanet edilen ve sadece kendi menfaatini düşünerek kısa vadedeki kazançlarının peşinde koşanların yaşadığı sıkıntılı bir bölgedir. Hz. Osman'ın şehid edilmesinde önemli paya sahip olan Iraklılar, Hz. Ali'yi de şehid etmişler, söz ve davranışlarını beğenmedikleri Hz. Hasan'a fiili olarak saldırarak yaralamışlar, Hz. Hüseyin'i önce kıyama davet edip ardından ihanet ederek şehid etmişler, nihayet valileri ve Hz. Hüseyin'in damadı olan Mus'ab'a da ihanet edebilmiş ve savaş meydanında onu yalnız bırakarak terketmişlerdir.

Cömertliği, güzelliği ve ahlakıyla meşhur olan Mus'ab b. Zübeyr, ilk İslam parası sayılabilecek dinar ve dirhemlerin bastırılmasında önemli görevler üstlenmiş, Ahnef b. Kays'ın cenazesinin ardından ridasız bir şekilde yürüyerek bir cenazenin ardından ridasız yürüyen ilk kişi olmuş ve namazlardan sonra yüksek sesle tesbih ve tehlil okuma uygulamasını Irak bölgesinde ilk defa o başlatmıştır.

Mus'ab b. Zübeyr'in hayatını ve faaliyetlerini daha iyi anlamak için bu dönem olaylarıyla ilgili yazılmış akademik tezleri de incelemek ve akademisyenlerce yapılan farklı değerlendirmeleri de görmek daha munasip olacaktır. Özellikle Muhtar es-Sekafî, Abdümelik b. Mervan, Abdullah b. Zübeyr gibi dönemin en önemli şahıslarıyla ilgili çalışmalar mütala edilmelidir.

Çalışmamızla ilgili ulaşabildiğimiz bütün kaynaklardaki bilgileri toplamaya ve değerlendirmeye gayret gösterdik. Fakat ulaşamadığımız kaynaklar, rivayetler, çağdaş değerlendirmeler vardır. Ulsştığımız kaynaklar ve bilgiler içerisinde bulunan farklı anlamaya ve yorumlamaya müsait olan rivayetleri değerlendirmede isabet edememiş olabiliriz. Önümüzdeki yıllarda özellikle şiir ve edebiyat kaynaklarının araştırılması ve akademik çalışmalara konu olmasıyla bu döneme dair bilgiler gün yüzüne çıkacaktır.

Diğer taraftan ana kaynaklardan faydalanırken para miktarları, asker sayıları vb. konulardaki rivayetlerle ileri tarihlerde gerçekleşecek olayların gaybi bilgi olarak haber verildiği fiten rivayetlerine ihtiyatla yaklaşmak ve bu rivayetleri çok iyi araştırmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülğani**, Muhammed İlyas, *Büyutu's-Sahabe Havle'l-Mescidi'n-Nebevi*, 4. Baskı, Medine, 1999.
- Abdurrezzak** b. Hemmâm es-San'âni (v.211/826-27), *el-Musannef*, Thk. Habiburrahman el-A'zami, 2. Baskı, Beyrut, 1403.
- Aksu**, Ali, "Emevîler Döneminde Kadının Durumu", *CÜİFD*, 2001, c.V, sy.1, s.95-102.
- Apak**, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi -3 "Emevîler Dönemi"*, 7. Baskı, İstanbul, 2013.
- , "Emevîlerin Irak Siyaseti", *UÜİFD*, 2009, c.XVIII, s.103-128.
- , "Hz. Osman'ın Halifelîği Döneminde Meydana Gelen Siyasi Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 2005, sy.4, s.157-170.
- , "Hz. Osman'ın Hilafeti Döneminde Ümeyyeoğulları'nın Devlet İdaresindeki Yeri", *UÜİFD*, 1998, c.7, sy.7, s.487-521.
- Atçeken**, İsmail Hakkı, "Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem'in Rolü", *SÜİFD*, 2000, sy.9, s.315-348.
- , "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", *SÜİFD*, Konya, 1997, sy.7, s.411-430.
- Avcı**, Casim, "İslam'ın Doğuşu ve Mekke Dönemi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I*, Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012.
- , "İslam'ın Medine Dönemi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I*, Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012.
- , "Kuruluşundan Abdülmelik b. Mervan'a Kadar Emevîler", *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I*, Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012.
- , "Kureyş" DİA, Ankara, 2002, XXVI, 442.
- , "Nisbe", DİA, İstanbul, 2007, XXXIII, 142-144.
- Aycan**, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyan*, Ankara, 2014.
- , "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr", *AÜİFD*, 2000, c.XLI, s.99-115.
- , "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri (41-132/661-750)", *AÜİFD*, 1999, c.XXXIX, s.147-174.
- , "Mus'ab b. Zübeyr", DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 227.
- , "Urve b. Zübeyr", DİA, Ankara, 2012, XXXXII, 183-185.

- Aydın**, Mehmet Akif- **Hamidullah** Muhammed, “*Köle*”, DİA, İstanbul, 2002, XXVI, 241.
- Aydınlı**, Abdullah- **Çakan**, İsmail L., “*Aşere-i Mübeşşere*” DİA, İstanbul, 1991, III, 547.
- Belâzurî**, Ahmed b. Yahya b. Câbir (v.279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, Thk. Süheyl Zekkâr – Riyad Zirikli, 1. Baskı, Beyrut, 1996.
- , *Fütûhu'l-Büldân – Ülkelerin Fetihleri*, Ter. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.
- Beykunî**, Ömer b. Muhammed (v.1080/1669), *Şerhu Manzûmetü'l-Beykuniyye fî Mustalahi'l-Hadis*, Düzenleyen: Abdulfettah Ebû Gudde, Halep, 2009.
- Bozkurt**, Nebi, “*Künye*”, DİA, İstanbul, 2002, XXVI, 558-559.
- , “*Lakap*”, DİA, İstanbul, 2003, XXVII, 65-67.
- Buharî**, Muhammed b. İsmail (v.256/870), *Târihu'l-Kebîr*, Trh.
- Çiçek**, Mustafa, “Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Döneminde Zübeyr b. Avvâm”, *İSTEM*, y.4, sy.7, s.135-158.
- Dârekutnî**, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (v.385/915), *es-Sünen*, Thk. Şuayb Arnavut, 1. Baskı, Beyrut, 2004.
- Dîneverî**, Ebu Hanife, Ahmet b. Davud (v.282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, Matbaatu's-Saade, 1. Baskı, Mısır, 1330.
- Ebu'l-Ferec**, Ali b. Hüseyin el-İsfehânî (v.356/967), *el-Eğânî*, Thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut, 2008.
- Ebu Hâtım er-Râzî**, Muhammed b. İdris b. Münzir (v.277/890), *Kitabu'l-Cerh ve't-Ta'dil*, Beyrut, 1952.
- Ebu Hilâl**, Hasen b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (v.400/1009) *el-Evâil*, Thk. Dr. Velid Kassab-Muhammed el-Mısri, Riyad, 1981.
- Ecer**, A. Vehbi (v.2014), “Abdullah b. Zübeyr'in Halifeliği ve Kurduğu Devlet”, *EÜİFD*, 1998, sy.10, s.153-162.
- Efendioğlu**, Mehmet, “*Zübeyr b. Avvâm*”, DİA, İstanbul, 2013, XXXIV, 522-524.
- en-Nesâî**, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (v.303/915), *Sünenü'l-Kübrâ*, Thk. Hasan Abdülmün'im, 1. Baskı, Beyrut, 2001.
- Ed-Dûrî**, Abdülaziz, “*Deyrulcâselik*”, DİA, İstanbul, 1994, IX, 270.
- Erkoçoğlu**, Fatih, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervan*, TDV Yayınları, Ankara, 2011.
- Fayda**, Mustafa, “Hulefa-yi Raşidin Dönemi-I”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I*, Edt. M. Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012.

- Fiğlalı**, Ethem Ruhi, *İmam Ali*, TDV Yayınları, 12. Baskı, Ankara, 2017.
- Gömbeyaz**, Melek Yılmaz, “Muâviye b. Ebî Süfyan’ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri”, *UÜİFD*, 2010, c.XIX, sy.1, s.301-332.
- Gönen**, Metin, *Ezârika’nın Doğuşu ve Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006.
- Görgün**, Hilal, “*Sükeyne bt. Hüseyin*”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 45-46.
- Hadislerle İslam**, “*Peygamberler; İnsanlığın Kutlu Rehberleri*, Edt. Mehmet Emin Özafşar vd., 2. Baskı, Konya, 2015.
- Hamidullah**, Muhammed (v.2002), “Akdeniz Çevresi Müslümanlarının Tarih İlimine Kazandırdıkları”, Çev. İhsan Süreyya Sırma, *Diyanet Dergisi*, Ankara, 1974, c.III, sy.6, s.362-369.
- Halife bin Hayyât**, Ebu’l-Amr el-Ufurî, (v.240/854), *Târihu Halife b. Hayyât*, Thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993.
-----, *Kitabu’t-Tabakât*, Thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Bağdat, 1967/1387.
- Hasan** İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi*, Çev. İsmail Yiğit, İstanbul, 1991.
- Hatîb el-Bağdâdî**, Hafız Ebû Bekir Ahmet b. Ali b. Sabit (v.463/1071), *Târih-u Bağdâd*, Daru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, Trh.
- Heyet**, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Edt. İsmail Karagöz, Ankara, 2007.
- Hitti**, Philip K. (ö.1978), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980.
- İbn Abdirabbih**, Ahmed b. Muhammed el-Fakîh (v.328/940), *el-İkdu’l-Ferîd*, Thk. Abdülaziz er-Râhinî, Beyrut, 1983/1404.
- İbn Asâkir**, Ebu’l-Kasım Ali b. Hasan b. Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfî, (v.571/1175) *Târihu Medîneti Dimeşk*, Thk. Ömer b. Ğarame el-Amrî, Beyrut, 1997/1418.
- İbnü’l-Cevzî**, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v.597/1201), *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülûki ve’l-Ümem*, Thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut, 1992/1412.
- İbnü’l-Esîr**, İzzeddün Ebu’l-Hasan Ali bin Muhammed, (v.630/1232) *el-Kâmil fî’l-Târih*, Thk. Ebu’l-Fidâ Abdullah el-Kadı, Beyrut, 1987.
- İbn Ebî Şeybe**, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Ebû Bekir (v.235/849), *Kitabu’l-Musannef*, Thk. Kemal Yusuf el-Hut, 1. Baskı, Riyad, 1409.
- İbn Hacer**, Şihabüddin Ebu’l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Askalanî (v.852/1449), *el-İsâbe fî Temyizi’s-Sahabe*, Mısır, 1328.
-----, *Ta’cîlu’l-Menfa’a*, Thk. İkrâmullah İmâd el-Hak, Beyrut, 1996/1417.

- İbn Hallikân**, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (v.681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, Thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut, 1978.
- İbn Hibban**, Ebu Hâtim Muhammed (v.354/965), *Takrîbu's-Sikât*, Beyrut, 2007.
-----, *Kitabu's-Sikât*, Beyrut, 2007.
- İbn Kesîr**, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihabüddîn Ömer b. Kesîr (v.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut, 1990.
- İbn Kuteybe** ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, (v.276/889), *el-Meârif*, Beyrut, 1970/1390.
- İbn Sa'd**, Ebû Abdullah Muhammed (v.230/845), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, Trh.
- İbn Tağriberdî**, Cemaleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf el-Atabeyî (v.874/1470), *en-Nücûmu'z-Zâhira fî Mulûki Mısra ve'l-Kâhire*, Beyrut, 1992
- İlhan**, Avni, “*Bedâ*”, DİA, İstanbul, 1992, V, 290-291.
- Kapar**, Mehmet Ali, “İslam’da Bey’at (Seçim Usulü)”, *SÜİFD*, 1991, sy.4, s.73-83.
-----, “Hz. Hasan’ın Halifeliği ve Hasan-Muâviye Andlaşması”, *SÜİFD*, 1997, sy.7, s.67-80.
- Kazancı**, Ahmet Lütfi, “*Âişe bt. Talha b. Ubeydullah*”, DİA, İstanbul, 1989, II, 206-207.
- Koçyiğit**, Talat, *Hadis Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2010.
- Kurt**, Hasan, “Süfyani Emevîler Sonrasında Horasan ve Maverâünnehr’de İç Mücadeleler (64-85/683-704)”, *AÜİFD*, 2001, c.XLII, s.273-304.
- Mes’ûdî**, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (v.346/957), *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdînu'l-Cevher*, Thk. Kemal Hasan Mer’i, Mektebetü'l-Asriyye, 1. Baskı, Sayda, 2005.
- Muhammed b. Şakir** el-Kütübî (v.764/1362), *Fevâtü'l-Vefeyât*, Thk. Dr. İhsan Abbas, Beyrut, Trh.
- Namık Kemal** (v.1306/1888), *Büyük İslam Tarihi*, Uyr: İhsan Ilgar, İstanbul, 1975.
- Önkâl**, Ahmet, “*Ahnef b. Kays*”, DİA, İstanbul, 1989, II, 174.
- Refik**, Ahmet, *Büyük Tarih-i Umûmî*, İstanbul, 1328.
- Sallâbî**, Dr. Ali Muhammed, *Hilafetu Emiru'l-Mü'minin Abdullah b. Zübeyr*, Müessesetü İkra, 1. Baskı, Kahire, 2006/1427.
- Sarıçam**, İbrahim (v.2017), *Hz. Ebû Bekir*, TDV Yayınları, Ankara, 2013.
-----, *Hz. Ömer*, TDV Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2012.
-----, *Hz. Osman*, TDV Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2017.
-----, “*Muhammed b. Eş'as*”, DİA, İstanbul, 2005, XXX, 528.
-----, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

- Sarıçam**, İbrahim-**Aycan**, İrfan, *Emevîler*, Ankara, 1993.
- Sırma**, İhsan Süreyya, *İslam ve Tarih*, Beyan Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2014.
- , “İslam Tarihine Giriş-2”, *Diyanet Dergisi*, Ankara, 1977, c.XVI, sy.5, s.290-299.
- , *Hilafetten Saltanata Emevîler Dönemi*, Beyan Yayınları, 21. Baskı, İstanbul, 2016.
- Şakir**, Mahmut, *Târihu'l-İslamî*, 8. Baskı, Beyrut, 2000.
- Şimşir**, Mehmet, “Cahiliye Dönemi Araplarında Para ve İlk İslâm Paralarının Tedavüle Giriş Süreci” *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, y.2017, sy.18, s.267-293
- Taberî**, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (v.310/923), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mısır, 1964.
- Taberânî**, Hafız Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (v.360/971), *Kitabu'l-Evâil*, Thk. Muhammed Şekûr b. Mahmud, Beyrut, 1983.
- , Mu'cemu'l-Evsat, Thk. Tarık b. Avdullah, Kahire, Trh.
- Tok**, Mustafa Sami, *Hz. Peygamber Dönemi Sonrası Siyasi Olaylarında Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2009.
- Uraler**, Aynur, “*Safiyye bint Abdülmuttalib*”, DİA, İstanbul, 2008, XXXV, 475-476.
- Üçok**, Bahriye (v.1990), *İslam Tarihi Emevîler-Abbasiler*, Ankara, 1968.
- Varol**, M. Bahaüddin, *Hz. Hasan*, TDV Yayınları 2. Baskı, Ankara, 2013.
- Wellhausen**, Julius (ö.1918), *Arap Devleti ve Sükutu*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963.
- , *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, Çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1989.
- Yâkut**, Şihabüddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hâmevî (v.626/1229), *Mu'cemu'l Büldân*, Thk. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, 1. Baskı, Beyrut, 1990.
- Yıldız**, Hakkı Dursun “*Abdülmelik b. Mervan*”, DİA, İstanbul, 1988, I, 266-270.
- Yiğit**, İsmail, “Hulefa-yi Raşidin Dönemi-II”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti-I*, Edt. Mustafa Sabri Küçükaşçı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, Eskişehir, 2012.
- , “*Muhtar es-Sekafi*”, DİA, İstanbul, 2006, XXXI, 54-55.
- Yüksel**, Ahmet Turan, “Emevîler Döneminde Abdullah b. Ömer”, *İSTEM*, 2006, y.4, sy.8, s.21-42.
- Zehebî**, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (v.748/1347), *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut, 1990.
- , *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, Beyrut, 1990.

-----, *el-İber li-Haberi men Ğaber*, Thk. Ebu Hacir Muhammed es-Saîd b. Beysûnî Zağlûl, Beyrut, 1985.

Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdullah el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî, (v.256/870), *Cemheratu Nesebi Kureyş ve Ahbâruhû*, Thk. Abbas Hanî, Beyrut, 2010.

-----, *el-Ahbâru'l-Muvaffakiyyât*, Thk. Dr. Sami Mekkî, Beyrut, 1996.

ez-Zübeyri, Ebu Abdullah Mus'ab b. Abdullah b. Mus'ab (v.236/851), *Kitabu Nesebi Kureyş*, Kahire, 3. Baskı, 1953.

